

Улвейг

Стефан

Жозеф Фуше

Швейц

Стефан

Жозеф Фуше

Портрет політичного діяча

Харків
«ФОЛІО»
2017

ББК 84(4АВТ) + 63.3(4ФРА)
Ц26

Stefan Zweig
JOSEPH FOUCHÉ
Bildnis eines politischen Menschen

Переклад з німецької
П. В. Тарашука

Художник-оформлювач
О. А. Гугалова

Цвейг С.

Ц26 Жозеф Фуше. Портрет політичного діяча / Стефан Цвейг; пер. з нім. П. В. Тарашук; худож.-оформлювач О. А. Гугалова. — Харків: Фоліо, 2017. — 235 с.

ISBN 978-966-03-7674-8.

Стефан Цвейг (1881—1942), видатний австрійський письменник, одного разу сказав: «...історія Франції XIX століття без розгадки таких особистостей, як Фуше, була б неповною». Бідний церковний учитель, який починав разом з першими революціонерами, став мільйонером за буржуазної Директорії, герцогом і могутнім міністром поліції за Наполеона, сприяв відновленню монархії Бурбонів. Він, за словами Бальзака, мав «більшу владу над людьми, ніж Наполеон», якого переміг у психологічному двобої, як і Робесп'єра, зрадив обох, а також тисячу інших. Секрет політичного довголіття (25 років!) Фуше простий: вчасна заміна маски, абсолютна відсутність совісті й принципів.

ББК 84(4АВТ)+63.3(4ФРА)

ISBN 978-966-03-7674-8

© П. В. Тарашук, переклад українською, 2000
© О. А. Гугалова, художнє оформлення, 2017

Артурові Шніцлеру з повагою і любов'ю

ПЕРЕДМОВА

Жозеф Фуше, один з найвизначніших діячів своєї доби, одна з найвидатніших постатей світової історії, знаходив мало прихильності серед сучасників, а ще менше — справедливості у нащадків. У Наполеона на острові Святої Гелени, в Робесп'єра серед якобінців, у Карно, Барраса й Талейрана, що писали мемуари, в усіх французьких істориків — роялістів, республіканців, бонапартистів — одразу набігала жовч на перо, тільки-но вони згадували його ім'я. Природжений зрадник, жалюгідний інтриган, слизький плазун, професійний перекинчик, гидкий поліційний нишпорка, ниций амораліст — йому не шкодували жодного зневажливого назвиська. Об'єктивно дослідити його характер чи, радше, напрочуд стало безхарактерність не пробували ані Ламартін, ані Мішле, ані Луї Блан. Уперше в правдивих життєвих рисах постать Фуше з'являється в монументальній біографії Луї Мадлена (ця розвідка, як і решта, значною мірою саме їй завдячує фактичним матеріалом): був собі в історії такий чоловік, що під час перетворення світу керував усіма партіями й тільки сам безпечно прослизав далі, а перемигши в психологічному двобої і Наполеона, й Робесп'єра, спокійно ховався в задньому гурті непомітних статистів. Униз і вгору кидало

Фуше і в Наполеонових виставах, чи то драматичних, чи то опереткових, але тоді в схематичному шаржованому образі пронозуватого міністра поліції здебільшого вже проступають риси Шерлока Холмса: адже в пісному викладі матеріалу провідну роль у затінку завжди сплутують із другорядною.

Тільки одна людина побачила велич цього своєрідного типу з висоти свого власного зросту, і то немало: Бальзак. Його високий, а водночас проникливий дух, що не ковзав поверхнею подій, а завжди прозирає і за лаштунки, беззастережно визнав Фуше за психологічно найцікавіший характер свого сторіччя. Звикнувши всі пристрасті — так звані героїчні й так звані ниці, — розглядати у своїй хімії почуттів як цілком рівновартісні елементи, однаково захоплюючись послідушим злочинцем Вотреном і генієм добропорядності Луї Ламбером, не вбачаючи жодної різниці між моральним і неморальним, завжди вимірюючи тільки силу волі та інтенсивність пристрасті, Бальзак саме цю, найзневаженішу і найпроклятішу постать часів революції та імперії витягає з її зумисного мороку. Він називає цього «*singulier génie*»¹ «єдиним міністром, якого коли-небудь мав Наполеон», «*la plus forte tête que je connaisse*»²; а в іншому місці — «однією з тих постатей, які під поверхнею ховають таку незвичайну глибину, що їх ніхто не розуміє, коли вони діють, і тільки згодом можна збагнути їх». Як відрізняються ці слова від усієї тієї моралізаторської зневаги! У своєму романі «*Une ténébreuse affaire*»³ Бальзак присвячує цьому «похмурому, глибокому, незвичному й мало знаному духові» особливу сторінку: «Його своєрідний геній, — пише він, — що іноді наганяв страх і на самого Наполеона, не розкрився жодного разу. Цей невідомо-

¹ «Незвичайного генія» (*франц.*). (Тут і далі примітки перекладача).

² «Найрозумнішою головою, яку я знаю» (*франц.*).

³ «Темна справа» (*франц.*).

мий член Конвенту, один з найвидатніших, а водночас і один з найхибніше оцінених діячів своєї доби, спершу завжди був ворогом того, що обстоював згодом. За Директорії він піднявся на таку височінь, з якої, правильно оцінивши минуле, глибокодумні люди вміють проглядати майбутнє, й під час державного перевороту 18 брюмера зненацька дав докази своєї спритності, перетворившись у раптовому осяянні, як трапляється з багатьма посередніми виконавцями, на видатного актора. Цей вихований за монастирськими мурами блідий чоловік, що знав усі таємниці монтаньярів, до яких спершу належав, і роялістів, до яких зрештою перейшов, довго й мовчки вивчав учинки та дії людей на політичній арені; він прозирнув таємниці Бонапарта, дав йому корисні поради й вартісну інформацію... Ні його нові, ні колишні колеги тоді й гадки не мали про велич цього генія, що, по суті, був генієм урядування: Фуше був непомильний в усіх своїх пророцтвах і мав зір неймовірної гостроти».

Це слова Бальзака. Така його шана й спонукала мене вперше придивитися до Фуше, і протягом довгих років я принагідно озирався на постать, яку вславив Бальзак і яка мала «більшу владу над людьми, ніж сам Наполеон». Але, зрозуміло, й за свого життя, і в історії Фуше вважали за другорядну фігуру, бо ж він у край неохоче давав зазирнути собі у вічі й не розкривав своїх карт. Він завжди надійно ховався за подіями, стаючи таким по-справжньому непомітним усередині партій, захованим у безіменному гурті її членів, як механізм у годиннику, що тільки вкрай рідко у вирі подій, на найкрутіших віражах шляху вдається помітити його мимобіжний профіль. Але ось де справжні дива! Жоден з цих ухоплених оком профілів анітрохи не схожий на інші! Слід докласти зусиль, щоб уявити собі, як той самий чоловік, збудований з тієї самої плоти й крові, 1790 року може бути монастирським наставником, а 1792-го — вже плюндрувати церкви; 1793 року

бути комуністом, а через п'ять років — мультимільйонером, а ще через десять років — герцогом Отрантським. Але що зухвалішими були перетворення Фуше, то цікавішим здавався мені його характер, чи, радше, безхарактерність цього довершеного мак'явелліста нової доби, то дужче кортіло довідатися про підґрунтя й таємниці прихованого політичного життя, то незвичайнішою, ба навіть демонічною видавалася мені його постать. Отож зовсім несподівано, задля чистої втіхи досліджувати душі я задумав написати біографію Фуше, що стане моїм внеском до ще не створеної, але конче потрібної біології дипломатів — цієї ще нітрохи не дослідженої найнебезпечнішої духовної касти людства.

Я знаю, що життєпис такої наскрізь аморальної, такої своєрідної і значущої постаті, як Жозеф Фуше, суперечить очевидним потребам часу. Наш час полюбляє героїчні біографії й вимагає їх, тож за браком значних політичних вождів сьогодення вишукує високі приклади з минулщини. Я не заперечую впливу героїчних біографій, що збагачують душу, побільшують силу й підносять дух. З часів Плутарха вони доконечні для кожного юного покоління, для молоді будь-якої доби. Але саме в політиці криється небезпека фальшування історії, що якраз і полягає в тому, ніби в минулому фактичну долю світу таки справді завжди визначали вожді. Безперечно, героїчні натури вже тільки завдяки своєму існуванню запанували над десятиліттями й століттями духовного життя, але тільки духовного. В реальному, справжньому житті, в царині політики здебільшого вирішують — нехай це буде пересторогою проти будь-якого політичного марновірства — не переконані діячі, люди чистих ідей, а маловартісні, зате спритні другорядні постаті. Ми бачили, що 1918 року, як і 1914-го, розв'язок вирішальних для долі світу питань миру й війни визначали не розум і відповідальність, а люди найсумнівнішого ґатунку й невеликої кебети, що ховалися десь

позаду. Щодня ми знову пересвідчуємось, що в сумнівній, а часто й злочинній грі політиків, яким люди, як завжди, віддано доручають своїх дітей і майбутнє, переважають не добропорядні й далекосяжні розумом люди з несхитними переконаннями — ні; їх обігрують професійні картярі, що називаються дипломатами, оті спритнорукі митці з порожніми словами й холодними нервами. Отож якщо правда те, що вже понад сто років тому сказав Наполеон і політика стала «la fatalité moderne», новітнім фатумом, то, аби боронитися, ми хочемо за цією потугою розгледіти людей і викрити небезпечні таємниці їхньої сили. Саме таким внеском до типології політичного діяча й буде життєпис Жозефа Фуше.

Зальцбург, осінь 1929 р.

Розділ I

ЗЛЕТ

1759—1793 pp.

Жозеф Фуше — ох, і далеко ще до герцога Отрантського! — народився 31 травня 1759 року в портовому місті Нанті. В його родині були моряки й торговці, моряками були всі предки, тому й розумілося, що старший син теж мав стати моряком — морським купцем чи капітаном. Але досить рано виявилось, що цей хирлявий, нервовий, недокрівний і негарний юнак анітрохи не здатен до того важкого, а тієї доби ще й справді героїчного ремесла. Дві милі від берега — і вже в нього морська хвороба, чверть години побігає чи пограється з дітьми — і він уже вимучений. «Ну що робити з таким хирним хлопцем?» — не без тривоги запитували себе батько-мати, бо у Франції 1770 року ще не було належного простору для духовно пробудженої буржуазії, хоч як вона рвалась уперед. У судочинстві, в урядах, у кожній установі, на всіх посадах усі ласі шматки позабирала собі аристократія; двірська служба вимагала графського герба або родовитого баронства, і навіть у війську посивілий міщанський виходень рідко коли досягав чину, вищого за капрала. В погано урядованому, роз'їденому нечестям королівстві третій стан нікуди не допускали, тож і не дивно, що через чверть сторіччя він кулаками домагався того, чого так довго не давали в його сумирні жєбрущі руки.

Залишалася тільки церква. На тисячу років давніша за династії, знаючи світ незмірно краще від них, ця потуга міркувала розумніше, демократичніше й великодушніше. Вона завжди знаходила місце обдарованим, навіть найменших підносячи до свого невидимого царства. А що малий Жозеф ще на скамницях ораторіанської школи відзначився в навчанні, то згодом йому радо надали кафедру, і він був учителем математики й фізики, шкільним наглядачем, префектом школи. В ораторіанському ордені, що після вигнання езуїтів перебрав на себе католицьку освіту у Франції, Фуше двадцять років мав посаду й притулок. Хоч вони були жалюгідні, не даючи будь-яких великих перспектив на кар'єру, то була школа, до якої ходив він сам і, навчаючи, вчився.

Фуше міг піднятися вище, стати пастором чи, може, навіть єпископом, кардиналом, якби склав священницьку обітницю. Але вже на перших, найнижчих щаблях кар'єри проступає одна з найвластивіших рис Жозефа Фуше, його справжня суть — небажання остаточно й без вороття прив'язуватись до когось чи до чогось. Протягом отих десяти років в ораторіанському монастирі він ходить у священницькій сутані й має на голові тонзуру, поділяє чернече життя решти духовних вітців, зовні і всередині нічим не відрізняється від них. Але не стає на вищі щаблі посвячення, не складає жодної обітниці. Як завжди, в будь-якій ситуації він залишає собі шлях до відступу, можливість зміни і перетворення. Отож і церкві Фуше віддається тимчасово та й не цілком, а згодом так само й революції, Директорії, консульству, імперії та королівству: жодному богові, вже не кажучи про людину, Жозеф Фуше ніколи не зобов'язувався бути вірним довіку.

Цілих десять літ, від двадцятого до тридцятого року життя, ходить оцей блідий і мовчазний напівсвященик монастирськими хідниками й затишними трапезнами. Він

викладає в Ніорі, Сомюрі, Вандомі, Парижі, але навряд чи помічає, що мешкає вже десь-інде, бо всюди викладачеві семінарії живеться однаково мирно, нужденно й непомітно, він завжди за мовчущими мурами, відгороджений від життя. Двадцять, тридцять чи сорок учнів, яким викладають латину, математику й фізику; бліді, повбирані в чорне діти, яких треба вести на відправу й наглядати за ними в дортуарі; вчитування наукових книжок на самоті, вбогий харч, мізерна платня, чорне пошарпане вбрання, аскетичне монастирське животіння. Ніби в заціпенінні, нереальні, поза часом і простором, безплідно й без усякого честолюбства минають оці десять тихих років у затінку.

Та все-таки за ті десять років монастирської школи Жозеф Фуше засвоїв багато того, що згодом ще й як згодилося дипломатові — насамперед уміння відмовчуватись і самомаскування як найголовнішого з мистецтв; спостерігаючи людей, він став тямущим психологом. Цей чоловік усе життя, навіть охоплений пристрасстю, володів кожним нервом свого обличчя, в незворушних, немов скам'янілих рисах якого ніхто не міг угадати ні пориву гніву, ні досади, ні зворушення; однаково рівним і безбарвним голосом казав він найутішніші й найжахливіші слова, однаково нечутним кроком проходив покоями імператора й серед виру Національних зборів. Такої незрівнянної науки володіти собою він набув за ті роки в трапезнах; довго приборкував свою волю за Лойолиними приписами, а красномовство вдосконалював на полемічних творах отців-проповідників, що вправлялись уже не одну сотню років, — і тільки потім вийшов на кін світських подій. Мабуть, це не просто збіг, що три найзначніші дипломати Французької революції — Талейран, Сієс і Фуше — пройшли школу церкви, вже були знавцями душ, перше ніж ступити на трибуну. У вирішальні хвилини ота прадавня, всеохопна й далекосяжна традиція надає їхнім, загалом різним характерам певної близькості. З тієї школи Фуше виніс і залізну, майже

спартанську самодисципліну, внутрішній опір супроти багатства й розкошів, уміння ховати приватне життя і власні думки — ні, десять років у сутіні монастирських хідників для Фуше не пропали, він неабичого навчився, поки сам був учителем.

За монастирськими мурами, в суворій відлюдності плакав і розвивав себе цей на диво гнучкий неспокойний дух, набираючись психологічної майстерності. Впродовж багатьох років він зважається непомітно діяти тільки в найвужчому церковному колі. Але вже 1788 року почалась у Франції ота соціальна буря, що проникла й крізь монастирські мури. В келіях ораторіанців, як і в масонських клубах, обговорювано права людини, нова й свіжа цікавість потягла молодих священиків до буржуазії. А дивовижний тогочасний винахід — монгольф'єр, перший повітряний корабель, — і надзвичайні відкриття в галузі електрики та медицини розбуркали цікавість і вчителя математики та фізики. Отці духовні шукали порозуміння з людьми духу, і в Арасі виник досить незвичайний приятельський гурток, що називався «Rosati», така собі казкова рукавичка, де в славному товаристві поєдналися міські розумаки. Все там було тихо-мирно, дрібні й невидні буржуа приносили віршики або розводились про літературу, військові перемішались із цивільними. Радо вітали там і монастирського вчителя Жозефа Фуше, що міг чимало повідати про новітні досягнення фізики. Частенько він сидів там у дружньому колі і слухав, приміром, як Лазар Карно, капітан інженерного корпусу, читав свої власні глузливі віршики або як блідий вузькогубий адвокат Максиміліан де Робесп'єр (тоді він ще цінував своє шляхетне походження) править поганеньку застільну промову на честь «Rosati». Тоді провінція ще тішилась останніми подихами філософічного XVIII сторіччя, замість смертних вироків пан де Робесп'єр утішено складав ніжні віршики, замість похмурих комуністичних маніфестів швейцарський лікар Марат komponував солодкаво-сен-

тиментальний роман, десь у провінції маленький лейтенант Бонапарт прів над повістю, наслідуючи «Страждання молодого Вертера», — бурі за обрієм нікто ще не бачив.

Та що за примха долі — саме з отим блідим, нервовим, безмежно честолюбним адвокатом де Робесп'єром найтісніше приятелює тонзурований монастирський учитель, вони от-от уже й породичатися мали, бо Шарлотта Робесп'єр, Максиміліанова сестра, збиралася вилікувати вчителя-ораторіанця від святості, про їхні заручини говорили вже в кожному домі. Чому, зрештою, вони так і не побралися, зосталося таємницею, але, можливо, якраз тут і криється коріння тієї страхітливої і всесвітньо значущої ненависті між двома чоловіками, що, будши приятелями, згодом боролись один з одним на смерть і життя. Але тоді вони ще нічого не знали ні про якобінство, ні про ненависть. Навпаки, коли Робесп'єр, як депутат Генеральних штатів, мав їхати до Версалю, щоб разом з рештою депутатів виробляти нову французьку конституцію, то саме тонзурований Жозеф Фуше позичає гроші недовкрівному адвокату Робесп'єру, щоб той пошив собі нове вбрання й оплатив дорогу. Символічно, що він, як не раз і згодом, служить іншому підніжком до кар'єри в світовій історії. І саме він вирішальної миті зрадить колишнього друга й повалить його ниць.

Невдовзі після від'їзду Робесп'єра на збори Генеральних штатів, що струснули всі підмурки Французького королівства, маленьку революцію зробили собі й араські ораторіанці. Політика вдерлась і до трапезних, і тоді тямущий зачуйвітер Жозеф Фуше напинає власне вітрило. З його подання до Національних зборів послано депутацію для вислову єдності духівництва з третім станом. Але цього разу, звичайно вкрай обережний, Фуше виступив трохи зарано. Щоб хоч якось покарати, не маючи змоги справді чимсь дошкулити йому, начальство перевело монастирського вчителя на ту ж

посаду до такого самого закладу в Нанті, де діти так само вбирали початки знань про людину і світ.

Але тепер Фуше досвідчений і зрілий, його вже не вабить викладання лічби, фізики й геометрії недорослій юні. Зачуйвітер унюшив, що над країною нависла соціальна буря, що в світі запанувала політика, — отож у політику! Одним рухом струшує сутану, дає зарости тонзурі й замість незрілих дітей уже перед статечними нантськими городянами виголошує політичні промови. Був заснований клуб — кар'єра політика завжди починається з такого пробного кону вимовності — і за кілька тижнів Фуше вже президент нантських «Amis de la Constitution»¹. Він вихваляє поступ, але вкрай обережно, надто вже помірковано, бо політичний барометр добропорядного торговельного міста стоїть на «помірно», і в Нанті, де кожен боїться за свої кредити й прагне передусім мати добрий зиск, ніхто не хоче ніякого радикалізму. Звісно, маючи чималі прибутки з колоній, ніхто й чути не хоче про такі фантастичні проекти, як звільнення рабів, і тому Жозеф Фуше відразу складає патетичну відозву до Конвенту проти скасування работоргівлі, негайно накликавши на себе гнів Брісо, — проте в тісному колі городян думка про Фуше не погіршала. Для вчасного зміцнення своїх політичних позицій серед городян (майбутніх виборців!) він покvapно одружується з донькою заможного купця, негарною, але доброчесною дівчиною, бо за мить хоче перекинутись у буржуа, вже відчуваючи, що невдовзі третій стан буде панівним і найвищим.

Усе це було вже готуванням до справжньої мети. Ледве оголосили вибори до Конвенту, як колишній монастирський учитель висуває свою кандидатуру. А що робить будь-який кандидат? Одразу обіцяє своїм прихильним виборцям усе, що їм кортить почути. Отож і присягається Фуше боронити торгівлю, захищати власність, шанувати закони, велемовно

¹ «Друзів конституції» (франц.).

виступає — бо вітер у Нанті дме більше справа, ніж зліва — як проти баламутів, так і проти старого режиму. І справді, 1792 року його обрано депутатом Конвенту, трибарвна депутатська кокарда надовго заступила вже невидну тонзуру, з якою так супокійно жилося.

Коли Жозефа Фуше обрали, йому виповнилось тридцять два роки. Він аж ніяк не був красенем. Немов справжня мара — худюще тіло, дрібне, кощаве, загострене бридке обличчя. Гострий ніс, вузькі, завжди стулені уста, холодні риб'ячі очі під важкими, майже заплющеними повіками, водяві, наче скляні кульки, зіниці. На обличчя Фуше і взагалі на все його тіло відпущено живої речовини надзвичайно скупю; він завжди ніби під газовим ліхтарем — блідий і зеленавий. В очах — ані іскорки, почуттів — мов нема, голос нетвердий. Ріденькі пасемця волосся, брови руді й ледь видні, щоки землисті. Немов фарби забракло, щоб надати обличчю здорових барв: цей невсипущий, нечувано працездатний чоловік завжди скидається на стражденного, на хворого, що одужує.

Хто побачить Фуше, той думає: в його жилах нема гарячої, червоної, гомінкої крові. Таки правда: духом він теж належить до породи холоднокровних. Йому не звісні жодні гвалтовні й поривні пристрасті, жінки та азартні ігри його не ваблять, вина він не п'є, не цвиндрить грошей, не виграє м'язами, його життя — лиш у кімнаті серед паперів і актів. Ніколи не проступить очевидний гнів, на обличчі не здригнеться жоден нерв. Тільки для дрібного — то чемного, то глузливого — сміху брижаться вузькі і безкровні губи, під глинясто-сірою, мовби сонною маскою не відчувається жодної напруги, очі під важкими зачервонілими повіками не зраджують ні думок, ні намірів.

Саме ця несхитна холоднокровність є властивою силою Фуше. Його нерви завжди загнuzдані, почуття не зводять на манівці, всі пристрасті займаються й дотлівають за

непроникним муром чола. Він нагулює собі силу, чатуючи чужих помилок, дає розпалитися чужим пристрастям і терпляче чекає, поки все догорить або хтось розкриється, втративши владу над собою: аж тоді він безжалюбно б'є. Таке терпіння без нервів має страхітливу силу: хто може отак вичікувати й ховатись, той одурить і найспритнішого. Фуше спокійно служитиме, холодно всміхнувшись, не кліпнувши й оком, стерпить найбрутальніші образи і найганебніші приниження, жодна погроза, нічия лють не злякають цього рибокровного. Робесп'єр і Наполеон — обидва, наче вода об скелі, розбилися об його скам'янілу незворушність, три покоління, цілий народ збурився і розвіявся в пристрастях, а він, єдиний, хто їх не мав, стояв холодно й гордовито.

В оцій холонокровності полягає властивий геній Фуше. Тіло не обтяжує й не пориває його, воно ніби й участі не бере в усій тій зухвалій і запаморочливій грі. Кров, почуття, душа — всі бентежні чуттєві елементи справжньої людини не діють у цього потайного азартного гравця, чії пристрасті цілком перебралися до мозку. Адже цей висохлий каламар нестямно кохається в авантюрах, справдешня його пасія — це інтрига. Але тільки духом задовольняється й тішиться Фуше, його страхітливий потяг до плутанини й крутійства найкраще й найгеніальніше ховається за пісною машкарою сумлінного й відданого урядовця — і маскується він отак усе життя. Напинати з кабінету павутиння, ховатися за актами та реєстрами, вбивати несподівано й непомітно — ось його тактика. Треба глибоко прозирнути в історію, щоб у вогні революції, в легендарному Наполеоновому сяйві взагалі помітити його існування, зовні залежне і скромне, хоч насправді він докладав рук до всього, формуючи обличчя доби. Все життя Фуше ходить у п'їтмі, та пройшов крізь три покоління; давно вже загинув Патрокл, Ахілл і Гектор, а на хитрощі вдатний Одіссей живе й далі. Його таланти бере гору над

геніальністю, а холоднокровність тривкіша за будь-яку пристрасть.

Уранці 21 вересня відбулися входи новобраного Конвенту до зали засідань. А вітання вже не такі святкові й пишні, як три роки тому на перших Законодавчих зборах. Тоді ще стояв посередині оббитий дамаським шовком і прикрашений білими лілеями коштовний фотель — місце для короля. А коли той заходив, збори підводились у шанобливому захваті перед помазаником. Але нині його фортеці — Бастілію й Тюїльрі — вже відібрано, і нема короля у Франції, а лише гладкий добродій, якого брутальні охоронці та судді звать Людовіком Капетом, марудиться, мов безправний громадянин, у Тамплі, чекаючи свого присуду. Замість нього в країні порядкують сімсот п'ятдесят депутатів, що засідають у його власному домі. За столом голови величезними літерами здіймалась нова таблиця Мойсеевих законів — текст конституції, а стіни зали прикрашають — о лиховісний символ! — лікторські пучки з убивчими сокирами.

На галереях зібрався народ і з цікавістю споглядає своїх представників. Повільним кроком до королівського дому заходять сімсот п'ятдесят членів Конвенту — рідкісна мішанина всіх станів і професій: безпосадні адвокати й блискучі філософи, забігли священники поряд з ушлявленими вояками, спритні авантюристи вкупі зі славетними математиками й галантними поетами. Мов хто склянку струснув — так у Франції під час революції все знизу попіднімалося нагору. Тепер саме час розвіяти хаос.

Уже розподіл місць свідчить про перші спроби впорядкування. У залі, збудованій амфітеатром і такій вузькій, що вороги говорять один одному у вічі, відчуваючи суперників віддих, у глибині внизу сидять спокійні, навчені та обережні — «marais» — «болото», як глузливо називають оцих безсторонніх у вирішальні миті. А запальні й нетерплячі, всі радикали сідають найвище — на «горі», що останніми

лавами вже поєднана з галереєю, ніби символізуючи тим, що за радикалами стоять маси, народ, пролетаріат.

Оці дві сили й утримують терези, й між ними коливаються припливи та відпливи революції. Здобувши конституцію, відтрутивши короля й дворян, надавши прав третьому станові, буржуазія й помірковані вважають, що республіку вже збудовано: тепер вони, боронячи власну безпеку, найлюбіше хотіли б знову затамувати і стримати той потік, що надимається знизу. Їхні проводирі — жирондисти Кондорсе й Ролан, представники духівництва та буржуазії. Зате ті, що на «горі», хочуть, аби могутня революційна хвиля котилася й далі, потягши за собою все те, що й досі стоїть і не зрушилось; як вожді пролетаріату, Марат, Дантон і Робесп'єр прагнуть «*la révolution intégrale*», повної, радикальної революції аж до атеїзму й комунізму. Слідом за королем вони наміряються скинути й решту старих державних потуг: золото й Бога. Без упину витанцьовують терези двох партій. Переможуть помірковані, жирондисти — і революція поступово поглинатиметься мулом спершу ліберальної, а потім консервативної реакції. Переможуть радикали — тоді сколихнуться всі глибинні вихори анархії. Отож нікого з присутніх в історичній залі не стуманює святкова одностайність перших хвилин, кожен знає, що невдовзі тут спалахне боротьба на смерть і життя, за владу і верховенство. І вже те, де сів депутат, — чи внизу, чи вгорі — заздалегідь провіщало, куди він хилить.

Разом із сімсот п'ятдесятьма, що врочисто вступили до зали поваленого короля, з трибарвною стрічкою народного обранця на грудях мовчки ввійшов і Жозеф Фуше, депутат з Нанта. Тонзура вже заросла, сутани давно немає, він, як і решта, зодягнений у звичайний, без жодних прикрас міщанський костюм.

Ну, а де сяде Жозеф Фуше? З радикалами на «горі» чи з поміркованими внизу? Жозеф Фуше вагався недовго. Він

знає тільки одну партію, вірність якій зберігав і зберігати-
ме аж до скону. Це сильніша партія, партія більшості. Тож
і цього разу, подумки зваживши й порахувавши голоси,
він побачив: тепер сила ще на боці жирондистів, у помір-
кованих. Тому й сідає на їхні лави, до Кондорсе, Ролана та
Сервана — людей, що тримали в руках міністрів, безпосе-
редньо впливали на призначення і ділили прибутки. Там,
серед них, він почуватиметься в безпеці, там він і сяде.

Але, випадком звівши очі догори, на місця, куди ви-
брались супротивники, Фуше зіткнувся з пильним і не-
приятним поглядом. Там, зібравши навколо своїх прибіч-
ників, отой Невблаганний, його приятель, адвокат з Араса
Максиміліан Робесп'єр, пишаючись власною впертістю, не
прощаючи нікому ні слабкості, ні вагань, крізь лорнет хо-
лодно й глузливо дивився вниз на опортуністів. Тієї миті
остаточно урвалася їхня дружба. Відтоді, зробивши рух чи
мовивши слово, Фуше відчуває позаду нещадно прискіп-
ливий і пильний погляд одвічного судді, незворушного
пуританина, і знає: він мусить стерегтися.

Навряд чи був хто обережнішим за Фуше. В протоко-
лах засідань перших місяців ім'я Фуше не згадано жодного
разу. Коли інші, нетерпеливлячись, пишаючись, тиснуть
до ораторської трибуни, висувають пропозиції, виголошу-
ють тиради, звинувачують один одного й ворогують, депу-
тат з Нанта ніколи не підходить до пульта. Кволий голос не
дозволяє йому говорити прилюдно, виправдовується він
перед друзями й виборцями. І тоді, як у решти пожадливо
й нетерпляче рветься слово з вуст, мовчанка цього воче-
видь скромного чоловіка викликає тільки симпатії.

Але насправді його скромність — обрахунок. Колиш-
ній фізик передусім вираховує паралелограм сил, пригля-
дається й ніяк не вибере собі місця, бо шальки терезів
хитаються й далі. Він завбачливо береже свій вирішальний
голос для миті, коли шальки остаточно почнуть схиля-

тись у той або той бік. Тільки б не дочасно скористатися ним, не визначитися заздалегідь, тільки б не зв'язати себе назавжди! Бо ще не з'ясувалось — піде революція далі чи відступить; як справжній моряцький син, Фуше чекає сприятливого вітру, щоб стрибнути на гребінь хвилі, а поки що тримає свій корабель у гавані.

Та й потім: ще в Арасі, з-поза монастирських мурів він бачив, як хутко минає слава під час революції, як швидко перекидається гук юрби від «Осанни!» до «Розіпнути!». Всі чи майже всі провідні діячі періоду Генеральних штатів і Законодавчих зборів тепер забуті або зненавиджені. Останки Мірабо вчора ще були в Пантеоні, а сьогодні їх з ганьбою викидають звідти; Лафаєт, що його кілька тижнів тому зустрічали з тріумфом, немов батька Вітчизни, сьогодні вже зрадник. Кюстін, Петіон, що їх кільканадцять днів тому з захватом вітали, вже й на люди бояться показатись. Ні, тільки б не вистромити передчасно носа, не так швидко визначитись, нехай спершу обітруть і зузують інших! Революція — Фуше, спираючись на свій ранній досвід, уже знає про це — ніколи не належить отим першим, що починали, а дістається завжди тільки останнім, що завершують, гребучи до себе всю здобич.

Отож цей тямущий чоловік усвідомлено поринає в пітьму. Він підступає до наймогутніших, але сам уникає будь-якої відкритої, очевидної влади. Замість галасувати з трибуни та в газетах нехай його краще обирають до комісій та комітетів, де, залишаючись у затінку, не привертаючи уваги й ненависті, можна бачити все і впливати на події. І справді, вперта й незабарна працездатність Фуше забезпечує йому прихильність, а невидність захищає його від будь-яких заздросців. У своєму кабінеті неквапно й без перешкод він може спостерігати, як шмагують одне одного монтаньярський тигр і жирондистська пантера, як провідні й завзяті постаті — Верньйо, Кондорсе, Демурлен, Дантон, Марат і Робесп'єр — завдають один одному

смертельних ран. Він приглядається й вичікує, знаючи: аж коли шаленці повинящують один одного, почнеться доба розумних, тих, хто чекав. І Фуше неодмінно лише тоді остаточно вирішить, аж коли все визначить боротьба.

Оця звичка триматись у сутіні буде довіку притаманна Жозефові Фуше: ніколи не бувши очевидним володарем, він усе ж утримує всю владу, держить усі поворозочки, не сплативши нікому будь-якою відповідальністю. Завжди стояти за першими, ховатися за ними, пропихати їх наперед, а тільки-но зайшовши досить далеко, цілком зрікатися їх вирішальної миті — ось його найлюбіша роль. У десятках костюмів, у незліченних епізодах — з республіканцями, з королем, з імператором — з однаковою віртуозністю грає цей найдовершеніший інтриган політичної сцени.

Часом траплялася нагода, а з нею й спокуса самому брати головну, провідну роль на кону світової історії. Але Фуше надто розумний, щоб і справді цього жадати. Він знає, що його негарне й неприємне обличчя аж ніяк не годиться для медалей та емблем, для слави й популярності, жоден лавровий вінець на чолі не надасть йому героїчності. Він знає, що його кволий і млявий голос годиться для нашептів, навіювань та підозр, що він ніколи не зможе надихнути маси вогнем красномовства. Знає, що він найсильніший за письмовим столом, у закритій кімнаті, в п'їтмі. Звідти ще й як можна підглядати і стежити, спостерігати й намовляти, випрядати нитки і знову їх сплутувати, а самому залишатись невидним і непроникним.

Остання таємниця сили Жозефа Фуше криється в тому, що, хоча він завжди прагне влади, ба навіть найвищої влади, йому, на відміну від більшості, досить просто відчувати її, йому непотрібні її символи та оздоби. Фуше честолюбний у високому, щонайвищому ступені, але слави не прагне, він амбітний, але позбавлений пихи. Як справжній, достеменний гравець, він любить лише завзяття і шал владарювання, а не клейноди. Лікторський пучок,

королівський скіпетр, імператорську корону нехай спокійно має собі хтось інший, справді сильний або ж маріонетка в чужих руках, — Фуше байдуже, він залюбки віддає їм блиск і сумнівне щастя народної любові. Йому досить уміти прозирати в сутне, мати вплив на людей, справді керувати видимими проводирями світу і, не виставляючи власної особи, братись до найазартнішого — нелюдської політичної гри. Коли інші прив'язуються до власних переконань, до своїх прилюдних слів та вчинків, він, закриваючись і сахаючись від світла, внутрішньо вільний і є ніби сталим полюсом в океані подій. Жирондисти впали — Фуше залишився, якобінців розігнано — Фуше залишився, Директорія, консульство, імперія, королівство і знов імперія загинули й зникли, тільки один Фуше завжди залишався — завдяки своїй довершеній витримці, маючи мужню сміливість бути цілком безхарактерним, виказуючи неситну відсутність переконань.

Але в пліні революційних подій надходить день, той однісінький день, коли вагання не припущенні, коли кожен мусив сказати «так» або «ні», віддати свій голос «за» або «проти». Той день — 16 січня 1793 року. Годинник революції зупинився опівдні, пройдено половину шляху, п'ядь за п'яддю втрачало свою силу королівство. Та живий ще король Людовік XVI, хоч ув'язнений у Тамплі, але ще живий. Або йому пощастить (як сподіваються помірковані) втекти, або ж пощастить (як потай прагнуть радикали) вбити його, підбуривши народ на штурм палацу. Його вже повалено з трону, позбавлено ім'я й титулу, в нього відібрано свободу, але вже тим, що він живе й дихає, що біжить у ньому предківська кров, він — король, онук Людовіка XIV. Дарма що нині його зневажливо звуть лише Луї Капетом, він усе-таки небезпечний для молодої республіки. Отож 15 січня на обговорення Конвенту було поставлене питання про кару — питання про життя або смерть. Нерішучі, боязкі та обережні — люди тієї ж породи, що

й Фуше, — намарне сподіваються на таємне голосування, щоб не довелося на очах в усіх визначати своє місце в залі, до якого вже будуть прив'язані: нещадний Робесп'єр наполіг, аби кожен представник французької нації перед усіма зборами висловив своє «так» або «ні», життя або смерть, щоб знали весь народ і нащадки, до кого він належав: до правих чи до лівих, до припливу чи відпливу революції.

Ще 15 січня позиція Фуше цілком очевидна. Належність до жирондистів, побажання його наскрізь поміркованих виборців зобов'язували його вимагати ласки для короля. Він розпитує друзів, передусім Кондорсе, й бачить їхню одностайність у тому, щоб не скоїти непоправного, не стратити короля. Оскільки більшість принципово проти смертного вироку, зрозуміло, що й Фуше переходить на її бік, увечері 15 січня він зачитує приятелеві промову, яку наміряється виголосити з цього приводу і якою обґрунтовує своє бажання пощадити короля. Коли вже сів на лави поміркованих, це й змушує тебе до поміркованості, і якщо більшість бореться проти будь-якого радикалізму, то й Фуше неважко цілком переконливо відчувати до нього огиду.

Та між вечором 15 січня і ранком 16-го пролягла неспокійна й тривожна ніч. Радикали не сплять, їм треба зрушити потужну машину народного повстання, якою вони так успішно навчилися керувати. В передмістях гримають на сполох гармати, секції скликають цілі юрмиська, і за кілька годин, мов за помахом пальця броварника Сантера, заворушилися, збираючись силою розв'язати політичні питання, безладні батальйони баламутів, яких невгавно підбурювали невидні терористи. Париж уже бачив ці батальйони перекупок і пройдисвітів, що їх збурили агітатори в передмістях під час славетного штурму Бастилії і в прикру годину вересневих убивств. Завжди, коли йдеться про те, щоб прорвати греблю законів, зненацька надимається потужна

народна хвиля, неодмінно тягнучи за собою все хистке, а наостанку й тих, хто виринув з її власних глибин.

Тисячі, десятки тисяч уже опівдні отаборилися навколо Манежу й Тюїльрі. Були там, грізно вимахуючи піками, чоловіки в самих сорочках, з оголеними грудьми, глузливі й галасливі жінки у вогненно-червоних карманьйолках, міська гвардія та вулична потолоч. Поміж ними скрізь устигають призвідці заколоту: Фур'є, американець, Гусман, іспанець, і Теруань де Мерікур — ота істерична карикатура на Жанну д'Арк. А коли проходять депутати, запідозрені, що голосуватимуть за ласку, на них, ніби з помийного відра, летється лайка, здіймаються кулаки, вслід народним представникам лунають погрози: ворохобники вдаються до всякого терору й брутальної сили, аби тільки голову короля покласти під сокиру.

І таке залякування вразило кожную слабку душу. Цього раннього сірого зимового вечора жирондисти боязко збилися до купи в мерехтливому сьйві свічок. Більшість тих, що вчора, аби уникнути боротьби на смерть і життя з усією Європою, вирішили голосувати проти королевої смерті, сьогодні під страхітливим тиском ворохобників уже стривожені й неодностайні. Нарешті — і сталося це вже поночі — названо перше ім'я, за якоюсь іронією долі, то був саме Верньйо, голова жирондистів, колишній попівденному запальний промовець, чий голос завжди, наче молотом, бухав у мовчазне дерево стін. Але тепер він, голова республіки, боїться, що буде не досить республіканцем, залишивши королю життя. Тож і виходить, колись рвучкий і шалений, а тепер сповільнений і важкий, з опущеною від сорому великою головою на трибуну й ледь чутно проказує: «La mort», «Смерть».

Слова луною покотилися по залі. Перший жирондист зрікся. Проте більша частина їх зосталася несхитною. Триста з семиста голосів були за ласку, хоч і знали, що тепер політична поміркованість вимагає в тисячу разів

більшої сміливості, ніж очевидна рішучість. Довго коливаються терези — все можуть вирішити кілька голосів. Нарешті викликано депутата з Нанта, Жозефа Фуше, того самого, який ще вчора щиро запевняв приятелів, ніби палкою промовою стане на захист королєвого життя, десять годин тому вдавав найрішучішого з рішучих. Але за той час колишній учитель математики, добрий рахівник Фуше порахував голоси й побачив, що так він перейде до фальшивої партії, єдиної, якої не визнавав ніколи: до меншості. Поквапно, нечутним своїм кроком виходить він на трибуну, і з безкровних вуст тихесенько злітають два слова: «La mort», «Смерть».

Згодом герцог Отрантський прокаже й напише тисячі слів, аби видати за помилку оті два, що затаврували його «регіцидом», убивством короля. Але ті два слова пролунали прилюдно й були занотовані в «Моніторі», їх не викреслити з історії; багато заважили вони й в історії його власного життя. Це вперше Жозеф Фуше відкинувся на очах у свідків. Він підступно вдарив у спину своїм друзям Кондорсе та Дону, обдуривши їх і поглумившись з них. Але їм не було чого червоніти перед історією, бо й інших, ще сильніших — Карно, Лафаєта, Барраса й Наполеона, наймогутніших людей своєї доби, — теж спіткала однакова доля: скрутною години їх так само переграє Фуше.

Зате тієї миті вперше проступила ще одна, вкрай характерна риса вдачі Жозефа Фуше — зухвальство. Покидаючи як зрадник якусь партію, він ніколи не робить цього повільно та обережно, аж ніяк не потай вислизає з її лав. А серед білого дня, холодно посміхнувшись, цілком усвідомлено, приголомшивши всіх, а сам неначе обтрусившись, простісінько йде до своїх дотеперішніх ворогів, переймаючи всі їхні слова та аргументи. А що про нього подумують і скажуть колишні партійні товариші, що скаже юрба, народ — йому цілковито байдуже. Аби тільки бути з пере-

можцями, не zostатись із переможеними. В блискавичності такого переходу, в безмірному цинізмі прибирання інших думок виявляється стільки зухвалості, що це несамохить заворожує, змушує чудуватись. Фуше досить доби, часто тільки години, а часом лише хвилини, щоб геть відкинути прапора своїх переконань і з шурхотом розгорнути нового. Він не йде за ідеєю, а йде за часом, і що швидше той мчить, то прудкіше біжить він навздогін.

Фуше знає: його нантські виборці обуряться, коли дізнаються завтра в «Моніторі», за що він голосував. Отже, замість переконати годилося б перегнати. І з блискавичною сміливістю та зухвалістю, що в такі хвилини майже надає йому блиску величі, аж ніяк не ждучи цього обурення, він першим кидається в атаку. Вже на другий день після голосування Фуше видруковує маніфест, у якому, видаючи за найглибші свої переконання, озаймує те, що насправді нагнав на нього страх парламентської не ласки: він не хоче дати своїм виборцям час на думки й розрахунки, а з навалною брутальністю залякує й тероризує їх.

Марат і найзатятіші яacobінці не написали б кровожерніше, ніж цей учорашній поміркований, звертаючись до своїх добропорядних виборців: «Злочини тирана стали очевидними, кожне серце сповнилось обурення. Якщо голова його не впаде негайно від меча, всі розбійники і злочинці задиратимуть кирпу, а нам загрожує найжахітніший хаос. Час за нас і проти всіх королів землі». Отак, як про доконечну потребу, писав про страту той, що за день перед цим тримав наготові в кишені сурдута ще один, здавалося б, не менш переконливий маніфест.

І справді, тямущий рахівник обчислив добре. Сам бувши опортуністом, він знав невідпорну, вбивчу силу страху, знав, що в ті політичні миті, коли йдеться про маси, сміливість є вирішальним знаменником будь-якого дробу. Так, усе гаразд: добрі консервативні городяни сполохано сахнулись від зухвалого й несподіваного маніфесту, а

потім, збентежені й приголомшені, заквапились ухвалити ту постанову, з якою самі ніколи й нізащо не погодилися б. Ніхто не зважився суперечити. Відтоді Жозеф Фуше мав у руках міцного й бездушного важеля, з яким долав найскрутніші кризи, — зневагу до людей.

З того дня, від 16 січня (аж до дальших подій) хамелеонів характер Жозефа Фуше прибирає червоної барви, поміркований умить перекинувся архірадикалом і ультра-терористом. Одним махом перескочив він до супротивників і серед колишніх ворогів обирає екстремістське, найлівіше, найрадикальніше крило. Зі страхітливою проворністю — аби тільки задніх не пасти — цей холодний розум, пісний каламар опановує кровожерний терористський жаргон. Пропонує суворі заходи проти емігрантів та священників, цькує, погрожує, лютує, вбиває словами і жестами. Власне, тепер він хоче знову приятелювати з Робесп'єром і перейти на його бік. Але той Непідкупний з сумлінням протестантського гарту не любить ренегатів і з подвійною підозрою ставиться до перекинчика, чий галасливий радикалізм, на його думку, ще підозріліший, ніж попередня нерішучість.

Своїм загостреним чуттям політичної погоди Фуше відчуває небезпеку такого нагляду, бачить, що надходить критичний день. Буря ще не дійшла до Зборів, а на політичному обрії вже зазначилась трагічна боротьба між вождями революції, між Дантоном і Робесп'єром, Ебером і Демулєном; треба знову визначитись усередині самого радикалізму, а Фуше не любить вибирати, не впевнившись у безпеці та вигідності. Він знає, що критичної доби існують такі ситуації, коли для дипломата найрозумніше — просто ухилитись від них. Отож на час боротьби йому ліпше зійти з політичної арени Конвенту і аж тоді вийти знову, коли з'ясується, чиє зверху. Для такого відступу Фуше трапився, на щастя, цілком почесний привід: зі своїх лав

Конвент обирав двісті депутатів для підтриму порядку в департаментах. Фуше, негаразд почувуючись у вулканічній атмосфері зали засідань, одразу заходився, щоб його відіслали, — і таки був обраний. Він виграв собі перепочинок. Нехай вони тим часом б'ються й жеруть одне одного, нехай ті шаленці розчищають місце для честолюбних! Тепер тільки б забратися звідси, не пристати до жодної партії! Кілька місяців, та хоч кілька тижнів, і буде досить, хутко крутяться дзигарі історії. Повернеться він — і вже все буде вирішене, небоязко і спокійно він зможе стати на бік переможців, своєї одвічної партії — більшості.

У Французькій революції історія провінції загалом досліджена менше. Всі описи неодмінно вклякали на паризькім годиннику, бо тільки там було видно, як біжить час. Але маятник, що визначав хід годинника, коливався в країні та армії. Париж — це слово, ініціатива, стимул, а величезна країна — діло й вирішальна рушійна сила.

Конвент вчасно помітив, що темпи революції в місті та країні не узгоджуються: люди по селах, на хуторах та в горах міркують не так швидко, як у столиці, повільно та обережно всмоктують ідеї й перетравлюють їх власним розумом. Те, що в Конвенті за годину стає законом, довго й по краплині просочується вниз, здебільшого вже сфальшоване й розбавлене провінційними роялістськими урядовцями й духівництвом — людьми старого режиму. Тому й годинник у провінції на одну історичну годину завжди позаду паризького. Панують у Конвенті жирондисти — країна й далі обирає людей, відданих королю; тріумфують якобінці — країна вперше набирається духу Жиронди. Й марні всі патетичні декрети, бо спроквола й поволі пробивало собі шлях в Овернь і Вандею друковане слово.

Для пожвавлення революційного ритму всієї Франції, боротьби з пригальмованими й майже контрреволюційними темпами в провінції Конвент ухвалив послати туди

живе слово на вустах живої людини. Зі свого власного корпусу він обирає двісті депутатів, що репрезентуватимуть його волю, й надає їм майже необмеженої влади. Той, на кому трибарвна стрічка й червоний капелюх із пером, має диктаторські повноваження. Він може стягувати податки, оголошувати вироки, набирати рекрутів і посилати у відставку генералів; жодна установа не наважиться суперечити йому, бо своєю священною особою він утілює волю всього Національного конвенту. Він має необмежену владу, як колись римські проконсули, що несли волю Сенату на всі підкорені землі; кожен з них був диктатором, самовладним державцем, їхні присуди не підлягали ні обговоренням, ні оскарженням.

Незмірну владу мають ці обрані посланці, але й відповідальність їхня страхітлива. В межах наданих повноважень кожен з них виступає ніби королем, імператором, необмеженим самодержцем. Але в кожного над карком зблискує гільйотина, Комітет громадського порятунку пильнує всякої скарги й від кожного вимагає немилосердно докладного звіту про грошові витрати. Хто виявивсь не досить суворим, з тим поведуться вже суворо, а хто скаженів занадто, теж чекатиме на розплату. Коли повертає до терору, терористичні заходи схвалюють, а коли терези схиляються до милосердя, вони стають уже злочином. На позір господарі цілого департаменту, всі вони слуги Комітету громадського порятунку, залежні від хвилинних панівних настроїв, і тому ці обранці без упину наставляють вухо й косують у бік Парижа, щоб, порядкуючи життям і смертю, мати певність за власне життя. Важка та робота, за яку вони взялися. Точнісінько як революційні генерали: б'ючись із ворогом, кожен знає, що одне тільки вибачить і врятує від блискучого леза — успіх.

Доба, коли Фуше вислани проконсулом, належала радикалам. І в своєму департаменті Нижньої Луари, в Нанті,

Невері та Мулені, Фуше вдає несамовитого радикала. Він бореться з поміркованими, збурює землю шквальним вогнем різних оповісток, щонайлютіше погрожує багатіям, нерішучим і половинчастим; чинячи прямий моральний примус, назбирає по селах і висилає проти ворогів цілий полк волонтерів. Організаційними здібностями, блискавичним розумінням ситуації Фуше принаймні дорівнює решті своїх колег, а сміливим словом перевершує геть усіх.

Бо — і це слід добре зятати — Жозеф Фуше, на відміну від ушлюблених провідних борців революції Робесп'єра та Дантона, відкидає обережність щодо церкви й приватної власності: ті шанобливо ще й досі вважають їх за «недоторканні», а він рішуче висуває радикал-соціалістичну й більшовицьку програму. Першим виразним комуністичним маніфестом новітньої доби був не той славнозвісний Карла Маркса і не «Гесенський вісник» Георга Бюхнера, а вкрай мало знана ліонська «Інструкція», яку зумисне недобачили соціалістичні історіографи. Хоча Фуше й підписав її разом з Коло д'Ербуа, текст належить безперечно йому. Цей полум'яний документ, один з найразючіших у революції, на ціле сторіччя випереджав свій час і цілком вартий, аби його витягти з п'їтми. Може, історична вартість його підупала, бо згодом герцог Отрантський відчайдушно заперечував те, чого колись вимагав, будиши простим громадянином Жозефом Фуше, але, як брати все відповідно до часу, його тодішне визнання віри назавжди поставило на нього печать першого відвертого соціаліста й комуніста революції. Не Марат, не Шомет, а Жозеф Фуше сформулював найсміливіші вимоги Французької революції, і сам оригінальний текст яскравіше й виразніше за будь-який опис висвітить його вдачу, що завжди немов ховалась у п'їтму.

«Інструкція» сміливо починається з утвердження непогрішності будь-якого зухвальства: «Хто діє в ім'я революції, тому дозволено все. Якщо республіканець не порушує республіканських законів, йому не загрожує ніщо.

А хто порушить, хто вочевидь не знатиме міри, той не скінчить добром. Поки на землі є бодай одна нещасна людина, свобода невпинно простуватиме далі».

Після такого енергійного і, певною мірою, вже максималістичного вступу Фуше визначає сутність революційного духу: «Революцію зроблено для народу, але під народом ми розуміємо не той упривілейований багатством клас, що стягнув собі всі життєві втіхи та все суспільне добро. Народ — це лише сукупність французьких громадян, а передусім той незліченний клас голоти, що захищає кордони нашої Вітчизни й годує своєю працею суспільство. Революція була б політичним і моральним злочином, якби переймалася тільки добробутом кількох сотень індивідів, покидаючи в злиднях двадцять чотири мільйони. Революція була б жалюгідним ошуканством, якби про рівність лише говорилося, а людей ділила страшна різниця в добробуті». Після цих вступних слів Фуше подає свою улюблену теорію, мовляв, багатії, «mauvais riche»¹, ніколи не зможуть бути ні справжніми революціонерами, ні істинними республіканцями, отже, всяка суто буржуазна революція, що збереже будь-яку майнову нерівність, неодмінно виродиться в нову тиранію, багатії завжди вважатимуть себе немов за іншу людську породу. Тому Фуше й вимагає від народу надзвичайного завзяття й цілковитої, «intégrale», революції. «Не дуріть себе: щоб стати справжнім республіканцем, кожен громадянин має в собі самому здійснити таку ж революцію, як і та, що змінила обличчя Франції; не повинно бути нічого спільного між підданими тирана й жителями вільної країни. Через те всі ваші вчинки, почуття і звички треба цілком оновити. Ви були пригноблені, а тепер вам треба розчавити гнобителів, ви були рабами церковних забобонів, а тепер у вас один тільки бог — свобода... Кожен, хто не перейметься цим завзяттям і матиме інший клопіт і радощі, крім народного щастя, кожен, хто живить душу

¹ «Паскудні багатії» (франц.).

холодними інтересами, рахує, що дадуть йому його честь, становище і талант, хоч на мить відкаснувшись думки про суспільне добро, кожен, у кого не скапає кров, коли він чує про гноблення та утиски, кожен, хто лле сльозу співчуття ворогам народу, а не береже всієї сили почуттів лише мученикам свободи, — бреше, коли часом насмілиться назвати себе республіканцем. Нехай вони покинуть країну, бо інакше доберуться до них і їхньою нечистою кров'ю зростять землю свободи. В своїх кордонах Республіка хоче мати тільки вільних людей, усіх інших вона ухвалила знищити і тільки тих визнає власними дітьми, хто задля неї хоче жити, боротись і померти». В третьому абзаці цієї інструкції революційне кредо стає відвертим і неприхованим комуністичним маніфестом (першим і недвозначним) 1793 року: «Кожного, хто має більше, ніж йому треба, треба залучати до цієї надзвичайної допомоги, а розмір податків має відповідати величезним потребам Вітчизни; отже, негайно слід всеохопним і справді революційним способом встановити, скільки кожна окрема особа мусить дати для народної справи. Тут ідеться не про математичні обрахунки і не про ту боязкість та нерішучість, з якою колись брались оподатковувати загаль; такий надзвичайний захід має відбивати на собі характер обставин. Отож виразно й сміливо йдеться про те, щоб відібрати в кожного громадянина все, що не є життєво необхідним, бо будь-який надлишок («le superflu») — це відвертий утиск прав народу. Коли бодай один матиме більше, ніж потребує, єдиним застосуванням цієї зайвини буде надужиття. Таким чином, залишаймо кожному лише безперечно потрібне, все інше під час війни належить Республіці та її арміям».

У цьому маніфесті Фуше виразно наголошує, що не треба задовольнятися самими грішми. «Батьківщина, — веде він далі, — потребує всього, чого є надміру і що може згодитися захисникам Республіки. Є люди, що мають неймовірну зайвину білизни, сорочок, сукна й чобіт. Усі ці речі

мають бути складником революційних надходжень». Крім того, він вимагає просто позабирати все золото й срібло, «métaux vils et corrupteurs»¹, які справжній республіканець зневажає, до національної скарбниці, щоб там на них «викарбували зображення Республіки, і, очищені вогнем, вони служитимуть тільки потребам усього загалу. Нам потрібні лише криця й залізо, і тоді Республіка переможе». Всі вимоги завершуються страшним закликком до нещадності: «Ми застосуємо всю повноту наданої нам влади; як зловмисність каратимемо все, що за інших обставин, можливо, називали б недбальством, слабкістю чи повільністю. Час напівзаходів і милосердя вже минув. Допоможіть нам щосили вдарити, бо інакше цей удар дістанеться й вам. Вибірайте — свобода або смерть».

У цьому теоретичному дописі вже згадано проконсульську діяльність Фуше. В департаменті Нижньої Луари — в Нанті, Невері та Мулені — він зважається на боротьбу з наймогутнішими силами Франції, перед якими з похоловою обережністю зупинилися навіть Робесп'єр і Дантон, — з приватною власністю та церквою. Фуше швидко й рішуче діє в дусі «*égalité des fortunes*»², заснувавши так звані філантропічні комітети, куди нібито з власної волі заможні дають дарунки. Щоб цей захід не видався чимсь незначущим, Фуше відразу делікатно нагадує: якщо ніяк не скористається «багатій своїм правом полюбити режим свободи», то «Республіка має право конфіскувати все його майно». Фуше не терпить жодної зайвини, заповзятливо накладаючи руку на ті «*superflu*»: «Республіканцеві потрібні лише залізо, хліб і сорок екю ренти». Фуше забирає коні зі стаєнь, борошно з мішків, і кожен орендар власним життям відповідає за виконання його приписів; проконсул наказує випікати тільки хліб боротьби з усім світом, хліб рівності, заборонивши будь-яку пишну білу

¹ «Мерзенні й ганебні метали» (франц.).

² «Майнового зрівняння» (франц.).

випічку. Щотижня таким самим робом виставляє п'ять тисяч рекрутів, споряджених кіньми, взуттям, одягом і рушницями; силоміць запускає фабрики — все кориться його залізному завзяттю. Течуть гроші й податки, збори й побори, поставки й надходження, і через два місяці діяльності Фуше гордо сповіщає Конвент: «On rougit ici d'être riche», «Тут соромляться бути багатим». Та насправді годилося б казати: «Тут бояться бути багатим».

Жозеф Фуше, згодом мільйонер і герцог Отрантський, що з ласки короля знову побожно навернувся до церкви, за тих часів виявляє себе не тільки радикалом і комуністом, а й найлютішим, найзапеклішим борцем проти християнства. «Цей лицемірний культ треба заступити вірою в Республіку й добропорядністю», — гримить він у відозвах, і вже палючими блискавками впали перші заходи на церкви й собори. Закон за законом, декрет за декретом: «Жодному священникові не вільно ходити в сутані за межами релігійних осередків»; священників позбавили всіх привілеїв, бо «цьому зарозумілому класові, — аргументує Фуше, — пора повернутися до чистоти первісного християнства й стати громадянами». А невдовзі Фуше вже не досить очолювати армію, заправляти правосуддям, урядувати, мов необмежений диктатор: усі церковні повноваження він теж перебирає на себе. Скасовує celibat, звелівши священникам за місяць або оженитись, або всиновити дитину; просто серед ринку шлюбує і розлучає, сходить на кафедру (звідки завбачливо прибрано всі хрести та ікони) й виголошує атеїстичних казань, заперечуючи існування Бога та безсмертя. Були скасовані християнські погребові церемонії, єдиним піклуванням про небіжчиків став напис, вирізьблений на цвинтарі: «Смерть — це вічний сон». У Невері новітній папа для своєї доньки вперше заводить громадянські хрестини, назвавши її Ньєвр на честь свого департаменту. З барабанами й сурмами ви-

шикувалась національна гвардія, і на майдані просто неба без ніякої церкви охрещено й названо дитину. В Мулені на чолі загону Фуше з молотком у руках проїхав верхи всім містом, розбиваючи хрести, розп'яття та ікони, оті «ганебні» символи фанатизму. З пограбованих священицьких митр і вівтарних покровів палили вогнища, а коли полум'я яскраво бухало вгору, навколо цих атеїстичних аутодафе витанцьовувала потолоч. Але боротися з неживим, з беззахисними кам'яними фігурами й потрощеними хрестами було лише половинним тріумфом для Фуше. Справжній настав тоді, коли, пройнявшись його красномовністю, архієпископ Франсуа Лоран зірвав із себе ризи й віджбурнув червону шапку, а за ним натхненно пішли ще тридцяті священиків — успіх, що вогненным спалахом облетів усю Францію. Тепер перед своїми не такими меткими колегами-атеїстами Фуше міг чванькувато вихвалитися, що в підпорядкованій йому окрузі розчавлено фанатизм, услід за багатством викорінено й християнство.

Можна було б подумати, ніби це витівки одержимого, оскраженілий шал фанатичного химерника! Та насправді, навіть перебравшись в удавану пристрасть, Жозеф Фуше вираховує й далі, завжди залишаючись реалістом. Він знає, що мусить звітувати Конвентові, знає також, що разом з асигнаціями давно вже впав курс патріотичних фраз та відозв, і, якщо прагнеш зачудування, треба вдатися до мови металу. Тому, коли полки, які спорядив Фуше, йдуть маршем до кордонів, усю здобич з пограбованих церков він надсилає до Парижа. Скрині за скринями довозять до Конвенту, повні золотих ковчегів, розбитих і розплавлених срібних свічників, важких щирозлотих розп'яття і виколупаних самоцвітів. Фуше знає, що Республіці над усе потрібні живі гроші, і перший, сам-один посилає депутатом таку промовисту здобич із провінції. Депутати спершу вражені таким свіжим завзяттям, а потім вітають його гучними оплесками. Відтоді в Конвенті знають і зга-

дують Фуше як залізного чоловіка, найбезстрашнішого, найзавзятішого республіканця Республіки.

Коли, виконавши місію, Фуше повернувся до Конвенту, то вже не був незначним і незанимим депутатом 1792 року. Чоловік, що виставив десять тисяч рекрутів, вичавив з провінції сотню тисяч золотих екю, двісті тисяч фунтів щирого золота, тисячі злиwkів срібла, жодного разу не вдаючись до «*gasoig national*»¹, до гільйотини, звичайно ж, «*roug sa vigi-lance*», своєю ревністю, породив захват у Конвенті. Ультра-якобінець Шомет публікує гімн про його звитяги. «Громадянин Фуше, — пише він, — доконав того дива, про яке я повім. Він ушанував старість, піклувався про немічних, стерігся лиха, розтоптав фанатизм, знищив федералізм. Він знову почав виплавляти залізо, арештував підозрілих, показово карав кожен злочин, переслідував та ув'язнював визискувачів». Через рік після того як несміливо, вагаючись, Фуше сідав на лави поміркованих, його вважають за найрадикальнішого радикала, і тепер, коли Ліонське повстання вимагало надто вже енергійної людини без докорів і вагань, хто міг видатись придатнішою кандидатурою для запровадження найстрахітливішого едикту, який коли-небудь вигадувала ця чи якась інша революція? «Твої дотеперішні заслуги перед Революцією, — декретує пишномовним жаргоном Конвент, — громадяни прирівнюють до завдання, що постає перед тобою. Ти маєш розпалити загаслий смолоскип громадянського духу у *Ville Affranchie*² (Ліоні). Завершуй Революцію, доведи до кінця війну з аристократами, і та руїна, яку вони готували, нехай упаде на них самих і розчавить їх!»

І в образі месника та руйнівника, «*Mitrailleur de Lyon*»³, Жозеф Фуше, майбутній мільйонер, а згодом герцог Отрантський, уперше потрапляє на сторінки світової історії.

¹ «Національної бритви» (франц.).

² Вільному місті (франц.).

³ «Ліонського ката» (франц.).

Розділ II
MITRAILLEUR DE LYON
1793 рік

Книгу Французької революції рідко розгортають саме на одній з найкрасивіших її сторінок, присвяченій Ліонському повстанню. Проте навряд чи ще десь, навіть у самому Парижі, так контрастно вимальовувались соціальні суперечності, ніж у цьому осередку шовкоткацтва, першому промисловому місті тодішньої дрібнобуржуазної й селянської Франції. Ще під час суто буржуазної революції 1792 року робітники там уперше згуртувались у значну пролетарську масу, гостро відмежувались від роялістичних духом капіталістів-підприємців. Не дивно, що саме на цьому гарячому конфліктному ґрунті і реакція, і революція прибрали найкрасивіших, найфанатичніших форм.

Прихильники яacobинської партії, маси робітників і безробітних, згуртувались навколо незвичайного чоловіка, одного з тих, що раптом зринають угору при будь-якому перетворенні світу; це люди наскрізь чисті, з іdealістичною вірою, і вони завжди спричиняють більше лиха своєю вірою і проливають більше крові своїм іdealізмом, ніж найцинічніші реальні політики й найнесамовитіші зарізяки. Завжди саме ці, зі святою вірою, релігійні, екстатичні люди, мавши найкращі наміри змінити і вдосконалити світ, дають поштовх до вбивств і всякого лиха, хоч самі відчують до них огиду. Той з Ліона звався Шальє, він був забіглим священиком і колишнім крамарем, якому революція стала ще одним царством Ісусовим, справжнім і праведним, і прихилився він до неї з самовідданою, сліпою любов'ю. Для цього натхненного читача Жана Жака Руссо піднесення людства до розуму й рівності знаменувало прихід тисячолітнього царства, його полум'яна й фанатична любов до людей вбачала вже просто над обрієм зорю нової й неминущої людськості. Зворушливий дивак: коли

впала Бастілія, пішки, шість днів і ночей несе він голіруч фортечний камінь із Парижа до Ліона і вмуровує його там у вівтар. Як самого Бога, новочасну піфію вшановує він Марата, цього пристрасного, вогнекровного памфлетиста, напам'ять вивчає його промови й дописи і, як ніхто інший, запалює робітництво своїми містичними та інфантильними промовами. Народ інстинктом відчуває в ньому палку, співчутливу любов до людини; ліонські реакціонери теж саме цього кристального, натхненного духом і майже до нестями одержимого любов'ю до людей чоловіка вважають ще небезпечнішим за найгаласливіших яacobінських баламутів. До нього горнеться всяка любов, проти нього купчиться вся ненависть. А коли в місті почалися перші заворушення, цього неврастенічного і трохи кумедного фантаста запроторили, як заводія, до в'язниці. З допомогою сфальшованих листів насилу зліпили звинувачення й засудили його на смерть — щоб дати втямки решті радикалів і кинути виклик паризькому Конвентові.

Марно гінця за гінцем, аби врятувати Шальє, посилає обурений Конвент до Ліона. Він наказує, вимагає, погрожує знахабнілому магістратові. Але там уже твердо вирішили цього разу нарешті вишкіритись на паризьких терористів. Ліонська управа самовладно відкидає кожен протест. Свого часу там неохоче прийняли до себе жахітний інструмент — гільйотину, і стояла вона без ужитку в якійсь коморі. А тепер закортіло провчити тих поборників страхоробства і оцей нібито гуманний винахід революції випробувати вперше на революціонері. Й саме тому, що машина ще не працювала, через невірність катів страта Шальє перетворилася на моторошні й огидні тортури. Тричі ковзала вниз тупа сокира, так і не перебивши засудженому шийних хребців. Нажахано дивився народ, як скуте, скривавлене тіло його вождя корчилось від не-світських катувань, аж поки зрештою кат милосердним помахом шаблі відтяв бідоласі голову.

Але та знівечена, тричі скалічена сокирою голова недовзі стала для революції Афіною-месницею, а для своїх убивць — головою Медузи.

Конвент злякався, почувши про злочин: себто ціле французьке місто відкрито повстало проти Національних зборів? Такий зухвалий виклик одразу слід утопити в крові. Але й ліонський уряд знає, чого тепер можна сподіватися. Від опору Національним зборам він не криючись переходить до повстання. Стягує війська, лагодить оборонні споруди — проти співгромадян, проти французів, — відкрито чинить опір республіканській армії. Тепер зброя все вирішить між Парижем і Ліоном, між реакцією і революцією.

Міркуючи логічно, громадянська війна для молоді республіки тієї миті видавалася самогубством. Адже її становище ще ніколи не було таким загрозливим, розпачливим і безнадійним. Англійці захопили Тулон, пограбувавши флот і Арсенал, загрожували Дюнкеркові; водночас на Рейні та в Арденнах насадила Пруссія з Австрією, а вся Вандея палахкотіла повстанням. Битви й заворушення струшували Французьку республіку від кордону до кордону. Та ці дні були достоту героїчними для французького Конвенту. Дослухаючись до могутнього й непомильного інстинкту, що небезпеку найкраще долати, йдучи їй назустріч, вожді після смерті Шальє відмовились від будь-якої згоди з його катами. «Potius mori quam foedari», «краще загибель, ніж угода», ліпше до семи воєн додати ще одну, ніж укласти мир, що засвідчив би слабкість. І відчайдушний нездоланий порив, нелогічне й шалене завзяття врятували Французьку революцію, як згодом і російську (якій одночасно на півночі й півдні, на заході і сході загрожували англійці та найманці з усього світу, легіони Вранґеля, Денікіна й Колчака), в мить найбільшої небезпеки. Й не зарадило, що налякані ліонські городяни вже не криючись набирали військо з роялістів і доручили його королівському генералові, — з селянських

садиб та з передмість виходили пролетарські солдати, і 9 жовтня республіканська армія штурмом узяла охоплену повстанням другу столицю Франції. Мабуть, цим днем Французька революція пишалася найдужче. Коли голова Конвенту врочисто підвівся й повідомив про остаточну капітуляцію Ліона, всі депутати зірвалися на ноги, обіймалися, тішились і раділи: на мить, здавалося, щезли всілякі чвари. Республіку врятовано, країна засвідчила світові непоборну силу, гнів і могутність народної республіканської армії. Та, на лихо, гордість мужністю переможців перекинулась у вихвалання, в трагічну забаганку заступити триумф терором. Страхітливим був порив до перемоги — тепер такою самою буде й помста переможеним: «Треба всім показати, що Французька республіка, молода Революція найсуворіше покарала тих, хто підняв руку на трибарвний прапор». І Конвент, поборник гуманності, згяньбив себе на весь світ декретом, що спирався на перші приклади історичних безумств — Барбаросу, що, мов дикий гун, сплюндрував Мілан, і на арабських каліфів. 12 жовтня голова Конвенту розгортає той страшний сувій, де запропоновано зруйнувати другу столицю Франції — і не менше. В цьому надто вже мало знаному декреті дослівно проголошено:

«1. Національний конвент за пропозицією Комітету громадського порятунку призначив Надзвичайну комісію з п'яти членів, щоб збройною рукою негайно покарати ліонських контрреволюціонерів.

2. Усі жителі Ліона мають бути роззброєні, і ту зброю слід передати захисникам Республіки.

3. Частина зброї слід дати патріотам, яких гнобили багатії й контрреволюціонери.

4. Місто Ліон треба зруйнувати. Треба знищити все, що належало заможним, залишаться тільки хатини злидарів, житла замордованих або переслідуваних патріотів, промислові споруди і будинки, що служать виховним і доброчинним цілям.

5. Назву Ліон слід викреслити зі списку міст Республіки. Віднині сукупність будинків, які залишаться, матиме назву Ville Affranchie.

6. Аби нащадки дізналися про злочин і покарання роjalістського міста, на руїнах Ліона слід спорудити колону з написом: “Ліон воював проти свободи — нема вже Ліона”».

Ніхто не зважився суперечити божевільній пропозиції обернути в руїну друге за розмірами місто Франції. Давно вже немає мужності у французькому Конвенті: відколи в кожного над головою загрозливо зблиснула гільйотина, про милосердя і співчуття насмілюються тільки шепотіти. Сам себе залякавши, Конвент одностайно ухвалює вандалізм, а виконання доручає Кутонові, Робесп'єровому приятелю.

Кутон, попередник Фуше, відразу збагнув безглуздя і згубність забаганки доброхитів зруйнувати найбільше промислове місто Франції, та до того ж його архітектурні пам'ятки, і то тільки на пострах. Першої ж миті він собі вирішив саботувати доручення. Але для цього необхідне майстерне прикидання. Тому Кутон іде на хитрощі, ховаючи свій потаємний намір пощадити Ліон, і притьмом заходжується вихваляти божевільний декрет про цілковиту руїну. «Співгромадяни, — звертається він, — читаючи ваш декрет, ми сповнилися захвату. Так, місто неодмінно буде зруйноване, і це стане великою наукою всім, хто наважиться підняти руку на Вітчизну. Серед усіх величних і могутніх каральних заходів Конвенту досі бракувало тільки одного — повного руйнування... Але, співгромадяни, будьте спокійні, запевніть Національний конвент, що його принципи — наші принципи, і його декрет буде виконаний буквально». Проте, мов гімном привітавши своє доручення, Кутон насправді навіть не думав його виконувати, задовольнившись самими театралізованими заходами. Скалічений на обидві ноги дитячим паралічем, проте окрилений духом незламної рішучості, він звелів у Ліоні винести свій

паланкін на ринковий майдан, символічним ударом срібного молоточка позначав будинки, які підлягали руйнуванню, й доповів трибуналові про страшну помсту. Цим він угамував і найзапекліших. Пославшись на нестачу робочих рук, поставив до роботи лише кількох жінок та дітей, що pro forma¹ з десяток разів недбало копнули лопатою біля будинків; страчено всього кілька чоловік.

Почувши про такі відрадні новини, місто відітхнуло, вражене негаданим добром, діставши несподівану ласку. Але й терористи не спали, мало-помалу довідались про Кутонове милосердя й намагались присилувати Конвент до насильства. Скривавлений, знівечений череп Шальє, мов реліквію, привозять до Парижа, з бучною врочистістю показують у Конвенті і під захват юрби виставляють у соборі Богородиці Паризької. Cunctator'a² Кутона дедалі нетерплячіше осипають докорами: він млявий, повільний, боягуз — одне слово, не йому здійснювати таку показову помсту. Потрібен справді відважний і відповідальний депутат, справжній революціонер, що не сахатиметься крові й піде на крайнощі, чоловік із криці. Конвент зрештою перейнявся їхнім галасом і замість надто м'якосердного Кутона посилає в нещасне місто свого найвідважнішого трибуна — несамовитого Коло д'Ербуа (ходила чутка, ніби, ще як він був актором, його освистали в Ліоні, тож саме йому й годилося покарати ліонських городян); напарником Коло, а згодом і катом усього міста став архінайрадикальніший проконсул — сумнозвісний якобінець та ультратерорист Жозеф Фуше.

А чи був Фуше, так зненацька покликаний убивати, справжнім катом, «кровожерним», як називали тоді найзавзятіших терористів? За його словами, так. Мабуть, жоден проконсул у своїй провінції не був діяльнішим і завзятішим, революційнішим і радикальнішим за Фуше: він нещадно

¹ Для годиться (лат.).

² Загайного (лат.).

реквізував, плюндрував церкви, обдирав заможних, душив усякий опір. Але — його найпритаманніша риса! — терор він запроваджував тільки словами, наказами й погрозами, бо за всі тижні свого врядування в Невері і Кламсі не пролив ані крапельочки крові. Коли в Парижі, мов та швацька машинка, стукотіла гільйотина, коли Кар'єр у Нанті топив сотні підозрілих у Луарі, коли всією країною розкочувалось відлуння розстрілів, убивств і цькувань, то Фуше в своїй окрузі не мав на сумлінні жодної, ані однісінької політичної страти. Він знає — і це стрижень його психології — полохливість загалу, знає, що дикий загрозовий жест зробить більше, ніж сам терор. І згодом, коли махровим цвітом забуяла реакція і всі провінції стали звинувачувати своїх колишніх управителів, з округи Фуше закинули тільки те, що він знай погрожував смертю, та звинуватити його в якійсь реальній страті не міг ніхто. Отже, бачимо: Фуше, призначений катом Ліона, крові аж ніяк не любить. Цей холодний і нечутливий чоловік, рахівник і комбінатор, за вдачею радше лис, а не тигр, і не потребує парування крові для збудження нервів. Він шаленіє (навіть і не здригнувшись усередині) на словах, у погрозах, проте насправді ніколи не прагнув, запаморочившись владою, смерті задля втіхи вбивати. Інстинктом і розумом (а не з гуманності) він шанує людське життя, якщо його власне в безпеці; аж тоді він заміряється на життя й долю інших людей, коли його життя чи прибутки під загрозою.

У цьому полягає одна з таємниць майже всіх революцій і трагічність долі їхніх вождів: ніхто з них не любить крові, проте всі вони змушені проливати її. Демулен за письмовим столом, аж запінившись, вимагав трибуналу для жирондистів, та коли вже сидів у залі й почув, що отих двадцять двох, яких він сам притяг до суду, приречено на смерть, то, затремтівши й збліднувши, наче мрець, скочив і у відчаї вибіг: ні, не хотів він цього! Робесп'єр, що підписав тисячі декретів про арешт, два роки тому на дорадчих зборах про-

тестував проти смертної кари, а війну таврував як злочин. Дантон, хоч і був засновником убивчого трибуналу, згодом, роз'ятривши душу відчаєм, вигукнув отакі слова: «Краще вмерти на гільйотині, ніж посилати на гільйотину». Навіть Марат, що в своїй газеті не криючись вимагав триста тисяч голів, намагався врятувати кожну поодинці, тільки-но та опинялася під лезом. Усі вони, зображені згодом кривавою звіриною, одержимими вбивцями, що п'яніли від трупного смороду, — всі вони десь на споді душі, як Ленін і вожді російської революції, відчували огиду до кожної страти; погрожуючи смертю, вони спершу хотіли цими погрозами тільки приструнчити своїх політичних опонентів, але, погодившись убивати теоретично, неодмінно засівали драконові зуби вбивств. Провина французьких революціонерів полягає не в тому, що вони п'яніли від крові, а в ужитку кривавих слів: аби лиш запалити народ і довести собі самим власний радикалізм, вони вхопилися за безум, вигадавши кровожерний жаргон і без упину марячи зрадниками та ешафотами. Та коли одержимий і сп'янілий народ, запаморочений цими несвітськими підбуреннями, справді почав вимагати проголошених доконечними «енергійних заходів», вождям забракло мужності заперечити: вони були змушені гільйотинувати, щоб за балачки про гільйотину не покарали як за брехню. Їхні дії неминуче мусили наздоганяти слова, почалися нелюдські перегони, коли кожен боявся пасти задніх у гонитві за народними симпатіями. Немов за невпинним законом тяжіння, одна страта тягла за собою інші; якщо вже закрутилася гра в криваві слова, то будуть дедалі дикіші намагання облічити свою запопадливість у людських головах; не задля втіхи, не з пристрасті і аж ніяк не внаслідок рішучості віддано на поталу тисячі люду, — а через нерішучість політиків та партійців, що не мали мужності опиратись народові, зрештою, через страх. На жаль, світова історія — це не тільки, як гадає більшість, історія людської мужності, а ще й людського боягузтва; політи-

ка — не керування громадською думкою, хоч як намагаються утвердити таку віру, а рабське схиляння вождів перед тими силами, які вони самі утворили й покликали до життя. Як війни, так і політичні злочини завжди є наслідком гри небезпечними словами, надмірного розпалювання національних пристрастей; жодне нечестя й жорстокість на землі не пролили стільки крові, як людське боягузтво. Отак і в Ліоні Жозеф Фуше став катом усього міста: не з республіканського завзяття — таж йому жодні пристрасті не відомі, — а лише зі страху накликати неласку, видатись поміркованим. Та в історії важать не думки, а дії, і хоча він тисячі разів боронився словом, ім'я його назавжди стало ім'ям «Mitrailleur de Lyon». Згодом навіть герцоґська мантія не приховає кривавих плям на його руках.

7 листопада до Ліона добирається Коло д'Ербуа, а 10-го — Жозеф Фуше, відразу беручись до роботи. Але перед справжньою трагедією відставний комедіант і його помагач, що вже скинув костюм священика, ставлять коротенькі ігриська сатирів — здається, найбезсоромніші й найзухваліші в усій Французькій революції, — щось на кшталт чорної меси серед білого дня. Приводом до цієї оргії атеїстичного переситу стало погребове вогнище мученикові свободи — Шальє. О восьмій годині ранку почалась увертюра: з усіх церков забирали останні святощі, з віттарів видирали розп'яття, тягли ризи й багрянці, потім через усе місто до Земельного майдану спорядили гидомирну процесію. Четверо прибулих з Парижа якобінців несли на ношах, вистелених трибарвними килимками, весь завітчаний бюст Шальє, поряд стояла урна з його прахом, а також невелика клітка ніби-то з тим голубом, що прилітав до мученика у в'язницю. За марами врочисто й поважно виступало трійко проконсулів, ідучи на новітне богослужіння, де малося з пишнотою продемонструвати ліонському народові божественність мученика свобо-

ди — Шальє, «Dieu sauveur mort pour eux»¹. Але цю, вже й так прикру патетичну церемонію зробив ще ганебнішою вкрай дошкульний і дурнуватий несмак: тріумфально, стрибаючи, мов індіанці, галаслива юрба тягла пограбоване церковне начиння, чаші, ковчеги та ікони; позаду дріботів віслук, якому на голову хтось вправно настромив крізь вуха вкрадену єпископську митру. До хвоста бідолашного вуханя прив'язали розп'яття й Біблію — отак серед білого дня, на радість ревучій потолочі, у вуличному брудові на віслючому хвості теліпалося Євангеліє.

Нарешті просурмили військові фанфари, всі спинилися. На широкому майдані на вітарі з лугового дерну врочисто встановили бюст Шальє та урну, а три народні представники побожно схилились перед новітнім святим. Першим просторікував досвідчений актор Коло д'Ербуа, потім говорив Фуше. Вмівши так добре мовчати в Конвенті, він раптом віднаходить голос, надміру заходившись голосити над гіпсовим погруддям: «Шальє, Шальє, тебе вже нема! Мученику Свободи, ти став жертвою вбивць, але кров тих злочинців стане єдиною спасенною жертвою, що дасть полегкість твоєї згорьованій душі. Шальє, Шальє! Перед твоїм образом ми присягаємо помститися за твоє мучеництво, а замість курного фіміаму паруватиме кров аристократів». Третій народний представник був не такий красномовний, як аристократ у прийдешньому майбутній герцог Отрантський. Він святобливо поцілував бюст у чоло й кинув над майданом: «Смерть аристократам!»

Після такого врочистого потрійного вшанування запалили величезне багаття. Й оком не змигнувши разом з обома колегами дивився Жозеф Фуше, донедавна ще мавши на голові тонзуру, як від осячого хвоста відрізали Євангеліє і жбурнули у вогонь, де в яскравому полум'ї з риз, требників, облаток і дерев'яних святих воно оберталось у дим. Потім, немов винагороджуючи за блюзнірську

¹ Якому Господь дарував вічне життя» (франц.).

службу, того сірого на копитах напоїли зі священної чаші. Скінчивши таку нестерпучу гидоту, четверо якобінців знову взяли на плечі погруддя Шальє й занесли до церкви, де врочисто вмостили його на вівтарі замість потрощених зображень Сина Господнього.

А щоб пам'ять про таку врочистість зоставалася неминою, через кілька днів випустили медаль. Але сьогодні її не знайти, очевидно, згодом герцог Отрантський їх усі поскупував і знищив, так само як і книжки, що докладно описували цю величну звиягу його ультраякобінського й атеїстичного періоду. Він і сам усе добре пам'ятав. Але згодом його світлості, панові сенатору, міністрові найхристияннішого короля надто було б уже прикро, якби хто інший міг пам'ятати чи пригадати ліонську відправу.

Хоч як огидно почав свій перший день у Ліоні Жозеф Фуше, проте вдавався лише до театру й сміховинного маскараду, нічиєї крові ще не пролито. Та вже наступного дня консули невідлучно замкнулись у віддаленому будинку, а боронячись від непроханих, виставили навколо збройні пости — немов символічно взяли двері на штаби перед усякою ласкою, проханням і милосердям. Створили революційний трибунал, а про те, яку моторошну Варфоломіївську ніч готували народні королі Фуше й Коло, писалося в їхньому страшному листі до Конвенту: «Ми виконуємо, — писали обидва, — нашу місію з завзяттям, властивим справжнім республіканцям, і з тієї висоти, на яку підніс нас народ, ми не опустимось задля нікчемних інтересів кількох людей, що мають більшу або меншу провину. Ми відгородилися від усіх, щоб не марнувати часу й ні на кого не зважати. Перед нашими очима тільки Республіка, що звеліла дати науку, провчити так, щоб затямили скрізь. Ми чуємо тільки волення народу, який вимагає негайно і страхітливо помститися за кров патріотів, аби не довелось знову побачити, як вона летить. Ми переконані: в цьому мерзенному місті невинні тільки

ті, кого гнобили та ув'язнювали кати народу, ми нітрохи не віримо сльозам каяття. Нашої сили не ослабить ніщо. Громадяни, ми запевняємо вас, що вважатимемо милосердя за небезпечну слабкість, здатну за мить знову роздмухати злочинні сподівання, тоді як їх слід загасити геть. Виявити бодай комусь милосердя — значить, дати попуску всім злочинцям і зробити наше правосуддя нечинним. Руїнування надто вже забарне, республіканське нетерпіння вимагає швидких засобів: тільки вибухи та всепожерний вогонь виявлять усю силу народного гніву. Воля народу — не те, що воля тиранів, її стримувати не слід, нехай буде вона, мов буря».

I, за програмою, буря впала 4 грудня, невдовзі жахітною луною прогрімівши над усією Францією. Рано-вранці з тюрми вивели шістдесят зв'язаних по двоє молодих арештантів. Але не потягли до гільйотини, що, за словами Фуше, «працювала повільно», а вивели на Бротійські луки по той бік Рони. Про свою долю жертви здогадались, побачивши абияк викопані одна біля одної дві канали, а гармати за десять кроків від них вказали на метод масової бойні. Безборонних збили до купи й позв'язували, обернувши на реву, тремтячу й стогнучу грудку людського відчаю, що марно боронилась і борсалась. Звучить команда — із тієї вбивчої відстані, з жерел, до яких, здавалося, й віддих долинав, на людей, заціпенілих від жаху, вилітає картеч. Щоправда, не всі жертви загинули від першого залпу, декому тільки руку або ногу відірвало, іншим вирвало нутроці, а хто, випадком, навіть поранений не був. Та поки кров широким булькотливим струмком ще стікала в могили, за другою командою на решту ще живих жертв помчали вершники з шаблями та пістолетами, рубали кожного, хто стогнав і зойкав, стріляли в людську отару, що, не мавши як утекти, здригалась і сіпалася, аж поки стихло останнє харчання. Винагородою за вбивство катам став одяг і взуття, стягнені з шістдесяти ще теплих трупів, перше ніж їх, голих і посічених, абияк поприкопувано.

То був перший зі славетних розстрілів Жозефа Фуше, згодом міністра найхристияннішого короля, і наступного дня про те з гордощами ознаймила полум'яна прокламація: «Виконуючи доручену місію, народні представники не знатимуть ніякого жалю; у їхні руки народ дав громовиці своєї помсти, і вони тільки тоді їх випустять, коли згинуть усі вороги свободи. Вони сміливо переступлять через довгі ряди могил зі змовниками, щоб на руїнах постало щастя нації та оновився світ». І таки того самого дня ота згубна «сміливість» знову була підтверджена вбивствами з гармат на Бротійських луках, цього разу на показнішому, численнішому гурті. На бойню пригнано вже двісті десять голів людської худоби, скрутивши їм ззаду руки й забивши за кілька хвилин рубаним свинцем картечі й залпами піхоти. Процедура була така сама, але цього разу різникам дали полегшу — відібрали в них надокучливу роботу, й після звитяжних убивств вони вже не мусили бути ще й грабарями своїх жертв. Навіщо тим паскудам грабарі? Ноги жертв ще шкрябали й рили землю, а кати вже здирали скривавлені черевики, а потім жбурнули оголені тіла, які часто ще й сіпались, у текучу могилу Рони.

Та навіть на це моторошне жахіття, від якого здригнулася вся країна й світова історія, Жозеф Фуше накладає заспокійливу вдяганку з урочистих фраз. Те, що Рону загіджено роздягненим трупом, він вихваляє як політичний здобуток, бо, пливучи аж до Тулона, забиті будуть відчутним знаком неблаганної і страхітливої республіканської помсти. «Треба, — пише він, — щоб вкинуті до Рони закривавлені трупи плвли вздовж берегів за течією аж до гирла, до безчесного Тулона, щоб нав'яти жах полохливим і жорстоким англійцям, які б навіч побачили всемогутність народу». Справді, в Ліоні така наочність уже й непотрібна, там іде страта за стратою, гекатомба за гекатомбою. Здобуття Тулона Фуше вітає «сльозами радості» й додає, що на честь свята «під рушничні жерла поставив двісті зако-

лотників». Марний будь-який заклик до милосердя. Двох жінок, що надто вже ревно благали кривавий трибунал про волю для своїх чоловіків, прив'язали біля гільйотини; ніхто й близько не міг підступити до будинку народних депутатів і просити пощади. Але що несамовитіше тріщать рушниці, то грізніші слова проконсула. «Так, нам не бракне відваги визнати, що ми пролили чимало нечистої крові, проте тільки з людяності та обов'язку... Каральну громовицю, яку ви вклали нам до рук, триматимемо, поки воля ваша. І аж доти простуватимемо вперед, без спочину б'ючи ворогів, поки цілковито, страшно і швидко винищимо їх».

І тисяча шістсот страт за кілька тижнів показали, що цього разу, як виняток, Фуше казав правду.

Заходившись коло тієї бойні й натхненно звітуючи про неї, Жозеф Фуше і його колега не забули й про друге згубне доручення Конвенту, яке мали виконати в Ліоні. Вже першого дня вони поскаржились до Парижа, що за їхнього попередника визначене декретом руйнування міста відбувалося «дуже повільно», — «а тепер міни прискорять руйнівну роботу, вже взялися до діла сапери, й за два дні Белькуріві будівлі будуть висаджені в повітря». Як найгарніші, ті уславлені фасади, що їх за Людовіка XIV збудував учень Мансара, були приречені першими. Мешканців тих будинків брутально вигнано на вулицю, і за кілька тижнів сотні безробітних чоловіків та жінок безглуздо й доценту зруйнували пишні архітектурні витвори. В нещасному місті тільки й чулися стогони та зітхання, гарматні постріли й гуркіт обвалених стін. Комітет «de justice» винищував людей, комітет «de démolition» — будинки, а комітет «des substances»¹ нещадно реквізував життєві засоби, матеріали й цінності. Від підвалу до горища обнищпорювано кожен будинок, шукаючи причаєних людей і сховані скарби; двоє чоловіків, Фуше та Коло, повсюди насаджували терор, а самі,

¹ «Справедливості»... «руйнування»... «постачання» (франц.).

невидні й невсипущі, ховались у своїй кам'яниці під охроною варти. Вже найкращі палаци зруйновано, в'язниці, хоч у них без упину напихали нових арештантів, наполовину спорожніли, крамниці виметено, тисячі людей зросили кров'ю Бротійські луки — аж нарешті двоє сміливих громадян зважились (а тут і головою можна було накласти!) мерщій податися до Парижа й благати Конвент, щоб той не дав стерти з лиця землі все місто. Зрозуміло, текст їхньої супліки був дуже обережний, ба навіть запобігливий, і починався з похвали та уславлення геростратівського декрету, «написаного немов самим генієм Римського сенату». Але далі посланці благали про «ласку до покаючих грішників, до слабких, що схибнулися, і — наберімося сміливості сказати — до тих, що й зовсім невинні».

Але проконсули вчасно дізналися про таємне звинувачення, і з кур'єрською поштою до Парижа помчав красномовніший Коло д'Ербуа, щоб негайно відбити удар. Наступного дня він набрався зухвальства і в Конвенті та серед якобінців, замість виправдовуватись, нахвалявся масовими стратами як новою формою «гуманності». «Ми хотіли, — казав він, — щоб народ не потерпав від жадливого видовиська багатьох послідовних страт; через те комісари ухвалили вбивати всіх зрадників і засуджених в один день, породивши цим прагненням справжнє розчулення (*véritable sensibilité*)»; у якобінців Коло ще палкіше вихваляє нову «гуманну» систему: «Авжеж, нам закидають, що ми одним залпом покінчили з двома сотнями засуджених, а хіба ви не знаєте, що це робилося з жалю? Коли гільйотинують двадцятьох, то останній з них умирає двадцять разів, а тут двадцяттеро зрадників гине водночас». І справді, ці зужиті фрази, похапцем витягнені з кривавого каламаря революційного жаргону, справили враження. Конвент і якобінці схвально приймають пояснення Коло, цим самим даючи проконсулам патент на дальші езекуції. Того ж дня Париж святкує похорон Шальє в Пантеоні — честь, виявлена

доти тільки Жанові Жакові Руссо та Маратові, — а його полюбовниці, як і Маратовій, призначають пенсію. Мученика привселюдно проголошено національним святим, а всі насильства Фуше й Коло визнано за праведну помсту.

І все-таки відтоді обидва почуваються вже незатишно, загрозиве становище в Конвенті, його хитання між Дантоном і Робесп'єром, поміркованістю й терором вимагали щонайбільшої обережності. Отож вони вирішили поділити ролі: Коло д'Ербуа залишався в Парижі, щоб приглядатися до настроїв у комітетах і в Конвенті, щоб гарячим і грубим словом першому відбити будь-який можливий закид, а дальші страти припали на долю «завзяття» Фуше. Для нас багато важить, що протягом певного часу Жозеф Фуше був необмеженим самовладцею, бо згодом він спритно намагався зіпхнути всі насильства на свого щиросердного колегу. Та факти засвідчують: і тоді, коли він урядовав сам-один, покоси смерті були не меншими. За день розстрілювано п'ятдесят чотири, шістдесят, сто чоловік — хоч Коло й не було, — обвалено міські мури, підпалено будинки, спорожнено стратами в'язниці, а Жозеф Фуше й далі аж реве, приправляючи власні дії хвальковитими кривавими словами: «Народ схвалює і вітає вироки трибуналу, що дбають про його спокій, наганяючи страх самим злочинцям. Помилляється, хто гадає, ніби ми колись хоч когось ушанували помилуванням: такого ми не зробили ні разу!»

Аж раптом — що сталося? — Фуше змінює тон. Тонким нюхом він здалеку зачуває, що вітер у Конвенті от-от повернеться, до нього вже не докочується віддуння дзвінких езекуційних фанфар. Його друзі-якобінці, такі ж атеїсти, як і він, — Ебер, Шомет, Ронсен, — чомусь раптом, і то назавжди, замовкли, їх усіх зненацька вхопила за горлянку безжальна Робесп'єрова рука. Завжди спритно маневруючи між нещадністю й жалісливістю, всіма засобами пробиваючи шлях то вліво, то вправо, цей тигр-мораліст

несподівано накидається з засідки на ультрарадикалів. Він виманив Кар'єра, що в Нанті не менш радикально топив, ніж Фуше в Ліоні розстрілював, до Парижа — звітувати перед Національними зборами. У Страсбурзі через свого поплічника Сен-Жюста затяг на гільйотину несамовитого Євлогія Шнайдера, прилюдно назвав дурницями і скасував у Парижі атеїстичні народні вистави, що їх запровадив Фуше в провінції та Ліоні. Як і завжди, стривожені й перелякані депутати роблять усе, досить Робесп'єрові кивнути.

Давній страх опановує Фуше: опинитися не з більшістю. Терористів повалено — навіщо й далі бути терористом? Ліпше негайно перекинутись до поміркованих, до Дантона й Демулена, що вимагали тепер «трибуналу милосердя»; слід негайно розгорнути плаща для свіжого вітру. 6 лютого Фуше раптом наказує припинити розстріли, і тільки гільйотина (на яку він колись нарікав у памфлетах, що вона повільно працює) ледь-ледь порається далі: дві, щонайбільше три голови за день — сутя дрібниця, як порівняти з давнішими національними святами на Бротійських луках. Миттю звертає він тепер усе своє завзяття супроти радикалів, проти упорядників своїх свят і виконавців своїх наказів, революційний Савл перекидається раптом у гуманного Павла. Фуше простісінько переходить на протилежний бік, друзів Шальє називає «збориськом анархістів і заколотників», швидесенько розпускає десяток-другий революційних комітетів. І тут сталося щось вельми незвичайне: зацькована, до смерті перелякана ліонська людність у герої розстрілів Фуше зненацька побачила свого рятівника. А ліонські революціонери знов один за одним послали гнівні листи, звинувачуючи Фуше в млявості, зрадах і «утисках патріотів».

Саме в таких сміливих змінах, у зухвалих переходах серед білого дня до іншого табору, у втечах до переможця й полягають воєнні хитрощі Фуше. Тільки завдяки цьому

вирятовує він власне життя. Він грав на обидва боки. Якби в Парижі його звинуватили в надмірному милосерді, він міг би показати тисячі могил і зруйновані ліонські фасади. Якби ж його звинуватили в убивствах, міг би послатися на скарги яacobінців, що закидали йому «модерантизм» — завелику поміркованість. Він міг — це вже звідки вітер повіє — з правої кишені витягти посвідку про нещадність, а з лівої — про людяність, міг однаково виступати і катом, і рятівником міста Ліона. І справді, отакими хитрими шулерськими фокусами йому пощастило згодом усю відповідальність за вбивства почепити на шию своєму щиросердому й простакуватому приятелю Коло д'Ербуа. Але йому вдалось одурити тільки нащадків: у Парижі невблаганно чатує Робесп'єр, ворог, який не може подарувати Фуше, що той випхав з Ліона його власну людину — Кутона. Двоязикого Фуше він знає ще з Конвенту і з неослабною пильністю стежить за всіма його переходами й перетвореннями, коли той тепер квапливо ховається від бурі. Робесп'єрова недовіра має залізні пазури: з них не видирається ніхто. 12 жерміналя Робесп'єр примусив Комітет громадського порятунку відправити Фуше погрозливий декрет з наказом негайно прибути до Парижа і звітувати про ліонські події. Той, хто три місяці очолював невблаганний суд, тепер сам іде до трибуналу.

До трибуналу, а за що? За те, що він за три місяці вбив дві тисячі французів? Здавалось, за те, що й Кар'єр та решта катів народу. Та аж тепер усі дізналися про політичну геніальність останнього приголомшливого перетворення Фуше: ні, він має відповідати за утиски радикальної «Société populaire»¹, за переслідування яacobінських патріотів. «Mitrailleur de Lyon», того, що стратив дві тисячі жертв, звинувачують — незабутній історичний фарс! — у найшляхетнішому злочині, який тільки знає людство: в надмірній людяності.

¹ «Народної громади» (франц.).

Розділ III
БОРОТЬБА З РОБЕСП'ЄРОМ
1794 рік

3 квітня Фуше дізнається, що його для звіту вимагає в Париж Комітет громадського порятунку, 5-го сідає в подорожню карету. Його від'їзд супроводять шістнадцять глухих ударів, шістнадцять ударів гільйотини, востаннє виконавши при ньому різницький обов'язок. І ще два найостанніші вирокі dokonano поспіхом того дня, два вже аж надто дивні, бо хто ж був запізнолю жертвою масових убивств, чії голови (як цинічно казали в ті часи) треба сплюнути в кошик? Не хто, як ліонський кат і його помічник. Навіть до тих, хто з однаковою байдужістю з наказу реакції гільйотинував Шальє та його друзів, а потім з наказу революції — цілі сотні реакціонерів, теж дійшла черга ставати під ніж. Хоч як би хотілося, з судових актів важко второпати, які злочини їм приписували; їх, очевидно, просто віддали на пожертву, щоб не розповіли наступникам Фуше й нащадкам про Ліон. Найкраще вміють мовчати мертві.

Аж після цього покотилася карета. Навсібіч розкидався думкою Фуше, їдучи до Парижа. Звичайно, міг він себе втішати, ще не все втрачене; в нього в Конвенті ще чимало впливових друзів, передусім великий Робесп'єрів суперник Дантон; можливо, йому все-таки пощастить зупинити того Страхітливого? Де вже було знати Фуше, що в ці вирішальні хвилини революційні події котяться швидше, ніж колеса поштової карети з Ліона до Парижа! Що вже два дні у в'язниці близький його приятель Шомет, що вчора з наказу Робесп'єра запхано під гільйотину величезну лев'ячу голову Дантона, що сьогодні Кондорсе, духовний проводир правих, не ївши й не пивши, блукає околицями Парижа, а завтра, уникаючи суду, ковтне отруту? Їх усіх повалив один чоловік — Робесп'єр, його найзапекліший політичний супротивник. Тільки ввечері 8 квітня добув-

шись до Парижа, дізнається Фуше про все те лихо, до якого він сам поліз у пащу. Господь лише знає, спав чи не спав проконсул Жозеф Фуше цієї першої ночі в Парижі.

Уже наступного дня Фуше подався в Конвент, нетерпляче ждучи початку засідання. Та дивна річ, велика зала аж ніяк не повна, половина, ба навіть більше половини місць іще вільні. Звичайно, частина депутатів могла виконувати доручення або десь-інде загаятись, але ж яка зяюча порожнеча на місцях правих, де колись сиділи вожді, жирондисти, блискучі оратори революції! Де вони? Двадцять два найсміливіші — Верньйо, Брісо, Петіон тощо — або загинули на ешафоті, або наклали руки на себе, або з ними розправились під час утечі. Шістдесят трьох чоловік, що насмілились боронити своїх друзів, більшість запроторила у вигнання — Робесп'єр одним страхітливим ударом розбив сотню своїх правих супротивників. Та не менш завзято потрощив Робесп'єрів кулак власні лави — «гору»: Дантона, Демулена, Шабо, Ебера, Фабра д'Еглантена, Шомета й ще зо два десятки. Всі вони ставали проти його волі, проти його пихатого деспотизму — всіх він потрутив у могилу.

Ніхто не звертав уваги на цього дрібного й сухого невидного чоловічка з жовтим, блідим обличчям, низьким похилим чолом, малими й водявими підсліпими очима, що довгий час був затулений велетенськими постатями попередників. Але час, мов косою, прорізав йому дорогу: після загибелі Мірабо, Марата, Дантона, Демулена, Верньйо, Кондорсе — трибуна, агітатора, вождя, письменника, оратора і мислителя молодій республіці — він тепер став усім в одній особі, *pontifex maximus*¹, диктатором і тріумфатором. Із тривогою дивиться Фуше, як коло його супротивника запопадливо метушаться догідливі депутати, а той з несхитною байдужістю сприймає такий пошанівок; закутий у «чесноту», мов у панцер, недоступний

¹ Верховним жерцем (*лат.*).

і непроникний, Непідкупний чванькувато й підсліпо позирає на кін, упевнений, що супроти його волі не зважиться повстати вже ніхто. Але один таки наважився — той, що вже не мав чого втрачати: Жозеф Фуше попросив слова для виправдання своїх дій у Ліоні.

Вимога, щоб Фуше виправдовувався перед Конвентом, належала Комітетові громадського порятунку, бо не Конвент, а Комітет вимагав від нього пояснень. Проте Фуше звернувся до найвищого й найавторитетнішого органа — Національних зборів. Такий учинок потребував неабиякої сміливості. І все ж голова надає йому слово. Адже Фуше — не перший-ліпший депутат, у цій залі його згадували не раз, його заслуги, рапорти і дії не забуті. Фуше виходить на трибуну й читає докладну доповідь. Збори слухають не уриваючи, без будь-яких ознак співчуття чи неприхильності. Але й після промови жодна рука не ворухнулась. Конвент уже заляканий. Усіх цих чоловіків за рік звалашила духовно гільютина. Колись вільно й пристрасно висловлюючи переконання, сміливо, гучно й відкрито беручи участь у боротьбі слів і думок, нині вони вже не люблять виказувати себе. Відколи кат, мов Поліфем, почав то справа, то зліва хапати людей з їхніх лав, відколи над кожним їхнім словом примарною тінню нависла гільютина, депутати воліють не говорити, а мовчати. Кожен ховається за рештою, зиркне вправо і вліво, перше ніж наважиться ворухнутись, важким сірим туманом на кожному обличчі залягає страх. Ніщо так не принижує людину, надто вже людську масу, як страх перед Невидним.

Цього разу депутати теж ні на що не зважились. Тільки б хоч якось не зачепити комітети — той невидимий трибунал! Виправдань Фуше вони і не прийняли, і не відхилили, а просто дали їх на розгляд Комітетові; одне слово, висадили на той самий берег, від якого так ревно відгрібав Фуше. Першу свою битву він програв.

Тепер Фуше пройняло циганським потом. Надто далеко він заплив, не знаючи берега, — нині ліпше мерщій відступити. Краще капітулювати, ніж одинцем боротися з наймогутнішим. Отож Фуше покаюнно стає навколішки, схиляє голову. Цього ж таки вечора він подався до Робесп'єра додому, щоб поговорити з ним, або, правду кажучи, виблагати ласку.

Не було при тій розмові жодного свідка. Знаємо тільки, чим вона скінчилась, а уявити її можна, спираючись на страхітливо разуючий опис таких відвідин у мемуарах Барраса. Певне, що й Фуше мусив, ще не ставши на дощаний поріг невеликого міщанського будинку на вулиці Сент-Оноре, де Робесп'єр, мов на вітрині, виставляв свою чесноту і злидні, відповідати господарям, що, наче святощі, берегли свого бога й пожилця. Певне, й Фуше, як і Барраса, Робесп'єр прийняв у малій, тісній кімнаті, марнославно оздобленій самими Робесп'єровими портретами, мабуть, і сісти не запросив, а трактував з одвертою неприязню й зумисною чванькуватою зневагою, мов послідушого злочинця. Бо цей чоловік, що несамовито кохався на чесноті й не менш нестямно і сліпо був залюблений у власну чесноту, не має милосердя й прощення для тих, хто бодай раз мав думки не такі, як у нього. Нетерпимий і фанатичний, Савонарола розуму й «чесноти», він відкидає будь-які спроби домовитись — ба навіть ворожу капітуляцію; саме там, де політика владно вимагає порозуміння, він насаджує скам'янілу ненависть і догматичну зарозумілість. А з того, що все-таки казав тоді Фуше Робесп'єрові і що йому відповів той суддя, знаємо тільки одне: то було не ласкаве прийняття, а нищівна й нещадна проповідь з амвона, холодна й неприхована погроза, смертний вирок во плоті. Тремтячи з люті, переступаючи поріг уже на вулицю Сент-Оноре, відкинутий, принижений і загрожений, Фуше знає, що віднині тільки одне врятує йому голову: коли друга голова — Робесп'єрова — впаде першою в кошик. Війну

на смерть і життя оголошено. Розпочався поєдинок Фуше з Робесп'єром.

Поєдинок Робесп'єра з Фуше належить до найнапруженіших, психологічно найгостріших епізодів історії революції. Обидва розумні, обидва політики, але обидва й досі — і зачепа, і той, хто боронився, — помилялися в одному: надто довго недооцінювали один одного, хоча кожен гадав, ніби віддавна знає супротивника. Робесп'єр для Фуше — й досі сухий і виморений адвокат, що разом з ним у провінційному араському клубі ставив жартівливі сценки, фабрикував солоденькі віршики в Грекуровій манері, а потім нескінченними фразами знуджував Збори 1789 року. Фуше не помітив, а якщо й помітив, то запізно, що внаслідок упертої наполегливої роботи над собою разом із зростанням завдань демагог Робесп'єр зробився державним діячем, спритний інтриган став тверезим політиком, а ритор — справжнім оратором. Відповідальність майже завжди підносить людину до величі — і так зріс Робесп'єр, відчуваючи власну обраність, вважаючи, що з-поміж усіх тих неситих заробітчан і нестримних галасунів доля йому одному доручила порятунок Республіки. Мов святу й доконечну місію в інтересах людства, він береться втілювати саме свою концепцію республіки, революції, доброзвичайності й навіть божественності. В оцій Робесп'єровій незламності полягають водночас увесь чар і слабкість його характеру. Бо, сп'янілий від власної несхитності, зчарований своєю догматичною міццю, кожну думку, відмінну від власної, він вважає не просто іншою, а зрадою, і тому крижаним кулачком інквізитора штовхає кожного інакодумця, мов єретика, на новітнє вогнище — гільйотину. Безперечно, в Робесп'єрі 1794 року жила велика й чиста ідея. Та ліпше сказати — не жила, а залякла в ньому. Як вона від нього, так і він від неї не могли відокремитись (доля всіх догматичних натур), і цей брак душевного тепла, поривного гуманізму позба-

вив його дії справді значущої сили. Його міць — тільки в несхитності, сила — тільки в твердості; диктаторство стало для нього змістом і формою життя. Отже, лише тавро власного «я» він міг поставити на революції — або мусив зламатися.

Такий чоловік не терпить ніяких заперечень, жодного інакодумства в царині духу, жодних супутників, а ще менше супротивників. Людей він може терпіти тільки тоді, коли вони віддзеркалюють його власні погляди, і доти, доки будуть у духовному рабстві, як-от Сен-Жюст і Кутон; усі інші неминуче осідають на дно в пересиченому розчині його жовчного темпераменту. Та лихо тим, хто не тільки відхилився од його думки (він і цих переслідував), а й зухвало суперечив його волі, не шанував його непомильності. І нині це вчинив Фуше. Він ніколи не звертався до Робесп'єра за порадою, не схилявся перед колишнім приятелем, а сидів на лавах його ворогів, зухвало вийшов за встановлені волею Робесп'єра межі поміркованого та обережного соціалізму, проповідуючи комунізм і атеїзм. Але досі Робесп'єр не дуже й приглядався до Фуше — такий-бо він незначущий. Для Робесп'єра цей депутат — лише малий монастирський учитель, що був нареченим його сестри й ходив у сутані, дрібний, задрипаний честолюбець, що зрадив Бога, наречену й усі свої переконання. Робесп'єр зневажав Фуше всією гуртовою ненавистю несхитності до гнучкості, безмежності жадань до низькопоклонства; ставився до нього з недовірою релігійних натур до профанів. Але досі ця ненависть оберталася не проти Фуше, а проти породи, до якої той належав. Робесп'єр із властивою йому зарозумілістю досі його не помічав: навіщо перейматись інтриганом, якого можна розтоптати коли завгодно? Віддавна зневажавши Фуше, Робесп'єр лише пильнував його, але по-справжньому з ним не боровся.

Аж тепер помітили обидва, наскільки вони недооцінювали один одного. Фуше збагнув, якої надзвичайної влади

доскочив Робесп'єр за його відсутності: йому підлягають усі служби, армія, поліція, судочинство, комітети, Конвент і яacobінці. Боротьба з ним видавалася марною. Та Робесп'єр змусив його боротися, і Фуше знає, що пропав, коли не переможе. Завжди серед найтяжчого відчаю з'являється надзвичайна сила, і ось, за два кроки від прірви, Фуше зненацька кидається на свого напасника, мов той украй зацькований олень, що у відчайдушному пориві вискакує з рятівної гущавини й летить на мисливців.

Першим ворожі дії почав Робесп'єр. Спочатку він хотів лише провчити галасунів, застерегти їх, просто копнути ногою. Приводом стала славнозвісна промова 6 травня, коли Робесп'єр закликав усіх священників республіки «визнати існування Верховної Істоти і безсмертя як рушій Всесвіту». Крайшій і піднесенішій промови, ніж оця, яку немов написав сам Жан Жак Руссо, Робесп'єр не виголошував: тут догматик став майже поетом, плутаний ідеаліст — мислителем. Відокремити віру від невіри, а водночас від марновірства, започаткувати релігію, що буде однаково вищою й від повсюдного християнства з його вшануванням ікон, і від гоголого матеріалізму з атеїзмом; отже, обрати ту середину, якої Робесп'єр завжди прагнув у царині духу, — ось що становило головну ідею його промови, яка, незважаючи на пишномовну фразеологію праведної доброзвичайності, була сповнена палкого бажання піднести людство. Але навіть у цих горніх сферах ідеолог не міг звільнитися від політика, навіть у думки, далекі від тодішніх подій, його жовчна й похмура озлобленість докидає особисті випадки. Робесп'єр із ненавистю згадає страчених, яких сам попхав на гільйотину, в'їдливо глузує з жертв своєї політики — Дантона і Шометта, — виставляючи їх гідомирним прикладом аморальності й безбожності. І раптом, б'ючи так, що й до серця дістане, накидається на єдиного проповідника атеїзму, якого ще не зітнув його гнів, — на Жозефа Фуше: «То скажи нам, хто

доручив тобі розповідати людям, що немає ніякої божественності? В чому ти бачиш переваги, навчаючи людей, ніби їхньою долею порядкує сліпа сила, визначаючи зовсім випадково чесноту й нечестя, а людська душа — це тільки слабенький подих, що згасає на порозі могили? Жалюгідний софісте, яким правом ти зважився вирвати в невинності скіпетр розуму й віддати в руки нечестя? Відкинути таємницю смерті, лихо зробити ще розпачливішим, злочинів розв'язати руки, чесноту зів'ялити, а людство принизити?.. Тільки злочинець, що зневажає себе й ненавидить геть усіх, може вірити, нібито природа не спромоглась подарувати нам щось ліпше від небуття».

Безмірні оплески привітали Робесп'єрове пишнослів'я. Конвентові відразу здалося, ніби він виліз з намулу щоденної боротьби, і свято, яке запропонував Робесп'єр на честь Верховної Істоти, ухвалили одностайно. Тільки Жозеф Фуше занімів і кусав собі губи. Звісно, мусиш мовчати, коли супротивник отак тріумфує. Фуше знає, що відкрито з цим вправним ритором йому нема чого й міряться. Перед очима всіх Зборів, блідий і безслівний, приймає він цей ляпас, а подумки вирішив помститись і поквитатися.

Кілька днів, кілька тижнів про Фуше навіть не чути. Робесп'єр гадає, ніби покінчив з ним: копнув ногою — і досить для зухвальця. Та коли Фуше не видно й не чути, то це тому, що він зарився під землю і, мов кріт, працює вперто й послідовно. Він відвідує комітети, прагне знатися з депутатами, дружній і товариський геть з усіма й кожного намагається прихилити до себе. Найревніше заходжується він коло якобінців, де найвище цінують гостре і влучне слово, де ліонськими звитягами він здобув собі кілька козирів. Ніхто до ладу й не знає, чого хоче, на що заміряється, що собі думає цей всюдисущий і невидний чоловік, який скрізь сновигає й напинає павутиння.

І раптом усе розкрилося, несподівано для всіх і найнесподіваніше для Робесп'єра: 18 преріаля переважною

більшістю голосів Жозефа Фуше обрано головою якобінського клубу.

Робесп'єр здригнувся: ніхто на таке й не сподівався. Аж тепер він уперше збагнув, яким підступним і сміливим супротивником став для нього Фуше. Таж за два роки ніколи й не траплялося, щоб чоловік, на якого він прилюдно напав, ще й насмілювався боронитись. Усі миттю зникали, тільки-но він оком на них скине. Дантон утік до свого маєтку, жирондисти рятувалися в провінціях, інші сиділи вдома, і про них і чутки нема. А цей нахаба, якого він, тицяючи пальцем, зганьбив, мов нечистого, перед усіма Національними зборами, втік у *sanctuarium*, найсвятіший осередок революції, в якобінський клуб і несправедно зажив собі там найвищої честі, якою тільки можуть ушанувати патріота! Адже не слід забувати й варто нагадати, яким надзвичайним моральним авторитетом, і саме останнього року революції, тішився той клуб. Патріот аж тоді ставав повновартісним, мов із щирого золота, коли якобінський клуб ушанує його, взявши до свого гурту, — а кого відкидали, проганяли, той уже був позначений для сокири. Перед тим присудом, який оголошував немов найвищий, майже священний громадянський суд, покірно схиляли голову генерали, вожді народу й політики. Клуб став немов преторіанською гвардією революції, охоронцем і вартовим святого храму, — і оці преторіанці, найстійкіші, найвірніші, найнесхитніші республіканці своїм проводирем обрали якогось Жозефа Фуше. Робесп'єрова лють безмірна. Адже цей ошуканець серед білого дня вдерся до його царства, на його терени, якраз туди, звідки він сам громив ворогів, де він сам, у колі людей, мов із криці, гартував власну силу. А тепер, коли захоче промовляти, йому доведеться просити дозволу в Жозефа Фуше: він, Максиміліан Робесп'єр, має зважати на ласку чи неласку якогось Жозефа Фуше!

Робесп'єр миттю збирається на силі. За такий удар треба розквитатися кров'ю. Геть його, мерщій геть, і не тільки з головування, а й з товариства патріотів! Робесп'єр притьмом нацьковує на Фуше кількох ліонських городян, щоб ті на нього скаржились, а сам, аби зненацька заскочити Фуше, завжди безпорадного у відкритій ораторській боротьбі й нездатного боронитись, накидається першим і зауважує яacobінцям, «щоб вони не давали себе одурити всяким ошуканцям», і вже майже першим ударом йому вдалося повалити Фуше. Та головування, а разом і спосіб вчасно припиняти дебати й досі в руках Фуше. Вкрай ганебно він уриває дискусію і знову ховається в п'їтму, готуючись до нового нападу.

Але Робесп'єр усе потрібне вже знає. Він побачив, як воює Фуше, знає, що цей чоловік не стане на двобій, а щоразу відбігатиме назад, у п'їтмі готуючи підступний удар у спину. Такого затятого інтригана мало просто хльоснути й відігнати, треба гнати його аж до останньої криївки й там розчавити. Видушити йому з горлянки передсмертний хрип, знешкодити остаточно й назавжди.

Тому Робесп'єр знову накидається на Фуше. В яacobінців повторює своє пряме звинувачення й вимагає, щоб Фуше прийшов на найближче засідання і дав пояснення. Фуше, звичайно, остерігся такої дурниці. Він знає свою силу та слабкість і не хоче дарувати Робесп'єрові прилюдного тріумфу, коли той перед трьома тисячами люду віч у віч добиватиме його. Ліпше назад у п'їтму, ліпше хай його переможуть, але він виграє час, неоціненний час! Тому люб'язно сповіщає яacobінців, що, на жаль, не може виправдовуватись публічно; доки обидва комітети вирішуватимуть його долю, нехай яacobінці трохи зачекають із тим судом.

Робесп'єр учепився в цей лист, мов хижак у жертву. Тепер уже є за що вхопитись, тепер він остаточно розіб'є Жозефа Фуше. І промова, виголошена 23 месідора (11 черв-

ня) проти Фуше, була найдошкульнішим і найгрізнішим жовчним нападом, якого коли-небудь зазнавали його вороги.

Чути вже з перших слів, що Робесп'єр прагне не тільки поцілити, а й уразити на смерть, не тільки розбити, а й добити Фуше. Початок був удавано спокійним. А перша зачіпка — зовсім млявою, мовляв, «особа» Фуше йому й нецікава: «Я, може, й справді давніше мав з ним певні зв'язки, гадаючи, ніби це патріот, тож і звинувачую його тут не так у скоєних злочинах, як у тому, що він чаїться, аби накоїти інших, і я вважаю його за проводиря змовників, нам його треба знищити. Я переглянув уже зачитаного тут листа і скажу, що той, хто писав його, відмовляється спростувати звинувачення перед своїми співгромадянами. Така відмова — це вже зародок тиранічної системи, бо хто тікає від виправдань перед своєю громадою, той заміряється на її авторитет. Дивно, той самий чоловік, що перше прагнув мати схвалення товариства, тепер його нехтує, тільки-но його самого звинувачено, а ще, здається, шукає підтримки Конвенту супроти якобінців». І тут особиста Робесп'єрова зненависть раптом виривається назовні, навіть фізична непривабність Фуше видається напасникові годящим приводом для принижень. «Мабуть, він злякався, — глузує Робесп'єр, — вух і очей народу, злякався, що вже сам його бридкий вид надто ясно вкаже на злочини! Що шість тисяч звернених до нього очей розкриють усю його душу, хоч і сховану так підступно природою! Злякався, що плутана й суперечлива мова викаже його провину? Кожна розумна людина визнає, що його поведінкою керував лише страх, а хто боїться очей співгромадян — уже злочинець. Я кличу сюди Фуше на суд. Нехай відповість і скаже, хто — він чи ми — з більшою гідністю користалися правом репрезентувати народ, хто з нас відважніше розбивав різні ухили». Потім Робесп'єр ще назвав його «огидним і ницим ошуканцем», сама поведінка якого свідчить про злочи-

ни; з ядучими натяками говорив про «людей, чії руки заплямовані кров'ю і злочинами», і закінчив погрозливіми словами: «Сам Фуше задосить себе виявив, і я зробив ці зауваження тільки на те, щоб змовник дізнався раз і назавжди: від народної пильності не втекти».

Хоча такі слова виразно означали смертний вирок, Збори послухались Робесп'єра. Не зволікаючи, вигнали свого колишнього голову, як негідного, з якобінського клубу.

Тепер Жозеф Фуше уже позначений для гільйотини, мов дерево для сокири. Вигнання з якобінського клубу — це тавро, а Робесп'єрове звинувачення не менш невблаганне, ніж певна смерть. Серед білого дня Фуше перебрали в саван. Віднині кожен з годину на годину чекає його арешту, а найбільше він сам. Уже давно не спить він удома в своєму ліжку, боячись, що його, як Дантона чи Демулена, вночі жандарми витягнуть із хати. Він переховується в друзів, відважних друзів: адже щоб дати притулок переслідуваному, треба мати мужність — навіть для того, щоб на людях розмовляти з ним. За кожним кроком Фуше стежить поліція Комітету безпеки, яку нацькував Робесп'єр, і повідомляє про його переходи й відвідини, непомітно Фуше оточений зусібч, не вільний у кожному русі, вже призначений для ножа.

Справді, з усіх семиста депутатів у найбільшій небезпеці тоді опинився Фуше, і не видно було для нього ніякого рятунку. В якобінців він ще раз судомно спробував бодай за щось учепитись, та лютий Робесп'єрів кулак відірвав його, тепер у Фуше на плечах ніби й не своя, а позичена голова. Бо чого можна сподіватися від Конвенту, від цієї боязкої, заляканої отари валахів, що слухняно мекають своє «так», ледь зачувши, що котрогось із них Комітет тягне на гільйотину? Всі вони без жодного опору віддали революційному трибуналові своїх колишніх вождів — Дантона, Демулена, Верньйо, — аби тільки протестом не привернути

до себе уваги, — то чим кращий Фуше? Колись полум'яні й мужні, а тепер налякані і прибиті, мовчки сидять вони на лавах. Жаска трутизна страху, що розхитує нерви й нівечить душу, спаралізувала їхню волю.

Але таємницею отрути повсякчас було те, що вона має й цілющу силу, коли вміло ту отруту перегнати, з'єднавши водно всі її потайні властивості. Так, може, й тут — парадокс! — страх перед Робесп'єром стане рятунком від Робесп'єра. Бо ж не дарують нікому, хто тижнями й місяцями невпинно насаджує страх, хто непевністю ламле душі й паралізує волю. Людство або якась його частка, певна громада не може довго терпіти диктатуру однієї людини, не зненавидівши її. І ця ненависть приневолених шумує вже потай в усіх осередках. П'ятдесят, шістдесят депутатів, як і Фуше, не зважуються ночувати вдома, зіцплюють зуби, коли повз них проходить Робесп'єр; чимало, вітаючи його промови, стискають поза спиною кулаки. Що суворіше й довше володарює Непідкупний, то дужчий спротив його деспотичній волі. Мало-помалу він зачепив і уразив кожного: праве крило, бо спровадив жирондистів на ешафот; ліве крило, бо зібрав у мішок голови екстремістів; Комітет громадського порядку, бо підкорив його власній волі; грошоробів, бо зазіхнув на їхні гешефти; честолюбців, бо перекрив їм дорогу; заздрісників, бо ж панує він; тих, хто прагнув порозуміння, бо він знехтував їх. Якщо пощастить згуртувати єдиною волею цю стоголову ненависть, цю розпорошену полохливість, зробити її вістря, яке проб'є Робесп'єрові серце, то вони всі врятовані — Фуше, Баррас, Тальєн, Карно, всі його таємні вороги. Але, щоб уможливити таке, спершу чимало цих млявих характерів треба переконати в тому, що їм загрожує Робесп'єр, треба далі розширити сферу страху й недовіри, вміло посилити напругу, яку створює Непідкупний. Нехай пекучий свинець, той тягар непевності неясних промов Робесп'єра, налягає дедалі дужче й на нього; нехай страх стає ще страшнішим,

а жах — ще жахливішим, і тоді, мабуть, гуртові вистачить мужності повалити диктатора.

У цьому, власне, й полягала діяльність Фуше. З раннього ранку до пізнього вечора скрадається він від одного депутата до іншого, розносить чутки про нові таємничі проскрипційні списки, що їх склав Робесп'єр. Кожному наодинці нашіптує: «Ти в спискові», або: «Наступний удар по тобі». І справді, потрохи й непомітно панічний страх заповонив усе, бо тому Катонові, тій абсолютній непідкупності мало хто з депутатів міг протиставити цілком чисте сумління. Один, можливо, був надто безтурботний з грошима, другий колись суперечив Робесп'єрові, третій забагато знався з жінками (все — злочин в очах республіканського пуританина), четвертий, може, колись приятелював із Дантоном або ще з ким-небудь із півтори сотні страчених, п'ятий прихистив колись засудженого, шостий отримав листа з еміграції. Одне слово, кожен тремтів, кожен гадав, що можуть напасти й на нього, жоден не почувався досить чистим, щоб після суворого Робесп'єрового іспиту з громадянських чеснот залишитися праведником. І Фуше знову, ніби човник у ткацькому верстаті, сновигає від одного депутата до іншого, щоразу натягаючи нову нитку, зав'язує нові петлі, знову ще чіпкішою робить павутину недовіри й підозри. Але ця гра небезпечна, плететься лише павутиння; один швидкий Робесп'єрів порух, одне слово про зраду — і все ткання Фуше розірветься.

На цій потайній, відчайдушній, небезпечній закулісній ролі Фуше в змові проти Робесп'єра в більшості описів наголошено невиразно, а в неглибоких про неї часто навіть не згадують. Історія майже завжди відображує тільки те, що впадає у вічі, і тому, відтворюючи той останній бурхливий день, автори здебільшого подавали драматизм патетичного вчинку Тальєна, що вимахував на трибуні кинджалом, наміряючись заколоти себе; блискавичну енергію Барраса, що стягнув війська; обвинувальну промову Бурдона; одне

слово, зображували виконавців, акторів величної драми, що розгорнулася 9 термідора, й недобачали Фуше. Справді, того дня на сцені Конвенту він не грав разом з усіма. Його робота була за лаштунками, найважчою — режисура й порядкування в сміливій і небезпечній грі. Він визначив сцени, повводив акторів у гру, в пільмі непомітно провів репетиції і сказав кожному, коли його вихід, — у пільмі, бо це завжди властива стихія Фуше. Та хоч пізніші історики недобачили його роль, один чоловік уже тоді збагнув діяльність свого сучасника — Робесп'єр, що серед білого дня назвав Фуше справжнім ім'ям: «Chef de la conspiration», проводирем змовників.

Цей сторожкий і недовірливий дух відчував, як потай щось готується проти нього. Він бачив, що раптом виник опір у комітетах, і, може, зачув щось недобре в надмірній люб'язності й запобігливості багатьох депутатів, що були його ворогами. Робесп'єр відчуває, що готують удар із пільми, знає також і руку, що вдарить, — руку «chef de la conspiration», і вже пильно стежить за ним. Нечутно ворухаються Робесп'єрові вусики: власна поліція й таємні агенти розповідають Непідкупному про кожен крок, кожен рух, кожне слово Тальєна, Фуше та решти змовників; анонімні листи застерігають його або ж намовляють негайно встановити диктатуру й розбити ворогів, перше ніж ті згуртуються. Щоб і собі заплутати їх і приспати, Робесп'єр раптом одягає маску байдужості до політичної влади. Не показується ні в Конвенті, ні в Комітеті. Бачать, як він одинцем, зі своїм велетенським ньюфаундлендом, з книжкою в руці, заціпивши вуста, бродить вулицями або навколишніми лісами, переймаючись, очевидно, тільки своїми укоханими філософами і збайдужівши до влади. Та, повертаючись увечері додому, він цілі години гарує над великою промовою. Без упину доробляє її, в рукописі помітні численні зміни й доповнення, бо це велика, ви-

рішальна промова, якою він водночас розіб'є всіх своїх ворогів, — і за цією нескінченною роботою минають довгі, неоціненні дні.

Але вже не можна втрачати часу, шпигуни дедалі на-полегливіше доповідають про таємні збориська. 5 термі-дора в Робесп'єрові руки потрапляє лист Фуше до сестри, де той пише такі загадкові слова: «Я нітрохи не злякався обмов Максиміліана Робесп'єра... незабаром ти почувеш, чим скінчиться це діло, що, сподіваюсь, стане добром для Республіки». Отже, незабаром: Робесп'єра попереджено. Він закликає до себе друга Сен-Жірста й замикається з ним у тісній мансарді на вулиці Сент-Оноре. Там буде визначений день і спосіб нападу. 8 термідора промовою в Конвенті Робесп'єр має приголомшити й спаралізувати, а 9-го Сен-Жюст вимагатиме голови його ворогів, голови тих затятих у Комітеті, передусім Жозефа Фуше.

Напруга вже така, що й витримати годі, змовники теж відчують гromовиці в хмарах. Але ніяк не зважаться на-пасти на наймогутнішого у Франції, на самодержця, що має славу і вплив несплямованого імені, прибрав до рук провід у місті та в армії, якобінців і народ. Їм усе здається, що немає повної безпеки, що вони не досить численні, не досить рішучі, не такі вже сміливі, щоб у відкритій бо-ротьбі подолати цього велетня революції, і вже чимало завбачливо завагалось, почалися розмови про відступ і замирення. Важкою працею зліплена докупи, змова от-от розвалиться.

І цієї миті доля, вигадливіша за будь-якого письмен-ника, кидає вирішальну гирю на розгойдані шальки. Фуше був неначе обраний, щоб піднести вогонь до по-роху. Адже він, до відчаю зацькований усіма хортами, що-хвилини лякаючись блискучого леза сокири, на додачу до своїх політичних невдач зазнав у ці дні ще й найтяжчого і невітшного родинного горя. Сухий і холодний інтриган

та відлюдник у громадському й політичному житті, цей незвичайний чоловік удома найніжніше кохає дружину і зворушливо дбає про дітей. Він до нестями любить свою вкрай бридку подругу, а передусім те мале дівча, що народилося за часів проконсульства й на ринковому майдані в Невері було охрещене його власною рукою й назване Ньєвр. Це дрібне, лагідне й блідаве дитинча, його пестунка, в ті термідоріанські дні раптом тяжко захворіло, і до тривоги за власне життя додалася нова й страшна за дочку. Найпекельніші муки: знати, що квола, хвора на груди укохала істота помирає біля дружини, — й через Робесп'єрові цькування не мати змоги посидіти коло ліжка вмирущої дитини, а ховатися по чужих кутках і горищах. Замість її доглядати й пильнувати вже нечутний віддих, він, мов на розпечених підшвах, змушений бігати від одного депутата до іншого, брехати, благати й присягати, боронячи власне життя. У спекотні липневі дні (найжаркіші за бозна-скільки років) горопашний із розбитим серцем і збуреним розумом метається навсібіч, невтомно блукаючи за політичними лаштунками, не можучи бути там, де його кохане дитя страждає й помирає.

5 чи 6 термідора ці муки скінчилися. Фуше провів до церкви невеличку домовину: дитина померла. Таке лихо робить людей незламними. Мавши перед очима смерть дочки, він уже не боїться власної. Нова сміливість — одвага відчаю — насталила йому волю. А змовники й досі вагаються, все відсувають боротьбу, і тоді нарешті Фуше, що на землі, крім власного життя, не мав чого втрачати, мовив вирішальне слово: «Вдаримо завтра». Це було сказане 7 термідора.

Настало 8 термідора — всесвітньо-історичний день. Рано-вранці над бездогадним містом зависає безхмарне липневе сяєво. Тільки в Конвенті ще вдосвіта панує незвичне збудження: по кутках стоять і шепочуться де-

путати, ще ніколи не було так багато чужих і цікавих у коридорах і на трибунах. У повітрі безтілесним духом ширяє таємниця й неспокій, бо якимсь незбагненим чином поширилася чутка, ніби сьогодні Робесп'єр поквітається зі своїми ворогами. Може, хто стежив за Сен-Жюстом і побачив, як увечері він виходив із замкненої кімнати, а в Конвенті вже добре знають, що буває після таких потаємних нарад. А може, Робесп'єр дізнався про воєнні плани своїх супротивників?

Усі змовники, всі, хто почувався під загрозою, стурбовано вдивлялися в обличчя колеґ: чи хтось із них розплескав небезпечну таємницю, і хто саме? Чи Робесп'єр першим піде на них, чи вони задушуть його, перше ніж він рота розтулить? Чи непевна, боягузлива більшість — «Je me tais» — віддасть себе на пожертву, чи боронитиметься? Кожен тремтить і вагається. Над Зборами, немов душне свинцево-сіре небо над містом, загрозово нависла тривога.

І справді, тільки-но почалося засідання, Робесп'єр узяв слово. Врочисто, як і на святі на честь Верховної Істоти, зодягнений у небесно-блакитне вбрання, що вже стало історичним, у білі шовкові панчохи, він повільно, зумисне поважно сходить на трибуну. Тільки в руках цього разу не смолоскип, як тоді, а круглий, мов держак лікторської сокири, сувій паперу — його промова. Знати, що твое ім'я там, у згорнених аркушах, — це вже певна смерть, і тому на лавах, мов раптом урвані, стихли розмови й гамір. Із садка, з трибуни заквапились депутати й посідали на свої місця. Кожен з тривогою стежив за виразом усім знаного дрібного обличчя. Але, мов кригою скутий і непроникний для жодної цікавості, Робесп'єр на трибуні вже поволі розгортає сувій. Перше ніж братися читати, він, аби підняти напругу, підводить сліпуваті очі, довго — справа наліво, зліва направо, знизу вгору, згори наниз — грізно й холодно обводить поглядом уже немов очманілі збори. Ось вони

всі сидять — нечисленні друзі, багато невідомих і полохливий гурт змовників, що чатують на його смерть. Кожному подивився у вічі. Тільки одного не видно. Єдиного ворога нема цієї вирішальної миті — Жозефа Фуше.

Але дивно: в дебатах названо лиш ім'я відсутнього, тільки ім'я Жозефа Фуше, і саме навколо його імені розгорілася остання й вирішальна боротьба.

Робесп'єр говорив довго, багатослівно й утомливо; за давньою звичкою, він усе заміряється сокирою не знати й на кого, розводиться про змови та конспірації, про негідників і злочинців, не назвавши жодного імені. Йому досить навіяти Зборам гіпнотичну млість, спаралізовані жертви завтра вранці доб'є Сен-Жюст. Три години поспіль він вичерпує в порожнечу незрозумілу, всуціль забиту фразами промову і, коли нарешті скінчив, Збори не так налякані, як вимучені.

Одразу після промови не знялася жодна рука. На всіх налягла непевність. І ніхто не знає, перемогу чи поразку звістує мовчання: все вирішать дебати.

Нарешті хтось із Робесп'єрових поплічників запитує, чи Конвент опублікує промову, отже, чи схвалює її. Ніхто не заперечив. Більшість, боязлива, рабська, а водночас утішена, що сьогодні вже не вимагатимуть від неї нових голів, арештів і самообмежень, голосує «за». Аж тут, останньої миті, виходить один змовник — ім'я його належить історії: Бурдон де ль'Уаз — і виступає проти публікації. І цей один голос розкував решту. Боягузливість помалу згуртувалась і згуртувалась у відчайдушну сміливість: депутати один по одному винуватять Робесп'єра, що він туманно формулює свої пояснення та погрози, нехай, урешті, зрозуміло скаже, кого саме він звинувачує. За чверть години сцена відмінилася: Робесп'єр, напасник, уже змушений боронитися, замість посилити, він ослабив свою промову, кажучи, що нікому не дорікає й нікого не винуватить.

Раптом цієї ж миті якийсь незначний і непомітний депутат гукнув йому: «Et Fouché?» — «І Фуше?» Ім'я названо, ім'я того, хто вже мав на собі тавро ватажка змовників і зрадника революції. Робесп'єр тепер може й повинен ударити. Але дивно, незбагненно дивно, Робесп'єр ухиляється: «Я тепер не хочу його чіпати, я слухаю тільки голос свого обов'язку».

Ця ухильна відповідь Робесп'єра належить до таємниць, які він забрав у могилу. Чому пощадив, уже відчуваючи, що йдеться про смерть і життя свого найлютішого ворога? Чому не розбив його, чому не кинувся на відсутнього, на єдиного відсутнього з усіх? Чому він не скинув цим тягар із решти, що теж відчули переляк і, безперечно, відкупилися б Фуше, аби самим урятуватись. Того самого вечора — це стверджував Сен-Жюст — Фуше ще раз спробував порозумітися з Робесп'єром. Були це хитрощі чи щирість? Чимало очевидців бачили, як він того дня сидів на лаві з Шарлоттою Робесп'єр, своєю колишньою нареченою: чи справді він знову спробував намовити пристаркувату панну бути йому заступницею перед братом? Чи справді у відчаї, аби голову врятувати, Фуше хотів зрадити змовників? Чи, може, хотів приспати Робесп'єра й приховати змову, вдати перед ним каяття та відданість? Чи цей дворушник і тоді, як уже сотні разів, грав подвійними картами? А може, непідкупний, та водночас загрожений Робесп'єр прагнув полегшити свою долю, коли тієї миті був ладен пощадити найненависнішого ворога? Чи небажання звинуватити Фуше свідчило про таємну угоду, чи було просто відмовкою?

Цього ніхто не знає. І сьогодні, через стільки років, над постаттю Робесп'єра ще нависає морок таємниці, цього Непроникного до решти не розгадають ніколи. Не знатимуть його останніх думок: чи він справді прагнув диктатури для себе, чи республіки для всіх; хотів урятувати революцію чи успадкувати її, як Наполеон? Ніхто не знає

Робесп'єрових найпотаємніших думок тієї останньої ночі з 8-го на 9 термідора.

Бо таки це остання ніч, уночі все й вирішилось. У місячному сяєві душно й гарячої липневої ночі примарно зблискує гільйотина. Трійці Тальєн—Баррас—Фуше чи Робесп'єрові переб'є завтра карк її холодне лезо? Жоден із шестиста депутатів не пішов спати цієї ночі, обидві партії ладнаються до останньої боротьби.

Робесп'єр з Конвенту подався до якобінців; у миготінні свічок, тремтячи від збудження, читає він їм промову, яку відкинули депутати. Облудне схвалення ще раз, востаннє огортає його зусібч, та вже його не одурить той тритисячний галас, що тиснеться до нього, називаючи промову заповітом. Тим часом його охоронець печаті — Сен-Жюст, — аж поки засіріло надворі, відчайдушно борониться в комітеті проти Коло, Карно та решти змовників, а водночас у кулуарах Конвенту виплітається мережа, в якій завтра має заплутатись Робесп'єр. Двічі, тричі, мов за човником у ткацькому верстаті, оббігають нитки від правих до лівих, від партії «гори» до давніх реакціонерів, аж поки, зрештою, на світанні виткались у міцну й нерозривну угоду. Тут раптом знову виринає Фуше, бо ніч — його властива стихія, інтрига — його справжня царина. Його свинцево-сіре, а від страху ще й ніби крейдою припорошене обличчя марою бродить у напівосвітлених покоях. Він нашіптує, лестить, обіцяє, застерігає, залякує й погрожує то одному, то другому і йде спочивати тільки тоді, як укладено спілку. Зрештою о другій годині ранку всі супротивники одностайні в тому, щоб знищити спільного ворога — Робесп'єра. Аж тепер нарешті Фуше може лягти й спочити.

На засіданні 9 термідора Жозефа Фуше теж немає. Але він може собі дозволити не прийти й спочивати, бо його робота зроблена, тенета виплетено, більшість, наре-

шті, ухвалила вже не випускати живим наймогутнішого й найнебезпечнішого. Ледве почав Сен-Жюст, Робесп'єрів зброєносець, підготовану вбивчу промову проти змовників, як уже втрутився Тальєн, бо ж учора вони ухвалили не дати говорити жодному з тих, хто мав силу слова, — ні Сен-Жюстові, ні Робесп'єрові. Слід задушити обох, перше ніж вони заговорять, перше ніж когось звинуватять, — ото ж і метнулися тепер, спритно керовані прихильним головою, один за одним на трибуну промовці, а коли Робесп'єр хотів боронитися, то галас, рев і тупіт покривали його голос — зачаєне боягузтво шести сотень наляканих душ, ненависть і заздрість, сформовані за тижні й місяці, кинулись тепер на нього, хоч кожен і тремтів перед ним. О шостій вечора вже все вирішене, Робесп'єра схоплено й запроторено до в'язниці; марно його друзі, справжні революціонери, які шанували в ньому полум'яний і незламний дух республіки, звільнили й заховали його в муніципалітеті, — вночі війська Конвенту штурмом узяли цей бастіон революції, і о другій годині ночі, двадцять чотири години по тому, як Фуше зі спільниками затвердив угоду про його смерть, Максиміліан Робесп'єр, ворог Фуше і ще вчора наймогутніший у Франції, зашований кров'ю, з розбитими щелепами лежав упоперек на двох стільцях у передпокої Конвенту. Велику дичину впольовано, Фуше врятований. Наступного дня пополудні протурчали вози до місця страти. Терор скінчився, але вигас і вогненний дух революції, героїчна доба минулася. Тепер настала доба спадкоємців, авантюристів і здирць, здобичників і дворушників, генералів і грошоробів — доба нової гільдії. Тепер, звичайно, настала й доба Жозефа Фуше.

Вози з Максиміліаном Робесп'єром і його спільниками неквапно котилися вулицею Сент-Оноре — трагічним шляхом Людовіка XIV, Дантона, Демулена і шести тисяч інших жертв — до гільйотини, а тим часом туди ж дотискала

зраділа й піднесена юрба цікавих. Страти знов обернулися на народне свято, над покрівлями майорять прапорці й корогви, з кожного вікна зринають радісні вигуки. Хвиля радощів затопила Париж. Коли впала до кошика Робесп'єрова голова, над величезним майданом заgrimів суцільний екстатичний радісний гук. Змовники вразились: чому так несамовито вітає народ страту тієї людини, яку ще вчора Париж і Франція шанували, мов Бога? Ще дужче вразились, заходячи до Конвенту, Тальєн і Баррас, коли розхвильований натовп захопленими вигуками зустрів їх як тиранобивць, борців проти терору. Вони були приголомшені. Адже, вбиваючи цього незмірно вищого чоловіка, їм хотілося тільки позбутися того незручного чеснотливця, що їм усім на ногу наступив, але дати гільйотині іржавіти, припинити терор — такого ніхто й у гадці не мав. Та, побачивши, якими нелюбими стали масові страти і якими любими можуть стати вони, коли, нехай навіть опісля, особисту помсту заступлять мотивами людяності, змовники мерщій вирішили скористатися непорозумінням. Віднині всі насильства революції вони перекладуть на одне Робесп'єрове сумління (адже з могили ніхто не відповість), а натомість про себе казатимуть, що завжди були апостолами милосердя, проти всілякого примусу й надуживань.

Не страта Робесп'єра, а лиш оцей боягузливий і брехливий задум його послідовників надав подіям 9 термідо-ра всесвітньо-історичного значення. Бо до цього дня сама революція була найвищим, єдиним правом і, не замислюючись, брала на себе будь-яку відповідальність, а нині злякано зупинилася, почала й собі втрачати правість, а вожді революції стали зрікатися її. Будь-яка віра, будь-яка ідеологія, тільки-но відкинувши своє безумовне право, непомильність в усьому, відразу втрачають свою внутрішню силу. І коли нещасні переможці Тальєн і Баррас неславили трупи своїх великих попередників — Дантона і Робесп'єра — як трупи вбивць і боязко сідали на лави правих, до поміркова-

них, до потайних ворогій республіки, то зрадили не тільки історію й дух революції, а й самих себе.

Кожен сподівався побачити серед них Фуше — ватажка змовників, найзапеклішого Робесп'єрового ворога. Він, що зазнав найбільшої небезпеки, «chef de la conspiration», мав цілковитий привілей потягти найласіший шматок здобичі. Але знаменно — Фуше сідає не на лави правих разом з рештою, а на своє давнє місце, на «горі», з радикалами, й поринає в мовчанку. Вперше (ми вражені) не йде він до більшості.

Чому Фуше повівся так незвичайно? І тоді, і згодом багато хто запитував про це. Відповідь проста: бо міркував розумніше й далекоглядніше за решту, його тверезий політичний розум глибше прозирає ситуацію, ніж оті солоні голови Тальєн і Баррас, яким лише небезпека надала нетривкого завзяття. Він, колишній учитель фізики, знає закон рушійних сил, за яким хвиля не може непорушно застигнути в повітрі. Знає, що вона має бігти вперед або ж відкочуватись. Тому нині хвиля заверне назад, почнеться реакція; як перед тим революція, так і реакція буде неспинною в русі, бігтиме точнісінько, як та, аж до краю, до найдальших меж, до насильства. Тоді ця, на живу нитку зшита спілка безперечно розлізеться, і, коли переможе реакція, загинуть усі провідні борці революції. Адже з появою нових ідей зазнають небезпечних змін і критерії оцінки вчорашніх подій. Те, що вчора вважали за республіканський обов'язок і чесноту, наприклад розстріл картечю тисячі шестиста чоловік або плюндрування церков, згодом неодмінно розцінюватимуть як злочин, учорашній обвинувач завтра стане обвинуваченим. Фуше, що мав на сумлінні всяке, не хоче поділити жахливої помилки термідоріанців (так тепер звали тих, хто повалив Робесп'єра), які боязко чіпляються за колісницю реакції; він знає: це не зарадить, реакція, тільки-но покотившись, усіх загребе. Тільки розум і завбачливість спонукали Фуше зостатися лівим, зберегти вірність радикалам,

він відчуває, що незабаром саме найвідважнішим ітиметься про смерть і життя.

Фуше вчинив слушно. Щоб стати популярними, зміцнити гуманізм, якого перед тим не було й заводу, термідоріанці офірували найзавзятіших проконсулів, дали стратити Кар'єра, що втопив у Луарі шість тисяч люду, араського трибуна Жозефа Лебона та Фуке-Тенвіля. Щоб стати милішими для правих, знову закликали 73 вигнаних жирондистів і запізно збагнули, що, зміцнивши отак реакцію, потрапили в залежність від неї. Тепер вони слухняно мусили звинувачувати спільників своєї боротьби з Робесп'єром — Біло-Варена та Коло д'Ербуа, ліонського колегу Фуше. Все ближче добирається реакція до карка Фуше. Цього разу він ще рятувався, боягузливо заперечивши будь-яку свою провину в Ліоні (хоч усі папери підписував удвох із Коло) і не менш брехливо заявивши, що тиран Робесп'єр переслідував його тільки за надмірне милосердя. Цим прогноза справді одурив на якийсь час Конвент, невидний, він і далі сидів на своєму місці, а Коло пішов на «суху гільйотину» — його заслано на малярійні острови Вест-Індії, де за кілька місяців він ліг у могилу. Та Фуше надто розумний, аби, відборонившись, одразу почуватися в безпеці, він знає нещадність політичних пристрастей, знає, що реакція, як і революція, людей жертиме й жертиме, аж поки їй виб'ють зуби; в нестримній жадобі помсти вона зупиниться не раніше, ніж спровадять до суду останнього якобінця, впаде Республіка. Отже, для революції, з якою Фуше нерозривно пов'язаний своїми кривавими злочинами, він бачить один рятунок: хтось має повести її далі. А для нього самого, гадає він, теж є тільки один рятунок — падіння уряду. Знову, як і півроку тому, шонайбільше загрожений, сам-один супроти величезної потуги, Фуше починає відчайдушно боротьбу за своє життя.

Завжди, коли йшлося про владу і його життя, Фуше здобувавсь на неймовірну силу. Він побачив, що Конвент уже не зупиниться на переслідуванні колишніх терористів

законним шляхом і буде змушений удатись до засобу, не раз уже випробуваного під час революції, — терору. Вже не раз — страчуючи жирондистів, страчуючи короля — щастило залякати боязливих і обережних депутатів (а серед них і Жозефа Фуше; тоді ще консерватора), мобілізувавши проти парламенту вулицю, виводячи в нестримному пориві з передмість наснажені пролетарською силою робітничі батальйони, піднімаючи червоний прапор повстання над муніципалітетом. Чом ще раз не кинути на боязливий Конвент цю стару гвардію революції, тих, що брали Бастілію й боролися 10 серпня, та не розбити їхніми кулаками уряд? Тільки панічний страх перед повстанням, перед пролетарським гнівом може залякати термідоріанців — отже, Фуше вирішує підбурити паризький люд, кинути незліченні тлуми на своїх ворогів, на тих, хто його звинувачує.

Правда, Фуше надто обережний, щоб іти в передмістя й виголошувати полум'яні революційні промови або, як Марат, ризикуючи життям, жбурляти в народ бунтівничі брошури. Він не любить виставляти себе, радо уникає відповідальності: його ремесло — не в палких і гучних промовах, а в нашептах, у тому, щоб стояти за чиеюсь спиною. Цього разу Фуше теж знаходить придатного чоловіка, що, виступивши сміливо й рішуче, затулить його власною тінню.

Тієї доби, переслідуваний та утискуваний, у Парижі вештався один з найпалкіших і найчесніших республіканців — Франсуа Бабеф, що назвав себе Гракхом Бабефом. Серце в нього було полум'яне, розум — непересічний. Справжній пролетар, колишній землемір і друкар, він мав небагато, та й то примітивних ідей, зате плекав їх мужньо й несамовито, розжарюючи до сєєва істинно республіканських і соціалістичних переконань. Буржуазні республіканці, ба навіть Робесп'єр, обережно відсували вбік соціалістичні, а часом і більшовицькі ідеї Марата про майнову рівність. Вони полюбляли дуже й дуже багато розводитись про свободу, чимало також і про братерство,

та зовсім мало про рівність, тільки-но заходила мова про гроші та маєтності. Бабеф підібрав наполовину затоптані Маратові думки, оживив їх своїм подихом і, мов смолоскип, поніс у робітничі квартали Парижа. І це полум'я могло раптом схопитися, за кілька годин пожерти весь Париж і країну, бо з часом народ збагнув зраду термідоріанців, що прагли скористатися з його пролетарської революції. Тепер за цим Іракхом Бабефом став Фуше. На людях він з ним не показується під руку, зате потай намовляє підбурювати народ. Радить писати бунтівничі брошури й сам вичитує коректи. Бо тільки тоді, гадає Фуше, коли рушать робітники, коли знову з піками й барабанами виступлять передмістя, цей боязливий Конвент таки схаменеться. Республіку може врятувати тільки терор, страх і залякування, небезпечний правий ухил можна вирівняти, тільки зробивши потужний ривок уліво. І для такого сміливого й справді небезпечного ривка той порядний, чесний, довірливий та справедливий чоловік правив Фуше за досконале прикриття: за широкою пролетарською спиною можна добре сховатися. А Бабеф, гордовито звучи себе Іракхом і народним трибуном, почувався вельми вшанованим: аякже, йому дораджує уславлений депутат Фуше. Це ж бо останній правдивий республіканець, гадає він, той, що й далі сидить на лавах «гори», той, що не злигався з *jeunesse dorée*¹ та армійськими постачальниками. Бабеф охоче дослухається до порад і, пханий у спину вправною рукою, починає нападати на Тальєна, термідоріанців та уряд.

Але тільки його, добросердного й прямолінійного, спромігся одурити Фуше. Уряд невдовзі впізнав ту руку, що заряджає проти нього рушницю, й на відкритому засіданні Тальєн звинуватив Фуше, що той стоїть за Бабефом. І, як завжди, Фуше мерщій зрікся свого спільника (точнісінько, як Шомета в якобінців, Коло в Ліоні): ні, він тільки побіжно знає Бабефа й засуджує його надмірності; одне слово,

¹ Золотою молоддю (франц.).

вкрай проворно відчахнувся. Зворотний удар знов улучає в того, хто стояв перед Фуше: Бабефа миттю заарештували й не гаючись розстріляли на повір'ї якоїсь казарми (завжди за слова й політику Фуше розплачується кров'ю хтось інший).

Цей сміливий контрудар Фуше не вдався, він нічого не досяг, тільки привернув до себе увагу, а це було кепсько. Адже відразу живо пригадалися Ліон і зрошені кров'ю Бротійські луки. Знову — тепер уже з подвоєним завзяттям — реакція нацьковує на Фуше обвинувачів з провінцій, де він урядував. Ледве спекався звинувачень з Ліона, як уже подали скарги Невер і Кламсі. В Конвенті дедалі гучніше, дедалі галасливіше звинувачують Фуше в тероризмі. Він боронився хитро, завзято й не без успіху; навіть Тальєн, його супротивник, дав тепер собі клопіт стати на його захист, бо й сам налякався засилля реакції, почав думати і про власну голову. Але запізно: 22 термідора 1795 року, через рік і 12 днів після падіння Робесп'єра, по довгих дебатах проти Жозефа Фуше висунуто звинувачення в терористичних діях. А 23 термідора ухвалено заарештувати його. Як за Робесп'єром — Дантонова тінь, так тепер за Фуше погналася Робесп'єрова мара.

Та вже йде — і тямущий політик обчислив добре — термідор четвертого, а не третього року Республіки. 1793 року звинувачення — це вже наказ про арешт, арешт — уже смерть; увечері запроторюють до Консьєржері, вдень слухають справу, а пополудні вже їдеш на возі. Та 1794 року залізна рука Непідкупного вже не тримає вузди правосуддя, закони полагіднішали, і спритному можна видертися з їхніх лабет. І Фуше, що на нього вже стільки разів накидали смертне путо, не був би Фуше, якби не виплутався з отаких податливих тенет. Хитрощами, ходячи по задвірках, він досягає, що його арештують не зразу, що йому дадуть час на відповідь, на спростування й виправдання. А час тоді був

усе. Тепер тільки залізти в пітьму — і про нього забудуть, принишкнуту — хай решта собі галасує — і його не поміять! За славнозвісним рецептом Сіеса, що всі роки терору просидів у Конвенті, й рота не розтуливши, а згодом, коли його питали, що він робив увесь той час, засміявшись, дав геніальну відповідь: «J'ai vécu», «Я жив», тепер і Фуше, як ото часом тварини, прикидається мертвим, щоб його не вбили. Тільки от зараз, короткої перехідної доби, не занাপастити себе — і ти врятований. Бо тямущий зачуйвітер унюшив, що вся влада й сила цього Конвенту протримається щонайбільше кілька тижнів, кілька місяців.

Отже, Жозеф Фуше врятував життя, а тоді це було багато. Щоправда, саме тільки життя, позбувшись ім'я і становища, бо до нових Зборів його вже не обирають. Надаремні нелюдські зусилля, змарновано безмір шалу й хитрощів, відваги і зрад — тільки життя зосталося Фуше. Вже нема Жозефа Фуше з Нанта, народного депутата, нема вчителя ораторіанської школи, є тільки забутий і зневажений чоловік без посади, майна і значення — злиденна тінь, закутана в пітьму.

Три роки у Франції ніхто й не згадує про Фуше.

Розділ IV

МІНІСТР ДИРЕКТОРІЇ І КОНСУЛЬСТВА

1799—1802 pp.

Чи склав хто-небудь гімн про вигнання, про ту даровану долею творчу могуть, що звеличує людину в час падіння, коли в цупких лещатах самотності вона набирається переродженої й оновленої духовної сили? Митці завжди лише кляли вигнання як очевидну перешкоду в зростанні, безвартісний проміжок, прикру паузу. Проте ритм природи вимагає таких примусових цезур. Бо життя до останку знає лише той, хто пізнав глибини, і аж

тоді людина здобуде щонайбільшу поривну силу, коли її відкинуть назад.

Таку тимчасову вимушену самотність творчий геній використовує насамперед для того, щоб із глибин відчаю, з далечини відкинутості оцінити височінь та обрії свого справжнього покликання. Всі найзначніші провісники людства пройшли через вигнання, творці світових релігій — Христос, Магомет, Будда — спочатку мусили зануритись у мовчанку пустелі, в самотину й відлюдність, перше ніж змогли подати значуще слово. Сліпота Мільтона, глухота Бетховена, каторга Достоевського, в'язниця Сервантеса, облога Лютера у Вартбурзі, вигнання Данте і добровільне заслання Ніцше в крижаному поясі Енґадена — всупереч усвідомленій волі цих людей усе це було потайною й бажаною потребою їхнього генія.

Проте й у нижчому, в земному світі політики тимчасовий відхід убік надає державному діячеві нової свіжості погляду, думка його стає проникливіша, обчислення гри політичних сил — точнішим. Отже, не може бути нічого щасливішого для кар'єри, як отака перерва, бо хто завше бачить світ тільки зверху, з піднебесся влади, з вежі зі слонової кості, з вершин могутності, той знає лише догідливі посмішки підлеглих та їхню підступну послужливість; хто завжди тримає гирі в руках, той забуває про їхню справжню вагу. Ніщо так не ослаблює митця, полководця, володаря, як неперервне потурання з боку долі їхній волі та забаганкам; лише зазнавши невдачі, митець збагне істинність свого покликання, тільки поразка навчить полководця бачити помилки, тільки потрапивши в неласку, державний діяч набуває справжньої політичної проникливості. Стале владарювання ослаблює, невпинне схвалення притуплює; тільки розрив надає рівнобіжному ритмові нової діяльної наснаги і гнучкості. Лише нещастя дає змогу далеко й глибоко прозирнути реальну картину світу. Звичайно, це сувора наука, але наукою і навчанням

є будь-яке вигнання: слабким воно знову загартує волю, нерішучих робить відважними, а незламних — іще міцнішими. Справді сильним вигнання ніколи не зменшує, а завжди тільки покріплює силу.

Вигнання Жозефа Фуше тривало понад три роки, а його самотній острів, що й місця ніякого не мав, називався злиднями. Ще вчора проконсул і розпорядник долею революції, він з найвищих щаблів влади скотився в такий морок, в такий бруд і тванюку, що й слід його запав. Єдиний, хто тоді його бачив, — Баррас, — подав разючу картину злиденної мансарди, тієї аж піднебесної нори, де тулився Фуше з бридкою дружиною і двома малими, кволими рудокосими дітьми — вкрай потворними альбіносами. П'ять сходинок угору — і в загидженому, сморідному, паленому сонцем закутку прихистився повалений, від слів якого здригались десятки тисяч людей і який через кілька років знов, уже як герцог Отрантський, стоятиме біля стерна європейської долі. Та сьогодні він не знає, де завтра взяти гроші дітям на молоко, чим оплатити нужденне помешкання, а водночас як боронити навіть це жалюгідне існування від невидимих і незліченних ворогів, від месників за Ліон.

Ніхто, навіть його найвідданіший і найдокладніший біограф Мадлен, не міг вичерпно сказати, чим Жозеф Фуше підтримував своє злиденне животіння протягом тих років. Він уже не мав депутатської платні, родинні маетки втратив під час повстання в Сан-Домінго, ніхто не наважувався відкрито дати якусь посаду чи роботу «Mitrailleur de Lyon», усі друзі покинули його, кожен відвернувся від нього. Він брався за абияку, найсумнівнішу роботу — мабуть, аж ніяк не вигадка, що майбутній герцог Отрантський кастрував тоді кабанів. Але незабаром він береться до ще бруднішого ремесла, а саме: шпигує для Барраса — єдиного з нових володарів, що й далі мав до поваленого якийсь дивний жаль. Щоправда, бачились вони не в міністерській приймальні, а

десь у п'їтми; там, нїби подаючи невідчепному жебракови, Баррас давав Фуше всїякї дрїбнї й бруднї доручення — якїсь спекуляцїї в армїї, незначнїй інспекцїйний наїзд — і завжди винагороджував так мїзерно, що знедолений знову був змушений два тижнї постити. Але в отаких розмаїтих випробах розкрився справжнїй талант Фуше. Бо вже тодї Баррас плекав усїякї полїтичнї плани, не довіряв своїм колегам і, звичайно, мїг удатись до приватного нишпорки, потайного підглядача й нашіптувача, що не належав би до офїцїйної полїцїї, а був нїби приватним детективом. А тут лїпшого за Фуше годї було знайти. Він слухав і підслуховував, ходив позатинню, з усїх знайомих ревно витягував щоденнї балачки й потай приносив Баррасовї це нечисте людське харкотиння. Що бїльше честолюбство Барраса, то пожадливіше замїряється він на заколот, то потрібнїший йому Фуше. Баррасовї вже віддавна заважають у Директорїї (Радї п'яти, що тодї врядувала у Францїї) двоє порядних людей, передусїм Карно, найчеснїший дїяч Французької революцїї, і він збирається відтрутити їх. Але той, хто готує державнїй заколот і сплїтає змови, над усе потребує безсоромних перекинчиків, людей *à tout faire*¹, *bravo* й *bullo*², як кажуть італїйцї, — людей, хоч і безхарактерних, та все-таки надїйних у цїй безхарактерностї. Хто ж, як не Фуше, був найпридатнїший для цього? Вигнання стало йому школою для кар'єри, саме тодї він виплекав свїй майбутнїй талант мїністра полїцїї.

Аж нарештї, пїсля довгої, довгої ночї в холоднечї життя й мороцї злиднїв Фуше зачув передранїшню свїжість. У країнї вже новий господар, постає нова сила, і він вирїшив їй служити. Цїєю новою силою були грошї. Тїльки-но Робесп'єра з поплїчниками вмостили на твердї й голї дошки, як уже підвелися всемогутнї грошї й знову мали тисячї слуг і че-

¹ Ладних на все (*франц.*).

² Зарїзак і забїяк (*італ.*).

ляді. Вулицями знову помчали запряги добре доглянутих коней у новій зброї, а в повозах напівголі, мов грецькі богині, сиділи чарівні жіночки в коштовній тафті та мусліні. У Булонському лісі в білих облиплених нанкових штанах, жовтих, брунатних і червоних фраках їздила верхи *jeunesse dorée*. Затиснуті перснями руки тримали золоті руків'я елегантних гарапників — та вони б і колишніх терористів радо відшмагали. Добрий виторг мали власники парфумерних та ювелірних крамниць, раптом висіялося п'ятсот, шістсот, тисяча танцювальних закладів і кав'ярень, будувалися вілли й продавалися будинки, заповнилися театри, в Пале-Роялі, затулившись дамаскіновими завісами, спекулювали й закладалися, продавали, перепродували і грали на тисячі. Гроші знову тут, самовладні, зухвалі і звитяжні.

А куди ж поділись гроші у Франції з 1791-го по 1795 рік? Та завжди вони були там, тільки ховалися. Як у Німеччині та Австрії 1919 року, в часи страху перед комуністами, заможні люди раптом ніби повимирали, перебравшись у лахміття, бо хто *anno*¹ Робесп'єра дозволяв собі бодай найменшу розкіш, ба навіть тільки стояв біля неї, того вважали за «*mauvais riche*» (так казав Фуше), той уже був підозрілим; той, хто мав славу багатія, мусив тремтіти і труситись. А тепер знову тільки багатій міг тішитися славою. Настала щаслива й благословенна доба (як завжди під час безладдя) для грошоробів. Бо багатство переходило з рук до рук, спродувалися маєтки — на цьому заробляли. Майно емігрантів розпродували з аукціону — збагачувались і на цьому. В страчених відбирали майно — і тут не без шеляга. День у день падав курс асигнацій, дика інфляційна лихоманка трусила країну — і це заробітки. На всьому можна було заробляти, коли маєш спритні загребущі руки і зв'язки з урядом. Але найщедрішим джерелом була війна. Ще 1791 року, на самому початку, кілька проноз (як і 1914 року) зробили відкриття, що й на людоджерній війні, яка знищує

¹ За доби (*лат.*).

цінності, теж можна мати прибутки, але тоді ще живі були Робесп'єр і Сен-Жюст — непідкупні, що безжально хапали «ассарареурс»¹ за горлянку. Зате тепер, коли цього Катона — слава тобі господи! — страчено і гільйотина іржавіє десь у коморі, спекулянти й армійські постачальники відчули для себе золоту пору. Тепер можна взятися постачати кепське взуття, та за добрі гроші, завдатками й реквізиціями щедро понапихати кишені. Звичайно, якщо постачання дадуть у твої руки. Тому для таких оборудок завжди потрібні певні посередники, яким цілком можна звіритись, а вони, маючи доступ до приймалень, пробиватимуть шлях, відкриваючи шахрям задні двері до стайні, пускаючи до найситіших ясел війни і держави.

Для таких-от гешефтів Жозеф Фуше тоді був ідеально придатний. Злидні неначе вимели все його республіканське сумління, ненависть до грошей він спокійнісінько закинув на горище — а напівголодного купити можна за безцінь. Крім того, в нього найкращі «зв'язки», він, коли хоче, може дістатись (як викажчик) у передпокої Барраса, президента Директорії. Отак, немов раптом переродившись, комуніст-радикал 1793 року, що прагнув повсюдного випікання «хліба рівності», перетворився на довірника новоспеченого республіканського банкіра й за добрі відсотки почав опікуватись усіма його бажаннями та гешефтами. Наприклад, шахрай Енгерло, один з найнахабніших і найбезсоромніших грошоробів Республіки (Наполеон люто ненавидів його), постав перед тяжким звинуваченням: він удався до надто зухвалих спекуляцій і на постачаннях досхочу постачив власні кишені. А тепер йому загрожує процес, що забере купу грошей, а може, й голову. Що робить людина в такій ситуації (і тоді, й тепер)? Звертається до будь-кого, хто має міцні зв'язки «нагорі», політичний або особистий вплив і міг би «залагодити» дратливу справу. Отже, звернулися до Фуше, Баррасового

¹ «Спекулянтів» (франц.).

викажчика, а той одразу намастив п'яти салом і побіг до Всеволодного (листа опубліковано в його мемуарах) — і справді, нечисту справу м'яко й безболісно зведено нанівець. За це й залучає його Енґерло до армійських постав і до біржових оборудок. Але *l'appétit vient en mangeant*¹, 1797 року Фуше відкриває, що гроші тхнуть значно краще, ніж кров 1793 року, і завдяки своїм новим «зв'язкам» — з новітніми фінансистами й корумпованим урядом — засновує нове товариство постав для армії Шерера. Солдати бравого генерала воювали в поганеньких чоботях і замерзали в тонюсінких шинелях, їх розбили на рівнинах Італії, та ось що переважило: компанія Фуше—Енґерло, а ймовірно й Баррас, мала з того величезні прибутки. Щезла відразу до «мерзенного й ганебного металу», про яку ще три роки тому повсюдно розводився ультраякобінець і суперкомуніст Фуше, забулися виливи ненависті проти «паскудних багатіїв», забулося, що «добрий республіканець не потребує нічого, крім хліба, заліза й сорока екю на день»: тепер він урешті вирішує забагатіти й собі. Бо у вигнанні Фуше збагнув владу грошей і служить їй, як і будь-якій владі. Надто довго й тяжко поневірявся він на дні, зазнавав гидких упосліджень у намулі зневаги та злиднів — і тепер аж дметься, видираючись «нагору», в той світ, де за гроші купують могутність, а з могутності знову карбують гроші. Першу копальню на цьому найбагатішому родовищі вже вирито, зроблено перший крок на фантастичному шляху від мансарди на шостому поверсі до герцогства, від безхліб'я до статку в двадцять мільйонів франків.

Тепер Фуше, остаточно позбувшись невітінного баласту революційних принципів, став меткішим і миттю знову вихопився на коня. Його приятель Баррас удався не тільки до непевних махінацій із грішми, а й до брудних політичних оборудок. Він тишком-нишком за герцогський титул і грубу

¹ Як їси, то й хочеться (*франц.*).

торбу грошей хотів продати Республіку Людовікові XVIII. Тут були на заваді тільки його сумлінні колеги з республіканськими поглядами, як-от Карно, що й далі вірили в Республіку й не хотіли розуміти, що ідеали існують тільки на те, щоб на них наживатися. І в державному перевороті 18 фруктидора, що забрав від нього надокучливу варту, Баррасові, безперечно, чимало допоміг Фуше, роблячи потайні підкопи, бо тільки-но його компаньйон і захисник Баррас став необмеженим господарем Ради п'ятьох — оновленої Директорії, наш п'тьмолюб миттю дотиснувся до нього, вимагаючи платні. Баррас мусить дати йому роботу — чи десь у війську, чи зробивши політиком: будь-де, доручити будь-що, аби лиш напхати кишені й вибратися з багаторічних злиднів. Баррас, уживавши цього чоловіка для своїх обгородок, навряд чи міг відмовити служникові, та все ж ім'я Фуше, ліонського ката, занадто відгонило смородом пролітої крові, щоб у медовий місяць реакції відкрито компрометувати себе з ним у Парижі. Отож Баррас спочатку послав Фуше представником уряду до війська в Італію, а потім у Батавську республіку до Голландії вести таємні переговори. Адже Баррас уже з досвіду знає, що Фуше — майстер потайної інтриги, а невдовзі пересвідчиться в цьому й на власній шкурі.

Таким чином, 1798 року Фуше — посол Французької республіки, він уже знову на коні. Як колись за криваву місію, так тепер за дипломатію він береться з однаковим холодним завзяттям: надто в Голландії Фуше досягає блискавичного успіху. Вирішивши на трагічному досвіді, визрівши за буремної доби, виховавшись у суворому горнилі злиднів, Фуше знову сповнений давньої діяльної моці, поєднавши її з новою обережністю. Незабаром верхі, ті новітні володарі, побачили: цей чоловік робитиме що завгодно, хилитиметься за вітром і скакатиме за гроші; догідливий перед вищими, нещадний до нижчих, це достеменний і вправний мореплавець серед збурених хвиль. А урядовий корабель, ідучи

своїм непевним курсом, зазнає дедалі страшнішої хитавиці, щомиті загрожує розбитись, — і 3 термідора 1799 року Директорія ухвалює несподівану постанову: Жозефа Фуше, що був тоді з таємною місією в Голландії, раптом призначено міністром поліції Французької республіки.

Жозеф Фуше став міністром! Париж сахнувся, мов від гарматного пострілу. Знову почнеться терор, якщо спущено з ретязя цього кривавого пса, ліонського ката, осквернителя святощів і храмів, приятеля анархіста Бабефа? Може, — боже борони! — тепер ще й Коло д'Ербуа та Біло витягнуть з малярійних островів Гаїяни, а на майдані Республіки знову поставлять гільйотину? Чи, врешті, знову пектимуть «хліб рівності», заведуть філантропічні комітети, луплячи гроші з заможних? Париж, давно вже заспокоївшись, маючи півтори тисячі танцювальних зал, сліпучі крамниці й *jeunesse dorée*, жажнувся, багатії й буржуазія тремтіли, як *anno*¹ 1792-го. Тільки якобінці зраділи останньому республіканцеві. Нарешті, зазнавши страшних переслідувань, один їхній знову біля влади — найвідважніший, найрадикальніший, найнесхитніший; тепер, урешті, затамують реакцію, очистять республіку від роялістів і змовників!

Але дивно: і ті, і ті через кілька днів запитували себе: чи справді цей міністр поліції зветься Жозеф Фуше? Ще раз справдились мудрі слова Мірабо (слухні й сьогодні про соціалістів): якобінець, ставши міністром, уже не буде якобінським міністром, бо ж подивіться, з губів, що давніше скапували кров'ю, стікає тепер елей замирення. Порядок, спокій, безпека — без упину крутилися ці слова в поліційних прокламаціях колишнього терориста, а боротьба з анархією — його найперше гасло. Свободу друку слід обмежити, годі вже тих одвічних дратливих статей. Порядок, ще раз порядок, спокій і безпека: ні Метерніх, ні Зельдніцкі — жоден архіреакціонер Австрійської імперії

¹ Року (*лат.*).

не складав консервативніших указів, ніж Жозеф Фуше, «Mitrailleur de Lyon».

Буржуазія відітхнула: що за Павло зробився з того Савла! Зате справжні республіканці на своїх зборах шаленіли з обурення. Небагато навчилися вони за ці роки: в нескінченних промовах усе точили затамований гнів, викривали і звинувачували, погрожували Директорії, міністрам і конституції цитатами з Плутарха. Вони так шаленіли, немов ще й досі жили на світі Дантон і Марат, ніби й тепер, як тоді, вдаривши на сполох, можна скликати сотні тисяч із передмість. Їхнє невпинне й надокучливе скигління зрештою занепокоїло Директорію. «Чим тут зарадити?» — напосілися колеги на новопризначеного міністра поліції.

«Закрити клуб», — відповів той незворушно. Не ймучи віри, презирнулися вони й запитали, коли він гадає вдатись до такого сміливого заходу. «Завтра», — спокійно мовив Фуше.

І справді, наступного вечора Фуше, колишній голова яacobinського клубу, подався до клубу радикалів на Поромній вулиці. Всі ці роки в тому осередку билося серце революції. Це були ті самі люди, перед якими Робесп'єр, Дантон і Марат, перед якими він сам виголошували запальні промови. Після падіння Робесп'єра, після поразки Бабефа лиш у клубі Манежу й досі жеврів спогад про вогненні дні революції.

Та Фуше зовсім не властива сентиментальність, коли хоче, він притьмом — аж моторошно стане — забуває свою минувшину. Колишній учитель математики з ораторіанської школи завжди обчислює паралелограм тільки реальних сил. Він знає, що республіканські настрої минулися, найвидатніші вожді, люди діла лягли в землю, клуби давно вже звелися на товариські посиденьки, де промовці один поперед одного хапалися говорити. 1799 року разом з асигнаціями впав курс патріотичних слів і цитат з Плутарха.

тарха: забагато тих фраз намелено й банкнот надруковано. Франція вже втомилася (а хто знає краще за міністра поліції, що контролює громадську думку!) від адвокатів, промовців та новаторів, утомилась від декретів і законів, прагне тільки спокою, ладу, миру і впорядкованих фінансів; після років як війни, так і революції, після всякого колективістичного шалу неодмінно запановує нестримний особистий і родинний егоїзм.

Хтось із республіканців, уже зовсім безвартісний, саме виголошував полум'яну промову, як розчахнулися двері й у супроводі жандармів у мундирі міністра ввійшов Фуше і холодним поглядом здивовано зміряв збори, що аж підскочили. Ну й жалюгідні супротивники! Люди діяльні, духовні вожді революції, її герої та відчайдухи загинули, zostалися самі балакуни, а таким буде досить рішучого жесту. Не зволікаючи, кощавий чоловік ступив на трибуну, і вперше за шість років якобінці знову почули його пісний, зимний голос, але він закликав не до свободи й ненависті до деспотів, як давніше, а спокійно й твердо повідомив, що клуб закрито. Несподіванка була така велика, що ніхто й не заперечив. Вони не шаліли, не кинулись — у чому завжди присягалися — з кинджалами на душителя свободи. А, затинаючись, позадкували і, очманілі, вийшли з приміщення. Фуше добре обчислив: боротися треба з людьми, а балакунів одним махом скидають додолу.

Ось уже зала спорожніла, він неквапно йде до дверей, замикає і кладе ключа собі до кишені. Власне, цей поворот ключа був кінцем Французької революції.

Усяка служба — завжди тільки те, що з неї зробить людина. Коли Жозеф Фуше обійняв посаду міністра поліції, то разом з нею отримав і цілком другорядні функції, щось на кшталт супрефектури Міністерства внутрішніх справ. Він мав наглядати та інформувати, постачати, мов той возій, матеріали для внутрішньої та зовнішньої політики, і проводи-

рі Директорії будувалися потім, неначе королі. Та тільки-но Фуше три місяці протримав владу в своїх руках, як вражені і вже знезброєні його доброчинці з ляком помітили, що він наглядає не тільки за «низом», а й за «верхом», що міністр поліції контролює решту міністрів, Директорію, генералів, усю політику. Його мережа напнулась над усіма службами й установами, в його руки потрапляла вся інформація, він робив політику на політиці, війну на війні, навсібіч розтягуючи межі своїх повноважень, аж поки зрештою Талейран роздратовано мусив по-новому визначити обов'язки міністра поліції: «Міністр поліції — це той, що спершу робить усе належне, а потім береться за все, що його не обходить».

З великим хистом був збудований цей складний механізм, універсальний контрольний апарат усієї країни. Щодня тисячі вісток збігалися до будинку на набережній Вольтера, бо за кілька місяців цей майстер укрив усю землю шпигунами, таємними агентами та викажчиками. Але не думайте, ніби всі його нишпорки були просто собі звичайні й недолугі детективи з міщан, які підслуховують повсякденні теревені панів у винарнях, борделях і церквах; агенти Фуше мали й золочені перуки, і шати дипломатів, а то навіть мережане вбрання; теревенили в салонах Сен-Жерменського передмістя; з другого боку, перебравшись на патріотів, вони знову прослизали на таємні збориська якобінців. Серед його платних агентів були маркізи й герцогині з найгучнішими іменами Франції, ба навіть він міг вихвалитися тим (фантастичний факт!), що в нього на службі була перша дама країни — Жозефіна Бонапарт, згодом імператриця. В канцелярії свого пізнішого господаря та імператора Фуше підкупив секретаря, дає гроші й кухареві Людовіка XVIII в Гартвелі в Англії. Кожну розмову переказують, будь-якого листа розкривають. У війську, серед торгівців, між депутатів, у винному підвальчику і в Національних зборах — невидний, повсюди дослухається міністр поліції, і всі ті тисячні вістки день у день збігаються до його письмового

столу. Там їх почасти підправляють, роблять ближчими до правди, частину просто наклепницьких пліток перевіряють, просіюють і порівнюють, аж поки з тисячі плутаних чуток видобувається чиста інформація.

Інформація — це все: на війні й під час миру, в політиці та фінансах. У Франції 1799 року владарює не терор, а інформація. Інформація про кожного з тих нещасливих термідоріанців — скільки грошей узяв, ким підкуплений, за скільки продасться, — щоб усіх їх тримати в покорі, робити своїм підданим високого депутата; інформація про змовників, почасти, аби викривати їх, а часом, де й попустити їм, кермуючи, таким чином, завжди на слухний бік у політиці; інформація дає змогу першому мати звістки з театру воєнних дій та про перебіг мирних переговорів — і вкупі з прихильними фінансистами оперувати на біржі й колись, урешті, цупко зачепитись якорем за статки. Отож, ця інформаційна машина в руках Фуше без упину виробляє гроші, а гроші й собі правлять за те мастило, від якого не риплять коліщатка. З гралень, борделів, з банків у його руки потай надходять мільйонні суми, щоб там перейти в підкуп, а підкуп знову даватиме інформацію: отак, ніколи не ламаючись і не спиняючись, діє ця жахлива й витончена поліційна машинерія, яку за лічені місяці створив однісінький чоловік завдяки своїй нелюдській працездатності й психологічному генієві.

Та ось що найгеніальніше в цій незрівнянній машинерії Фуше: вона діє в одних і тільки одних руках. Десь усередині є той єдиний гвинтик, витягнеш його — й відразу мовкне стугонливе обертання. З першої ж миті Фуше ретельно готується до можливої неласки. Нехай посилають його у відставку — він знає: досить рукою ворухнути, і сконструйована машина як стій зупиниться. Бо не для держави, не для Директорії, не для Наполеона вивершив свою споруду цей владний чоловік, а тільки для себе. Він і в гадці не мав сумлінно передавати своїм господарям хімічно отри-

маний в його ретортах дистиліят інформації; безоглядно егоїстичний, передає він далі лише те, що йому заманеться: навіщо тих бевзів у Директорії робити розумнішими й давати зазирнути собі в карти? Зі своєї лабораторії Фуше випускає тільки те, що вкрай потрібне для нього, доконечне для власної вигоди, а решту стріл і трутизни дбайливо складає в приватному арсеналі, щоб було чим помститись і підступно зганьбити політичного діяча. Фуше завжди знає більше, ніж гадають у Директорії, через те й став небезпечним для кожного, але й без нього вже не можна. Він знає про переговори Барраса з роялістами, про Бонапартові претензії на корону, про інтриги чи то якобінців, чи то реакціонерів, та ніколи не розкриває цих таємниць, щойно про них дізнавшись, а лише тоді, коли йому здається вигідним. Іноді він потурає змовникам, а часом із великим галасом викриває їх (водночас попередивши причетних, щоб устигли сховатися); він завжди веде подвійну, потрійну, четверту гру, дурячи й ошукуючи навсібіч, беручись, урешті, до азартної гри на кожному столі. Звичайно, для ставок тут потрібні вся його сила й час, і Фуше працює день і ніч, не шкодуючи нічого. Він воліє не дозволяти комусь іншому зазирати в поліційні таємниці, а зранку до вечора сам сидить у канцелярії, сам перевіряє всі папери, дописує кожен акт. Кожного значного обвинуваченого він слухає наодинці, замкнувшись у кабінеті, щоб тільки він — він, а не хтось із підлеглих, — дізнався про значущі дрібниці; мало-помалу Фуше став ніби неофіційним сповідником усієї країни, тримаючи в руках таємниці кожного. Як колись у Ліоні, його влада знову терор, та вже не важка сокира, що відбирає життя, а душевна трутизна страху. Чуття провини, думка, що тебе підслухають, знаття, що ти викритий — усе це запірало дух у тисяч люду. Проти витонченої й довершеної поліційної машинерії Жозефа Фуше 1799 року гільйотина 1792 року, винайдена для придушення антидержавних рухів, здавалася недолугим витвором.

На цьому власноруч зробленому інструменті Фуше грає досконало, мов віртуоз. Він знає найбільшу таємницю влади: втішатися нею потай, уживати ощадливо. Минулися ліонські часи, коли невблаганна гвардія революції багнетами боронила доступ до будинку всевладного. Тепер у його передпокої подалися дами з Сен-Жерменського передмістя, і їх там радо приймають. Він знає, чого вони хочуть. Одна просить, щоб її родича викреслили зі списку емігрантів, друга для брата в перших хоче здобути незлу посаду, третя — припинити тяжкий судовий процес. З усіма Фуше однаково приятний. Чого б це ставати нелюбим якійсь партії, яacobінцям чи роялістам, поміркованим чи бонапартистам, допоки не знаєш, хто завтра візьметься за стерно? Вже раз наляканий терорист удає чарівну миролюбність: прилюдно в промовах і прокламаціях грізно напускається на роялістів та анархістів, але потайки, крадькома їх застерігає або підкупує. Він уникає гучних процесів і смертних вироків: замість насильства вдовольняється жестом сили, реальним і невидним пануванням у державі, а не нікчемними принадлежками — отими пір'їнами на капелюхах Барраса і його колег.

Отож за лічені місяці, господь-хай-боронить, Фуше став загальним улюбленцем, бо ж який міністр чи державний діяч буде любішим повсякчас і повсюдно, ніж той, що з ним можна розмовляти, що поблажливо приглядається, як роблять гроші, дістають посади, — ба навіть допомагає в цьому; що кожному дасть попуску й приязно потуплює суворі очі, поки ти не стромляєш глибоко носа в політику або не шкодиш його власним планам? Хіба не краще купувати або ж відбирати лестоцями людські переконання, ніж наставляти на них гармати? Хіба не досить закликати бунтівничі голови до потайного кабінету й там показати їм у шухляді готовісінький смертний вирок, а не страчувати насправді? Щоправда, там, де виникають значні заворушення, давня й тверда рука викоринює їх

безжално. Та хто сумирний, не пливе проти хвиль, тим давній терорист виказує своє ще давніше священицьке терпіння. Він знає людську пристрасть до грошей, до розкоші, дрібних паскудств і заласних утіх — гаразд, *habeant*¹! Аби тихо сиділи. Великі банкіри, яких за республіки аж дотепер усіма хортами цькували, тепер можуть спокійно ошукувати й заробляти. Фуше постачає їм інформацію, а вони за те дають йому частку прибутків. Преса, що за Марата й Демулена була чорноротою, спраглою крові сукою, тепер улесливо вимахує хвостиком коло його ніг, вона теж ліпше медяника схопить, ніж батога покуштує. І от за дуже недовгий час галас привілейованих патріотів обернувся на вдоволене плямкотіння, Фуше кожному кинув кістку або ж кількома дужими стусанами запхав його в куток. І невдовзі збагнули його колеги, затимили всі партії, що мати приятелем Фуше — така ж утіха, як і великий клопіт, коли драгувати його, аж поки пазурі покаже. Отже, найзневаженіший раптом здобув усе, бо все знав і кожного зобов'язував мовчанкою, мав безліч добрих приятелів. Ще не відбудувалося сплюндроване місто на Роні, а вже забуто ліонські розстріли, Жозеф Фуше став любим.

Про все, що відбувалося в державі, Жозеф Фуше мав найперші, найдокладніші звістки. Завдяки тисячоголовій і тисячовухій пильності ніхто так ясно не прозирає у потаємне, ніхто не знає краще слабких та сильних місць людей і партій, ніж оцей холодний і вирахований споглядач з реєстраційним апаратом, що відзначав найменші політичні коливання.

Так тривало лише кілька місяців, кілька тижнів, і Жозеф Фуше виразно побачив: Директорія впаде. Всі п'ятеро членів у незгоді між собою, кожен грає поза спиною своїх колег і тільки чатує миті, щоб зіпхнути когось убік. Армії розбиті, фінанси зруйновані, країна збурена — так далі

¹ Нехай мають! (*Лат.*)

не піде. Фуше зачув, що скоро переміниться вітер. Агенти повідомляють, що Баррас потаємці вже провадить переговори з Людовіком XVIII, гендлюючи Республікою, за герцоґський титул віддаючи її Бурбонській династії. Його колеги й собі переморгуються з герцоґом Орлеанським або ж ізнову марять настановити Конвент. Але знають, знають усі: так далі не піде. Бо нація розхитана внутрішніми заворушеннями, асигнації шарудять безвартісним папірччям, солдати ладні кинути військо; якщо якась новітня потуга не збере розпорошених сил, республіка впаде.

Лише диктатор тут може зарадити, і, шукаючи його, всі погляди звернулись у порожнечу. «Нам потрібна голова й шабля», — казав Баррас Фуше, себе потай вважаючи за голову й намагаючись знайти відповідну шаблю. Та переможні Гош і Жубер надто невчасно загинули на початку кар'єри, Бернадот ще занадто відгонив якобінством, а Бонапарта, героя Арколе й Ріволі, єдиного, про кого всі знали, що в нього є те і те, шабля і голова, проводирі Директорії зі страху заслали вкрай далеко від тулуба, і той безцільно маневрував у Єгипетській пустелі. Стільки-бо миль туди, що на нього, гадали вони, нема чого зважати.

З усіх міністрів тоді тільки один Фуше вже знав, що цей генерал Бонапарт, якого ще й досі бачили в затінку пірамід, не дуже й далеко і от-от висадиться у Франції. Цього вкрай честолюбного, надзвичайно популярного і владного чоловіка заслали за дві тисячі миль від Парижа й десь потай, може, полегшено зітхнули, коли Нельсон при Абукірі розбив флот, бо що важать для інтриганів і політиків кілька тисяч полеглих, якщо тільки пощастить позбутися конкурента? А нині в Парижі спокійно собі сплять, знаючи, що Наполеон міцно прикутий до армії, і стережуться назад його кликати. Навіть на мить не спаде їм думка, що він може самовладно зважитись передати провід іншому генералові й витрусити їх з фотелів. Проводирі Директорії враховують усі можливості, а Бонапарта ні.

Проте Фуше знає більше, і то з найкращого джерела. Бо найвправніший, найпоінформованіший і найвірніший його платний шпигун, що виказує йому геть усе, доповідає про кожен лист і захід — не хто, як власна Бонапартова дружина Жозефіна Богарне. Невелика річ — купити цю легковажну креолку, бо шаленій марнотратниці завжди потрібні гроші, і хоча Наполеон щедро видає їй сотні тисяч з державної каси, вони, мов краплі води, висихають на жінці, що на рік купує собі триста капелюшків, сімсот суконь і не вміє оццати. На жаль, не тільки грошей, а й тіла, та й доброї слави, а на додачу їй тепер не дуже весело. Господи, та тоді, коли малий запальний генерал воював, ба навіть її хотів забрати в безрадісну мамелюцьку землю, вона спала з таким собі пещеним і гарненьким Шарлем, а може, ще з кількома. Либонь, навіть із давнім коханцем Баррасом. Тупі Бонапартові брати-інтригани Жозеф і Люсьєн поставились до цього неприхильно й по гарячих слідах написали листа її палкому і, мов турок, ревнивому чоловікові. Отже, їй був потрібен той, хто б допоміг, вистежив би братів-шпигунів і наглядав за листуванням. Через це, а ще й за купку дукатів — у мемуарах він ясно каже: тисячу луїдорів — майбутня імператриця виказала Фуше всі таємниці, а передусім найважливішу й найнебезпечнішу про близьке Бонапартове повернення.

Фуше досить бути поінформованим. Зрозуміло, громадянин міністр поліції й не думає щось переказувати начальству. Він мерщій зміцнює дружбу з дружиною претендента, спокійно тішиться вістками і, як завжди, готовий, вичікує вирішального зламу, що — а йому вже відомо — не забариться.

11 жовтня 1799 року Директорія терміново викликала Фуше. Дзеркальний телеграф доніс неймовірну звістку: Бонапарт самовільно — адже ніхто його не кликав — повернувся з Єгипту й висадився у Фрежюсі. Що діяти? Притьмом арештувати генерала, що, мов дезертир, без наказу покинув армію, чи радісно привітати його? Фуше вдає за-

скоченого, хоча насправді було зовсім не так, і радить бути поступливим. Зачекати! Зачекати! Бо Фуше сам ще не вирішив, буде він за чи проти Бонапарта, нехай спершу підуть своїм плином події. Та поки п'ять безголових голів Директорії запально обговорювали, чи пощадити Бонапарта, хоч той утік з війська, чи схопити його, народ давно вже подав свій голос. Авіньйон, Ліон, Париж вітали його, мов тріумфатора, міста, де він проходив, запалювали святкові вогні, з театральних сцен передавали вістки про нього очманілим з радощів слухачам: повертався не підлеглий, а владар, сама можуть. Тільки-но він дістався свого будинку в Парижі на вулиці Співучої Королеви (невдовзі на його честь її назвали вулицею Перемоги), як до нього подались усі його приятелі, а також ті, хто й собі прагнув заприятелитися з ним. Генерали, депутати, навіть Талейран упокорено вшанували людину шаблі. Збігло не так багато часу, й міністр поліції теж звівся на ноги своєю високою персоною. Він поїхав на вулицю Співучої Королеви і сказав, щоб про нього доповіли Бонапартові. Але той зовсім байдуже поставився до візиту якогось пана Фуше, не надавши йому жодної ваги. Мов набридлого прохача, Фуше змусили мало не півдня чекати в передпокої. Ім'я Фуше небагато говорило Бонапартові; особисто він не знав його, хіба, може, пригадував, що хтось із таким ім'ям відіграв лиховісну роль за доби ліонського терору, а може, йому доводилось бачити обшарпаного й жалюгідного поліційного агента в передпокої свого приятеля Барраса. Хай там що, це якесь невелике цабе, певне, дрібний торгівець, який тепер вижебрує собі бодай мале міністерство. Тож хай почекає в передпокої. І справді, Жозеф Фуше півдня терпляче дожидає в генераловім передпокої і, мабуть, і далі сидів би на стільці, якого приніс жалісливий служник, якби випадком Реаль, один з Бонапартових спільників у майбутньому державному перевороті, не побачив Всевладного в такому жалюгідному стані. Злякавшись цього прикрого промаху, він метнувся у генералів кабінет,

аж затинаючись, пояснює непростенну помилку — змусити так принизливо чекати саме того, що порухом руки, немов вибухом, міг розірвати весь їхній ланцюжок. Бонапарт мерщій вибіг з кімнати, вкрай люб'язно й догідливо запросив Фуше до себе, вибачився й без свідків розмовляв із ним дві години.

Уперше стояли вони віч-на-віч, пильно придивлялись і примірялись один до одного, зважуючи, чи годиться візаві для його власних намірів. А чиясь перевага завжди відчувається з першої миті. В нечуваному динамізмі цього владного чоловіка Фуше відразу побачив безмежний геній владарювання; хижим, твердим і гострим поглядом Бонапарт миттю визнав Фуше за помічника, що зробить усе й пристосується до всього, притьмом усе розумітиме й завзято втілюватиме в життя. Тоді ніхто, — оповідав згодом Бонапарт на острові Святої Гелени, — ніхто так точно й проникливо не зобразив йому всієї ситуації у Франції і в Директорії, як Фуше під час тієї першої двогодинної розмови. Фуше, що серед своїх чеснот аж ніяк не мав одвертості, відразу казав правду претендентові на корону, показавши, що вирішив служити йому. Вже в перші години поділилися ролі: пан і слуга, перетворювач світу і мінливий політик — відтепер вони зможуть грати вдвох.

Уже при першій зустрічі Фуше з незвичною готовністю довірився Бонапарту. Проте в руки йому не дався. Про змовників, що хотіли повалити Директорію й поставити Бонапарта самовладцею, він і словом не прохопився. Для цього він надто обережний. Для цього занадто міцно й вірно тримається він свого життєвого принципу: остаточно ніколи не вирішувати, аж поки вирішить перемога. Тільки сталося щось дивне: в подальші тижні міністра поліції Франції, що раніше так добре чув і гостро бачив, немовби шляк трафив: він, власне, раптом осліп і оглух. Жодна чутка про близький державний переворот до нього не долинає,

листів, що стромляють йому до рук, він уже не читає. Незбагненним чином звелась нінащо вся його колись бездоганно надійна поінформованість, і коли двоє з п'яти членів Директорії були зі змовниками, а третій теж наполовину здобутий, міністр поліції анітрохи не здогадується про близький військовий заколот, або принаймні вдає, що не здогадується. В його щоденних рапортах Директорії немає жодного рядка про генерала Бонапарта і дедалі настирливіший брязкіт шабель його кліки. Щоправда, й на інший бік, Бонапартові, не дає він у руки жодного рядка, жодного писаного слова. Тільки мовчанням зраджує він Директорію, тільки мовчанням зобов'язує Бонапарта й чекає, чекає та чекає. В отакі напружені миті, за кілька хвилин до розв'язки амфібійна натура Фуше почувається якнайліпше. Наганяти страх на дві партії й бути жаданим спільником для обох, відчувати, як у власній руці коливаються шальки терезів — найлюбіша втіха для такого нестямного інтригана. Секунди, що вирішують долю світу, — найпринадніша гра, яку годі порівнювати з азартом зеленого столу або еротичним шалом! Знати в такі хвилини, що можна прискорити, можна й загальмувати події, і все-таки долати ці обидві спокуси, хоч і свербітимуть руки, аби втрутитись, не робити нічого, тільки приглядатись із загостреною, солодкою й майже нечестивою цікавістю психолога — така лиш утіха проймає вогнем цей холодний дух, тільки вона наснажує його каламутну й анемічну, майже водяву кров. Лише від такої психологічно збоченої й духовно заласної втіхи п'яніє чоловік без нервів і плоті на ім'я Жозеф Фуше. В такі туго напнуті секунди перед вирішальним ударом його звичну й насуплену поважність завжди окрилюють жорстокі й цинічні веселощі. Духовна втіха, як і будь-яка інша, може вилитись у веселощі, перейти в доброзичливий чи злостивий жарт. Отак жартує Жозеф Фуше саме тоді, коли інші в найбільшій небезпеці, жартує, мов слідчий з роману Достоєвського «Злочин і кара», найцинічніше і справді по-диявольському саме

тоді, коли винним поза спиною аж морозом сипнуло. Саме в такі секунди він полюбляє містифікувати, тому й цього разу, якраз найнебезпечнішої миті, ставить ловку комедію, вмостивши кін мало не на пороховому погребі. За кілька днів до державного перевороту (дагу, звичайно, Фуше знає) він влаштовує в себе невеличкі гостини. На цю інтимну вечірку були запрошені Бонапарт, Реаль та решта змовників, і раптом, уже сівши до столу, вони бачать, що зібрався весь їхній список, отже, поліційний міністр Директорії запросив до себе додому всіх до одного членів камарильї, що змовлялася проти Директорії. Що це означає? Бонапарт стривожено перезирається зі співниками. Чи вже стоять за дверима жандарми, щоб одним махом узяти все гніздо заколотників? Може, комусь із них пригадалася зі світової історії та фатальна учта, яку Петро I улаштував стрільцям і на якій кат на десерт подав їхні голови. Але у Фуше нічого такого жахітного не сталося, навпаки, коли згодом, геть приголомшивши всіх, зайшов ще один гість, а саме (жарт той справді диявол замислив!): президент Гоє, проти якого ладналися змовники, вони стали свідками чудернацького діалогу. Голова Директорії запитав міністра поліції про останні новини. «Ет, усе те саме, — відповів, мляво підводячи повіки й не виказуючи нічого певного, Фуше. — Завжди якісь балачки про змови. Та я вже знаю, що треба робити. Якби й справді була яка змова, ми б незабаром мали докази на майдані Революції».

Такий делікатний натяк на гільйотину був для змовників мов холодний ніж межі плечі. Вони не знали, кепкують з них чи з Гоє? Дурять їх чи президента Директорії? Цього вони не знали, мабуть, цього не знав і сам Фуше, бо тільки одним він завше насолоджувався на землі: втіхою двоїстості, пекучим чаром і кусливою небезпекою подвійної гри.

Так ловко пожартувавши, аж до самого заколоту міністр поліції знову западає в дивовижну летаргію, сліп-

не й глухне, а тим часом підкуплено половину Сенату, перетягнуто на свій бік армію. І дивно — хоч усі знали, що Фуше рано встає, першим приходив на службу, — але саме 18 брюмера, якраз у день Наполеонового перевороту, Жозефа Фуше здолав уранці неймовірно міцний і глибокий сон. Він любісінько проспав би аж до вечора, та два посланці Директорії стягли його з ліжка й розповіли враженому-перевраженому про надзвичайні події в Сенаті, про концентрацію військ і вже майже відкритий державний заколот. Мов заскочений на службовій провині, Жозеф Фуше вражено протирає очі (хоча напередодні ввечері довго радився з Наполеоном). Шкода, та більше не можна спати чи вдавати, ніби спиш. Міністр поліції мусив одягтися й податись у Директорію, де його миттю прийняв президент Гоє, не даючи й далі грати комедію несподіванки. «Ви були зобов'язані, — гримає він на Фуше, — доповісти про змову, ваша поліція, безперечно, мала б уже знати про це». Не кліпнувши й оком Фуше терпить брутальність і, немов найвірніший слуга, запитує, які будуть накази. Та Гоє гостро відмахнувся: «Якщо в Директорії є накази, вона передасть їх гідним її довіри». Фуше засміявся у душі: ото вже йолоп, ще й досі не знає, що його Директорії давно вже нема кому наказувати, що двоє з п'яти вже відкинулись, а третього підкуплено! Але навіщо дурнів учити? Він холодно вклонився й пішов на свій пост.

Де, власне, той пост, Фуше, хай там як, до ладу ще й не знав: коли хтось переможе, аж тоді він буде міністром поліції чи то старого, чи то нового уряду. Між Директорією і Бонапартом усе з'ясується за найближчу добу. Сенат, запаморочений обіцянками, а ще ліпше підмашчений грошима, вволив усі Бонапартові пожадання, призначив його головнокомандувачем армії й переніс засідання нижньої палати — Ради п'ятиста — в Сен-Клу, де не було ніяких робітничих батальйонів, ніякої громадської думки, ніякого «народу», а тільки гарненький парк, який можна

герметично замкнути двома ротами гренадерів. Але цим усю партію ще не виграно, бо серед п'ятиста ще стримить зо два десятки набридливих нікчем, яких не пощастило ні підкупити, ні залякати, а можливо, навіть хтось один — кат його зна, — що кинджалом чи пістолетом боронитиме республіку від претендента на корону. Фуше наказує своїм нервам не пориватись, не бігти, з одного боку, за симпатіями, а з другого — не в'язнути в такому дріб'язку, як присяга на вірність, зберігати спокій, чекати, вистежувати, аж поки станеться розв'язка.

І Фуше володіє своїми нервами. Тільки-но Бонапарт на чолі кінноти вибрався на Сен-Клу, тільки-но за ним помчали в каретах найзначніші змовники — Талейран, Сієс і зо два десятки інших, — як з наказу міністра поліції круг Парижа зі свистом опустилися шлагбауми. Ніхто, крім посланців міністра поліції, не міг ані вийти, ані потрапити в місто. Отже, з восьмиста тисяч паризького люду ніхто, крім цього мовчущого чоловіка, не міг дізнатися, вдався чи не вдався *coeur*¹. Щопівгодини гонець доповідав йому про перебіг подій перевороту, а Фуше ї далі ніяк не міг визначитись. Доможеться свого Бонапарт, то, зрозуміло, ввечері він буде його міністром і вірним слугою; якщо тому не поведеться, Фуше знову ревно служитиме Директорії, готовий, зимно посміхнувшись, заарештувати «бунтівника». Та отримані вістки були досить суперечливі, бо якщо Фуше чудово стримував свої нерви, великий Бонапарт не мав уже жодної влади над своїми: за якоюсь іронією долі, 18 брюмера, що дало Бонапартові самовладне панування над Європою, було, мабуть, днем, коли цей величний чоловік виявивсь найслабшим. Сміливий проти гармат, Наполеон завжди бентежився, коли треба було здобувати людей словом; роками звикнувши командувати, він не навчивсь агітувати. Він міг ухопити прапора і йти попереду гренадерів, міг упень розбивати армії, та настрахати з трибуни двох-трьох рес-

¹ Переворот (*франц.*).

публіканських адвокатів — таке вже залізному солдатіві не вдавалося. Частенько поставала така сцена: непереможний полководець, знервований оглушливим галасом депутатів, белькотів дурні й порожні фрази, як-от: «Зі мною бог війни...» — і так жалюгідно затинався, що друзі мусили мерщій стягати його з трибуни. Тільки солдатські багнети врятували героя Арколе й Ріволі від ганебної поразки, якої б він зазнав від кількох галасливих адвокатів. Аж коли він, пан і диктатор, сів на коня й наказав солдатам збройною рукою очистити залу, тоді від ефеса знову заструмувала сила в його очманілу голову.

Усе вирішилось о сьомій годині вечора. Бонапарт став консулом і самовладцею Франції. Якби він зазнав поразки або забалотували його, на кожному паризькому мурі Фуше відразу б розклеїв патетичну прокламацію: «Викрито мерзенну змову» і таке інше. Та коли вже переміг Бонапарт, Фуше миттю перебрав перемогу на себе. Наступного дня не Бонапарт, а міністр поліції пан Фуше повідомив Париж про те, що, по суті, було кінцем Республіки й початком Наполеонової диктатури. «Міністр поліції сповіщає громадян, — проголошував він у тому брехливому посланні, — що в Сен-Клу зібралася рада для захисту інтересів Республіки і генерал Бонапарт, що прийшов на Раду п'ятиста для викриття революційних махінацій, мало не став жертвою замаху. Але геній Республіки врятував генерала. Всі республіканці можуть утішитись, тепер їхні бажання будуть справджені... слабкі заспокояться, бо вже вкупі з дужими... нехай боїться лише той, хто породжує неспокій, збаламучує громадську думку й поширює нелад. Для боротьби з цим уживатимуть усіх заходів».

Ще раз, уже вкотре, Фуше найщасливішим чином напнув плаща за вітром. І так зухвало, серед білого дня, не криючись, перекинувся до переможця, що мало-помалу і в найдальших кутках зрозуміли, що він за один. Через кілька тижнів в одному з театрів у паризькому передмісті

поставили вдатну комедію під назвою «Флюгер із Сен-Клу», для всіх кумедну і зрозумілу, де під трохи зміненим ім'ям надзвичайно дотепно спародіювали його куди-вітер-віє і все-таки обережну поведінку. Звісно, Фуше, як цензор, мав можливість заборонити цей глум над своєю особою, та йому, на щастя, вистачило духу стриматися. Він зовсім не ховав свого характеру, чи, радше, те, що не має ніякого, навпаки, навіть афішував свою несталість і непорядність, бо так ніби створювавсь коло нього незвичний ореол. Нехай собі кепкують із нього, аби тільки корились, аби тільки боялися його.

Бонапарт — герой дня, Фуше — потайний його помагач і перекинчик; справжньою жертвою був Баррас, провідця Директорії. Цей день для нього став просто всесвітньо-історичною наукою невдячності. Бо ті обидва, що вкупі зіпхнули його й прогнали геть, кинувши, мов набриду-щому жебракові, мільйон на чай, ще два роки тому були його креатурами, його відданими й удячними челядниками, яких він витяг із небуття. Добросердий, легковажний і гультьяюватий простак, що кожному охоче полишав його пай, справді, просто на вулиці підібрав дрібного, смаглявого, мов олива, звільненого і майже вигнаного артилерійського офіцера Наполеона Бонапарта і з брудного, ще й не оплаченого військового плаща перебрав у генеральські лампаси; перескочивши через голови всіх інших, він умить зробив його комендантом Парижа, відступив йому власну коханку, наповнив кишені золотом, доручив верховне командування італійською армією — отже, проклав йому міст до безсмертя. Фуше він теж витяг із брудної мансарди на шостому поверсі, вберіг йому голову від гільйотини; коли всі відсахнулися від Фуше, він єдиний рятував його від голоду, зрештою, ще й підсадив у сідло й набив усі кишені грішми. І через два роки ці обидва, що завдячували йому життям, спільно взяли й запхали його в те саме

лайно, з якого він їх повитягав, — атож, у світовій історії, що ніколи не мала ніякого морального кодексу, навряд чи можна знайти разючіший приклад невдячності, ніж те, як учинили Наполеон і Фуше з Баррасом 18 брюмера.

Та Наполеонову невдячність своєму покровителю принаймні можна виправдати тим, що Наполеон був геній. Могутність надає генієві особливих прав, бо, простуючи до зірок, він, коли треба, мусить переступати через людей, нехтувати все дрібне і примарне, шукаючи найглибшого сенсу, вдовольняючи нечутні веління історії. Зате невдячність Фуше — це тільки страшна й безмірна невдячність абсолютного амораліста, що вкрай простосердо дбає тільки про себе й свою вигоду. Коли хоче, Фуше страхітливо проворно, приголомшивши всіх, може забути свою минувшину, — й подальша кар'єра дасть дедалі разючіші докази його незвичайної вправності. Через два тижні він уже сам посилає Баррасові — тому, хто захистив його від «сухої гільйотини» і врятував від вигнання, — офіційний наказ про вигнання й відбирає в нього всі папери — либонь, були серед них і його власні жебрацькі супліки та шпигунські рапорти.

На смерть уражений Баррас зціплює зуби, досі ще чути їхній скрегіт у його мемуарах на саму згадку про Бонапарта чи Фуше. І тільки одне його тішить: Бонапарт узяв до себе Фуше. Баррас виголошує пророцтво: один помстить-ся другому за нього. Недовго вони приятелюватимуть.

Щоправда, відразу по тому, в перші місяці їхньої спільної діяльності, громадянин міністр поліції якнайвідданіше служить громадянину консулу. «Громадянин» — так ще писали тоді на всіх урядових паперах, Наполеонове честолюбство ще вдовольнялося тим, що він перший громадянин Республіки. Поставлений перед величезними завданнями, що будь-кому іншому були понад силу, він того року виявив усю повноту й різнобічність свого юного генія; Бонапарт

ніколи не був величнішим, діяльнішим і людянішим, ніж тоді, коли давав лад усьому. Перелити революцію в рядки законів, вести її далі, а водночас вигладжувати, переможно закінчити війну, а потім надати цій перемозі справжнього сенсу, уклавши міцний і почесний мир, — ось такі високі ідеї живили нового героя, що поєднував прозірливу далекоглядність духу з пильним ретельним завзяттям людини, звиклої натхненно працювати день і ніч. Гераклові подвиги Наполеона Бонапарта — це не ті, такі уславлені в легендах роки, коли його єдиним чином були невпинні кавалерійські атаки, а врядування зводилось до грабунку країн; аж ніяк не Аустерліц, Ейлау і Вальядолід, а роки, коли зруйновану й пошматовану партіями Францію він знову зробив сильною і міцною державою, надав справжньої вартості знеціненим асигнаціям, у залізних, та все-таки людяних формах відлив право і звичай у новоскладеному Наполеоновому кодексі, — роки, коли цей величний державний геній з однаковою довершеністю оздоровив усі галузі державного життя, а Європі дав мир. Ці, а не воєнні роки були справді творчими, міністри ніколи не були чеснішими, діяльнішими й вірнішими його спільниками, ніж тієї доби. Також у Фуше Наполеон знайшов досконалого слугу, цілком однодушного з ним у тому, що громадянську війну краще припинити переговорами й поступливістю, а не безжальним упокоренням і стратами. За лічені місяці Фуше дав країні спокій, зруйнував останні гнізда терористів і роялістів, припинив вуличні грабунки, радо й охоче підпорядковуючи своє дрібне й ретельне бюрократичне завзяття величним державницьким планам Бонапарта. Велика відбудовча робота завжди згуртовує людей; слуга знайшов собі пана, а пан — відданого слугу.

Напрочуд точно — до дня, до години — можна визначити день, коли Бонапарт уперше відчув недовіру до Фуше, хоча цей епізод майже завжди губився в напливі подій тих

перенасичених літ. Помітив його (але відразу й приоздобив літературно) своїм соколиним психологічним зором тільки Бальзак, звикнувши пізнавати в непримітному істотне, в «*petit détail*»¹ зародки явищ. Діялось те під час італійської кампанії, що визначала успіх франко-австрійської війни. 20 січня 1800 року, засідаючи в Парижі, міністри й радники сполошилися і розгубилися. З бойовиська під Маренго добувсь посланець із лихою вісткою, повідомивши, що Бонапарта щент розбито, а французька армія тікає. Кожен з присутніх десь потай одразу подумав: розбитий генерал першим консулом бути не може; почали снувати здогади, хто ж буде його наступником. Невідомо, наскільки відверто про те оголошували, але, безперечно, вже йшлося про підготовчі заходи до перевороту, прочули про те й Наполеонові брати. Найдалі поривався Карно, прагнучи якнайшвидше відновити давній Комітет безпеки. А Фуше, принаймні цілком виявляючи свою вдачу, замість вірно триматися нібито переможеного консула, завбачливо відмовчувався, аби в разі потреби накладати зі старими, а при нагоді й з новими господарями. Та наступного дня прибув ще один посланець, повідомивши зовсім протилежне — про блискучу перемогу під Маренго: останньої миті генерал Дезе, виявивши геніальну військову інтуїцію, прийшов на допомогу Бонапартові, обернувши поразку в тріумф. Через кілька днів повернувся вже цілком певний своєї могутності й усотеро сильніший, ніж коли вирушав, перший консул. Безперечно, він зразу дізнався, що на першу звістку про його поразку всі міністри й радники мерщій жбурнули його за борт, і першою жертвою цапнув Карно, вигнавши його з міністерства, бо ж той поривався найдалі. Решта, й Фуше також, залишились на своїх посадах. Над усе обережний невірності не виявив, щоправда, й вірності теж. Він нічим не скомпрометував себе, але й не утвердив, показавши знову, ким він завше був: надійний, коли все добре, ненадійний,

¹ «Дрібниці» (франц.).

коли недобре. Бонапарт його не звільнив, не покарав і не дорікав йому, та відтоді вже не мав до нього довіри.

Цей дрібний і майже цілком захований у пільмі епізод мав також і психологічні наслідки. Адже він виразно показав, що влада, зіперта на самі шаблі й перемоги, при першій поразці неминуче впаде, і кожен володар, що відступив від природної легітимності крові і предків, неодмінно і вчасно мусить заснувати нову легітимність. Сам Бонапарт, відчуваючи власну силу, повний несхитного оптимізму, завжди притаманного геніальним натурам у період злету, таку слабку пересторогу міг і знехтувати — зате не його брати. Адже — в усіх описах на це часто й уваги не звертають — Наполеон добувся до Франції не сам, а в супроводі голодного й жадібного до влади родинного клану. Спочатку матір та чотирьох безпосадних братів ще задовольнило б, якби, щоб сестрам кілька суконь купити, їхня надія, їхній Наполеон побрався з донькою багатенького фабриканта. Та коли він несподівано сягнув такої могуті, всі похапцем учепилися в нього, щоб усю родину він потяг угору за собою; вони теж дерлись угору до розкоші, прагнули всю Францію, а потім увесь світ зробити немов родинними маєтностями Бонапартів. Їхнє нечисте, невситиме, не виправдане ніяким блиском генія брутальне здобичництво навалювалось на брата: він мусить подбати, щоб свою залежну від народної прихильності владу зробити незалежною і тривкою, перетворити на спадкове королювання. Вони вимагали, щоб він кожному з них дав державу, зробив королем чи імператором, хотіли, щоб розлучився з Жозефіною й побрався з котроюсь баденською принцесою, — тоді ніхто ще не зважувався думати про сестру царя чи молоду Габсбургівну! Невпинними інтригами родичі щораз далі відпихали Бонапарта від давніх побратимів, від його колишніх переконань, штовхали від Республіки до реакції, від свободи до деспотизму.

Насупроти цього невгамовного, неуситимого й несимпатичного клану стоїть самотня й справді безпорадна Жозефіна, дружина консула. Вона знає, що з кожним кроком угору, до самовладного панування, Бонапарт усе далі відходить від неї, бо не могла вона дати королю чи імператорові єдиного, чого насамперед вимагали династичні наміри: спадкового володіння тронем, отже, довічного панування. На її боці стояв тільки дехто з Бонапартових радників (не було в неї грошей, і сама вона завше боргувала), і на той час найвірнішим був Фуше. Вже віддавна він недовірливо приглядається, як від несподіваних успіхів до неймовірних меж виростає Бонапартове честолюбство, як наполегливо той переслідує й позбувається всіх справжніх республіканців, називаючи їх анархістами й терористами. Сторожким і пильним поглядом Фуше бачить, що, за словами Віктора Гюго, «*déjà Napoléon perçait sous Bonaparte*»¹, позаду генерала загрозливо виступає імператор, позаду громадянина — самовладний цезар. Зате він сам, голосувавши проти короля, довіку, мов шлюбом, пов'язаний із Республікою, всі його інтереси полягають у тому, щоб збереглася вона й республіканська форма врядування. Тому й боїться він усього монархічного, тому відкрито і потай воює на боці Жозефіни.

Такого йому клан подарувати не може. З корсиканською ненавистю Наполеонова рідня пильнує кожного його кроку, щоб, тільки-но зашпортається, миттю зіпхнути в могилу цього незручного чоловіка, що став їй на заваді.

Чекали вони довго й нетерпляче. Аж раптом таки трапилась нагода перечепити Фуше. 24 грудня 1800 року Бонапарт їхав до Опери на прем'єру Гайднового «Створення». На вузькій вуличці Нікез просто за його екіпажем випнувсь гейзер курави, скалок і картечі з такою страшною силою, що уламки перелітали через будинки, — це був замах, вибухнула сумнозвісна пекельна машина. Тільки шалена

¹ «З-під Бонапарта проклонувся Наполеон» (франц.).

швидкість, з якою мчав нібито п'яний кучер, урятувала першого консула, від ударної хвилі екіпаж зіпнувся, мов поцілений звір, а серед вулиці полягло сорок пошматованих і скривавлених тіл. Блідий, зі скам'янілим обличчям, поїхав Бонапарт далі до Опери, щоб показати захопленій публіці свою незворушність. Із байдужим, заляклим видом він слухав ніжні мелодії старого Гайдна, з силуваним спокоєм дякуючи шумним вітальним гукам, а поряд у Жозефіні від нервового струсу сльози котились і котились. Та щойно Бонапарт повернувся з Опери, міністри й державні радники в Тюільрі швидко відчували, наскільки та незворушність була штучна й нещира. Гнів його першою чергою вихлюпнувся на Фуше, він несамовито накинувся на блідого й застиглого чоловіка: як міністр поліції той уже давно мав натрапити на слід цього замаху, але ж сам по-зłodійському жалів і покривав своїх приятелів, з якими колись укупі коїв злочини, — якобінців. Фуше стримано заперечив: поки що зовсім невідомо, чи замах учинили саме якобінці, проте він переконаний, що головну роль тут грали змовники-роялісти й англійське золото. Така спокійна відповідь ще дужче розлютила першого консула: «Це якобінці, терористи, ті повсякчасні баламути й паскуди, що всім гуртом ідуть проти будь-якого уряду. Всі вони злочинці, які один одного варті, і, щоб убити мене, заб'ють, не вагаючись, тисячі невинних. Та я їм покажу справедливість, нехай начуваються». Фуше насміливсь удруге висловити сумнів. Мало не з кулаками кинувся запальний корсиканець на міністра, тож була змушена втрутитись Жозефіна, лагідно взявши чоловіка за руку. Та Бонапарт висмикнувся і в нестямному пориві закинув Фуше всі вбивства й злочини якобінців: грудневі події в Парижі, республіканські весілля в Нанті, забиття в'язнів у Версалі — вельми промовисті натяки для ліонського ката, щоб тому живо пригадалась і власна минувшина. Що довше лаявся Бонапарт, то впертіше німував Фуше. Поки

громадилися звинувачення, поки Наполеонові брати і двір зневажливо зиркали на міністра поліції, що теж, нарешті, дав хука, жоден м'яз не здригнувся на його скам'янілій масці. Холодний, мов камінь, Фуше відкидає всі звинувачення, застиглий і скрижанілий, виходить із Тюільрі.

Падіння Фуше здавалось неминучим, бо Наполеон не давав Жозефіні й слова сказати на його захист. «Хіба не він був їхнім ватажком? Хіба я не знаю, що він виробляв у Ліоні й на Луарі? Самих Ліона й Луари досить, щоб пояснити поведінку Фуше», — лютував він далі. Вже почали загадувати, хто ж буде новим міністром поліції, а до старого, що вже в неласці, стали холодно повертатися плечима; здавалося (як не раз і давніше), що Фуше пропав остаточно.

У подальші дні ситуація не поліпилась. Бонапарт і далі тримався свого, накидав цей злочин якобінцям, вимагав дій і суворих покарань. А коли Фуше, йому та решті всупереч, казав, що напав на інший слід, відповіддю були зневага і глум. Усі ті йолопи глузували і кпили з сердеги міністра поліції, нездатного розкрити таку очевидну справу; всі його вороги тріумфували, а він затявся на своїй похибці.

Фуше не відповідав нікому. Він не сперечався, він мовчав. Мовчав цілі два тижні, мовчки, без заперечень слухав і тоді, коли йому наказали скласти список зі ста тридцяти радикалів і колишніх якобінців, яких мали вислати до Гаяни, віддати, отже, «сухий гільйотині». Не кліпнувши й оком він підписав декрет і влаштував процес проти останніх монтаньярів, останніх з «гори», учнів свого приятеля Бабефа — Топіно й Арени, що не скоїли жодного злочину, а тільки говорили відкрито, що Наполеон закріб собі в Італії кілька мільйонів і хоче за них купити самовладність. Фуше бачить, як, не рахуючись із його думкою, одного висилають, іншого страчують, і мовчить, мов священик, що, зв'язаний таємницею сповіді, запечатавши вуста, спостерігає страту невинного. Бо Фуше давно вже натрапив на слід, і, поки

решта глузує, поки сам Бонапарт щодня іронічно закидає йому дурну впертість, збирає в своєму недоступному кабінеті останні переконливі докази, що замах справді заподіяли шуани — партія короля. Й далі виказуючи холодну й недбалу байдужість у Державній раді й передпокоях Тюільрі, нехтуючи всі закиди, в потаємній кімнаті він гарячково працює з найкращими агентами. Купи золота йшли на захощення, на ноги піднято всіх шпигунів і нишпорок Франції, все місто притягнуто за свідків. Уже розпізнано розірвану на клапті кобилу, що тягла пекельну машину, знайдено її колишнього власника, вже докладно описано чоловіка, що купив її; завдяки майстерно укладеній «*biographie chouannique*» (зробленій з наказу Фуше енциклопедії особистих прикмет усіх емігрантів і роялістів, усіх «шуанів») уже знали імена вбивць, а Фуше все мовчав. Він і далі героїчно виставляє себе на глум, дає ворогам тріумфувати. Дедалі швидше прядуться нитки, сплітаючись у нерозривну мережу, ще кілька днів — і зловлять того отруйного павука. Аби лише кілька днів! Бо Фуше — з ураженим честолюбством, ображеною гордістю — не хоче дрібної й пересічної перемоги над Бонапартом і всіма тими, що закидали йому непоінформованість, — він теж прагне мати своє Маренго, перемогу повну й нищівну.

І через два тижні він раптом завдає удару. Змову до решти викрито, розплутано всі сліди. Як і передбачав Фуше, ватажком був найгрізніший шуан — Кадудаль, а його поплічниками — змовники-роялісти, куплені за англійське золото. Мов грім ударив — так ця звістка приголомшила ворогів Фуше. Бо побачили: даремно й несправедливо розправилися зі ста тридцятьма невинними, надто рано й зухвало кпили вони з цього непроникного — непомильний міністр поліції стояв тепер перед народом сильніший, пильніший і грізніший, ніж будь-коли. З гнівом і подивом водночас позирав Бонапарт на цього, мов крига, застиглого калькулятора, чий холоднокровні обрахунки вже вкотре ви-

явилися слухними. Несамохіть він мусив визнати: «Фуше мислив ліпше, ніж багато інших. Він мав рацію. Треба очі розплющити на тих емігрантів, що повертаються до країни, на шуанів і всю оту партію». Та Фуше здобув цією справою тільки Бонапартове визнання, але не прихильність. Адже автократи нітрохи не вдячні тим, що вказали на їхні помилки й несправедливість, і безсмертною застається Плутархова оповідь про воїна, що, врятувавши в битві від неминучої смерті володаря, замість одразу втекти, як порадив мудрець, сподівався монаршої подяки й наклав за те головою. Володарі не люблять тих, хто хоч колись помітив їхню слабкість, а деспотичні натури не терплять дорадників, коли ті бодай раз виявляться розумнішими за них.

У тісній царині поліції Фуше тепер досяг найможливішого тріумфу. Але який він мізерний проти Бонапартових тріумфів двох останніх років консульства! Остаточо замирившись з Англією, уклавши конкордат із церквою, диктатор якнайкраще увінчав довгу низку своїх перемог. Завдяки його діям і геніальній прозірливій думці обидві наймогутніші світові потуги вже не були ворогами Франції. Країна втихомирилась, фінанси впорядковані, покінчено з партійками, погоджено суперечності: почала знову розквітати держава, забуяла промисловість, піднеслося мистецтво — вже йде доба Авґуста й недалеко той час, коли Авґуст зволить називатися Цезарем. Знаючи кожен Бонапартів нерв і думку, Фуше виразно відчуває, якої тягне честолюбство корсиканця: його вже не задовольняє перша роль у Республіці — цю врятовану його зусиллями землю він хоче дожиттєво й довічно зробити своєю рідинною власністю. Щоправда, він, консул Республіки, такого нереспубліканського честолюбства не виказує, та потаємці дає наздогад своїм наблизеним, що Сенат міг би надзвичайним актом довіри, таким собі «*témoignage éclatant*», висловити свою вдячність. Десь потай у душі ввижається йому Марк Антоній, надійний і відданий слуга, що вимагає

для нього імператорської корони, і гнучкий та спритний Фуше міг би собі цим здобути довічну дяку.

Але Фуше ухиляється від такої ролі, чи, власне, не відмовляється відкрито, а, зовні ніби прихильний, намагається в п'їтьмі зашкодити цим намірам. Він став супроти братів, супроти всього Бонапартового клану й на боці Жозефіни, що тремтить зі страху й тривоги перед останнім кроком свого чоловіка до монархії, бо знає: потім вона вже недовго буде йому дружиною. Фуше застерігає її від відкритого опору: «Поводьтеся спокійно, — каже він їй, — без усякої користі ви стаєте йому впоперек дороги. Ви надокучаєте йому своїми тривогами, а мої поради ображають його». Але вдача Фуше виявляється й тут, йому ліпше по-тай розбити честолюбні прагнення, і поки Бонапарт з удаваною сором'язливістю ще й слова не видобув, а Сенат і далі намірявся піднести «*témoignage éclatant*», Фуше був серед тих, хто нашіптував сенаторам, мовляв, як справжній республіканець, видатний чоловік чогось іншого й не прагне, тільки б на десять років його залишили першим консулом. Сенатори, переконані, що цим ушанують і потішать Бонапарта, з радістю ухвалили таку постанову. Та Бонапарт, розгадавши інтригу й добре пізнавши заводія, аж запінився з люті, коли піднесли йому цього небажаного жебрацького дарунка. Зимними словами відіслав він посольство геть. Коли вже сніш прохолодою золотої імператорської корони на чолі, десять жалюгідних років — порожній горіх, який зневажливо розтрусують ногою.

Аж тепер, урешті, Бонапарт скидає маску сором'язливості і ясно й виразно висловлює свою волю: дожиттєве консульство! І під тоненькою шкаралупою цих слів для всіх прозорливих уже зблиснула майбутня імператорська корона. І таким могутнім був тоді Бонапарт, що багатомільйонна більшість народу зробила його воління законом і обрала його довічним правителем (це так воно називалося). Республіка впала, почалася монархія.

Кодло братів і сестер, увесь той корсиканський родинний клан не забув, що на дорозі до найпожаданішого Фуше кидав такі терни під ноги нетерплячому претендентові на корону. Тому аж шипіли, напосідаючи на Бонапарта: навіщо й досі, коли він міцно, мов залізом прикутий, сидить у сідлі, тримати того підніжка, що тільки клопоту завдає? Невже й тепер, коли країна одностайно схвалила дожиттєве консульство, коли щасливо позбулися всякої ворожнечі, подолали розбрат, потрібен такий занадто запопадливий сторож, що однаково пильнує і за країною, і за їхніми темними обору́дками? Отож геть його! Знищити, усунути цього одвічного крутія й вариводу! Без передиху, нетерпляче, вперто й настирливо наслідують вони на брата, а той усе вагається.

Бонапарт загалом погоджується з ними. Йому теж на заваді цей забагатознайко, що хоче знати дедалі більше, оця сіра повзуча тінь у промінні його сяйва. Але щоб просто взяти і звільнити міністра, що так відзначився й тішитися в країні безмежною пошаною, потрібен привід. Та й потім: разом із ним цей чоловік теж став могутнім, ліпше не робити його своїм явним ворогом. Він устроїв носа в усі таємниці, якимсь незбагненим чином знав про всі не вельми чисті приватні обору́дки корсиканського клану, отож ніяк не випадає гвалтовно спровадити його. Треба вигадати щось хитре й ухильне, аби перед світом відставка Фуше аж ніяк не скидалась на неласку. Міністра Жозефа Фуше тепер ніхто й не жене, просто пояснюють, що він так вправно, так досконало впорався зі службою, що нині нагляд за громадянами й Міністерство поліції зробилися зовсім непотрібними. Оголосили, що не міністра усунули, а просто ліквідували Міністерство поліції й всі його функції; отже, щоб не впадало у вічі, позбулись і самого міністра.

А щоб надто вже чутливим не дуже гриміло, коли стілець із Фуше вилітатиме за двері, відставку дбайливо закутали у вату. Втрату посади Фуше відшкодували місцем у Сенаті, і Бонапарт у листі про це підвищення сповіщає

таке: «Громадянин Фуше, будши міністром поліції за найтяжчих часів, завдяки своєму талантові й завзяттю, завдяки прихильності до уряду завжди вживав доконечних заходів відповідно до обставин. Надаючи йому місце в Сенаті, уряд знає: якщо колись знову виникне потреба в міністрі поліції, то він не знайде кандидата, гіднішого його довіри». До того ж Бонапарт, помітивши, який непорушний мир уклав колишній комуніст зі своїм давнім ворогом — грішми, збудував йому чудовий золотий місток до відставки. Коли міністр, звітуючи, передав йому два мільйони чотирьох тисяч франків — рештки ліквідованого поліційного майна, Бонапарт одразу ж подарував йому половину, отже, мільйон двісті тисяч франків. На додачу до сенаторського титулу навернений зневажальник грошей, який ще років десять тому оскаженіло боровся з «мерзеним і ганебним металом», отримав сенаторію Екс, ціле невелике князівство, що тяглося від Марселя до Тулона й оцінювалося в десять мільйонів франків. Бонапарт збагнув Фуше, знає, що в нього неспокійні, хапкі і крутіські руки; якщо вже їх несила зв'язати, то ліпше обтяжити золотом. Рідко коли в історії почесніше і водночас обережніше спроваджували міністра у відставку, ніж Жозефа Фуше.

Розділ V

ІМПЕРАТОРСЬКИЙ МІНІСТР

1804—1811 pp.

1802 року Жозеф Фуше — та де там, його світлість пан сенатор Жозеф Фуше — на лагідно-настійливе бажання першого консула знову зануривсь у приватне життя, з якого він десять років тому вип'явся нагору. Збігло неймовірно людовбивче десятиліття, коли відмінювався світ і мінялися долі, а життя повсякчас було під загрозою, але Жозеф Фуше добре скористався цим часом. Він уже не тулиться,

як 1794 року, в неопалюваній і злиденній мансарді, а купує гарненький, чудово обставлений будинок на вулиці Серутті, що колись міг належати котромусь із тих «паскудних багатіїв» або «безчесних аристократів». У Фер'єрі, майбутній резиденції Ротшильдів, він собі влаштовує розкішну літню домівку, а з його князівства в Провансі — сенаторії Екс — щедро пливуть прибутки. Ще більшої вправності досягає Фуше в шляхетному алхімічному мистецтві з усього робити золото. Ті, ким він опікувався, залучають його до гешефтів на біржі, він вигідно скуповує землі, ростуть його маєтки, ще кілька років — і автор першого комуністичного маніфесту стає другим за багатством громадянином Франції, найбільшим землевласником країни! З ліонського тигра зробився добрий хом'як, кмітливий, ощадливий капіталіст і майстер лупити відсотки. Таке фантастичне багатство політичного вискочня анітрохи не змінило його природженого й потім наполегливо прищеплюваного монастирським вихованням браку потреб. Із п'ятнадцятьма мільйонами життя самого Фуше навряд чи змінилося відтоді, як він ледве нашкрябував щоденні п'ятнадцять су в мансарді; він не курить, не п'є, не грає, не марнує гроші на жінок і дурниці. Точнісінько немов добропорядний поміщик, укупі з дітьми — після двох перших померлих народилося ще трое — він гуляє по власних луках, іноді збирає нечисленне товариство, слухає музику, коли грає хтось із жінчиних приятелів, читає книжки й тішиться розважливою розмовою. Геть глибоко — й не дістати — заховалась у цьому пісному й кістлявому громадянинуві демонічна пристрасть до азартної політичної гри, до напруг і небезпек гри в світову історію. Найменше про це знають сусіди, вбачаючи в ньому лише поштивого управителя, доброго батька родини, дбайливого чоловіка. Ніхто, не знаючи його тут по службі, навіть не здогадувався, що за такою погідною мовчазністю дедалі грізніше напірає і рветься застоюна пристрасть.

Бо ж у влади погляд Медузи. Хто бодай раз побачив її лице, вже ніколи не відводить очей, навік очамрілий і зачарований. Хто бодай раз зазнав п'яного шалу владарювати й урядувати, вже ніколи не зречеться його. Ось прогляньте світову історію, пошукайте прикладів добровільного зречення — крім Сулли і Карла V, серед тисяч і десятків тисяч постатей навряд чи можна знайти десяток, що з удоволенням серцем і при ясному розумі зреклися злочинної втіхи гратися долею мільйонів. Ні на мить, однаково, що гравець із грою, пияк із горілкою, браконьєр з дичиною, Фуше не може розлучитися з політикою. Спокій його вимучує, і коли він з погідною, добре поставленою байдужістю, мов той Цінціннат, удає, що береться до плуга, йому сіпаються нерви і сверблять долоні знов ухопитися за політичні карти. Хоч і відставлений від служби, самохіть він далі провадить поліційну роботу; щоб перо не втратило вправності й самому не піти цілком у забуття, щотижня надсилає першому консулові таємні повідомлення. Цим тішиться його інтриганський дух, знаходить бодай якусь роботу для себе, та аж ніяк не вдовольняється; покинувши нібито все, Фуше насправді гарячково вичікує, щоб знов ухопитися за віжки, відчувати владу над людьми, владу над історією, владу передусім!

З багатьох ознак Бонапарт помічає дедалі дужче нетерпіння Фуше, та вдає, ніби недобачає. Тримаючи такого надзвичайно розумного й роботящого чимдалі від себе, він залишає його в сутіні, бо, відколи дізналися про нездоланну самоволю цього потайного чоловіка, вже ніхто не бере Фуше на службу: адже, власне, не вона йому потрібна й занадто він нею надуживає. Консул засвідчує йому всіляку прихильність, залучає до найрізноманітніших справунків, дякує за добру інформацію, повсякчас запрошує в коронну раду, а насамперед дає прислужитись і збагатитись — аби той сидів і не рипався. Лише на одне він зятято не погоджується: знову надати Фуше посаду й

відновити Міністерство поліції. Поки Бонапарт сильний, поки не скоїв жодної помилки, йому зовсім не потрібен такий тямущий і занадто розумний служник.

На щастя Фуше, Бонапарт таки скоїв помилку, найзначущішу й найнепрощеннішу для історії. Його вже не задовольняло бути просто собі Бонапартом, йому не досить мати певність у собі й тішитися тріумфом власної винятковості, а заманулося ще й тьмавого полиску легітимності, пишнотливого титулу. Нікого не боячись завдяки своїй силі й могутній особистості, він здригнувся перед тінями минувшини, перед хиренним німбом вигнаних Бурбонів. Отож послухав Талейранових намов і, зламавши людські права, наказав жандармам схопити на нейтральній території герцога Енґієнського й розстріляв його — про що Фуше сказав славетні слова: «Це гірше, ніж злочин, це була помилка». Страта утворила навколо Бонапарта порожнечу страху й розгубленості, спротиву і ненависті. Незабаром йому вже видалося слухним знову віддатися під нагляд тисячоокого Аргуса — під захист поліції.

Та й потім — і це найголовніше: 1804 року консулові знову був потрібен промітний і безоглядний помічник, щоб зіп'ятись найвище. Те, що два роки тому маячило перед ним найвищим честолюбним осягненням, — довічне консульство — вже потьмяніло в маєві дальших успіхів і неперервного поривання вгору. Він уже хоче бути не просто першим громадянином серед решти громадян, а паном і володарем над підданими, йому запраглося охолодити гаряче чоло золотим обручиком імператорської корони. Та хто прагне стати Цезарем, той потребує собі Антонія, і хоча Фуше довго грав роль Брута (перед тим навіть Катіліни), проте, зголоднівши за два роки політичного посту, дає наздогад, що цілком готовий виловити з сенатського баговиння імператорську корону. За наживку для гачка правлять гроші й щедрі обіцянки — і світові довелося побачити щось нечуване: колишній голова яacobінського

клубу, а нині його світлість у сенатських кулуарах обмінюється підозрілими потисками рук і доти потискує й нашіптує, що зрештою кілька догідливих візантіїців подали пропозицію, мовляв, народ хоче «так учинити, щоб назавжди розбити надії заколотників, забезпечивши й після смерті проводиря сталість урядування». Якщо з цих слів струсити сухозлітку, ядром залишиться намір перетворити дожиттєве консульство Бонапарта на спадкове імператорство Наполеона. І мабуть, з-під пера Фуше (що однаково добре пише і елеєм, і кров'ю) вийшла ота по-собачому віддана петиція Сенату, де Бонапарта впрохували «завершити діло, обезсмертивши його». Мало хто завзятіше копав яму, щоб до решти поховати Республіку, ніж Жозеф Фуше з Нанта, — екс-депутат Конвенту, екс-президент яacobінського клубу, «Mitrailleur de Lyon», борець проти тиранів і колишній найреспубліканніший республіканець.

Винагорода не забарилася. Як перше громадянин консул Бонапарт громадянина Жозефа Фуше, так і 1804 року його величність імператор Наполеон після двох золотодайних років вигнання знову призначив міністром його світлість пана сенатора Фуше. Вп'яте складає Жозеф Фуше присягу на вірність — першу він давав ще колись урядові короля, другу — Республіці, третю — Директорії, четверту — консульству. Та Фуше тільки сорок п'ять років — бо зна ще скільки того часу зосталося йому для нових присяг, нової вірності і невірності! Відпочивши, він знову поринає в улюблену здавна стихію вітру і хвиль, присягою ніби зв'язаний з новим імператором, проте залишаючись вірним тільки власній непогамовній пристрасті.

Десять років на сцені світової історії, чи, радше, на задній сцені стоять одна проти одної дві постаті — Наполеона й Фуше, — пов'язані долею всупереч взаємному інтуїтивному спротиву. Наполеон не любить Фуше, а Фуше не любить

Наполеона — сповнені прихованої неприязні, вони служать один одному, притягуючись, мов два протилежні полюси. Фуше достоту знає, що в найближчі десятиліття світ не зродить іще одного такого потужного генія, отже, цьому генієві варто служити. Наполеон своєю чергою знає, що ніде не знайде такого блискавичного розуміння, ніж у тому тверезому, ясному й виразному шпигунському погляді, де все, мов у дзеркалі, відбите; ніж у того роботящого, однаково прихильного до зла і добра політичного таланту, якому, аби стати довершеним служником, бракує єдиного: безумовної відданості, вірності.

Адже Фуше ніколи не був чиймсь слугою, а ще менше — лакеєм. Заради чужих справ він не жертвує до решти власною духовною самостійністю, своєю самоволею. Навпаки: що більше давні республіканці, нині перебрані на новітнє дворянство, впадають навколо імператорського німба, що далі, замість дораджувати, грузнуть у лестошах і підхлібстві, то все рівнішою й негнучкішою стає спина Фуше. Щоправда, вже не можна відкрито суперечити, відверто висловлювати протилежну думку самоправному імператорові, в якому дедалі більшає цезаризму, бо в Тюільрійському палаці давно вже нема невимушеного товариства, щирого слова й тепла між громадянами. Імператор Наполеон, якому давні сподвижники й навіть (як вони, певне, реготали!) рідні брати мусили казати «Sire» і якому жодна смертна істота, крім власної дружини, не могла тепер тикати, вже не хоче радитися з міністрами. Вже не так, як колись — у просторому жабо з широким коміром і невимушеним кроком заходить громадянин міністр Фуше до громадянина консула Бонапарта, — нині міністрові Жозефу Фуше імператор Наполеон надає щось на кшталт аудієнції: Фуше йде закутаний у пишнотливий двірський мундир, у гаптованому золотом, високому й тугому комірці, в чорних шовкових панчохах і лискучих черевиках, обвішаний орденами, з капелюхом у руці. Перше ніж можна проказати «ваша величносте», «пан»

Фуше мусить одразу шанобливо вклонитися колишньому спільникові й товаришеві. Вклонившись, мусить заходити, уклінно слухати й без заперечень приймати швидкі й несподівані накази — нема вже щирих товариських розмов. Постановам цього найшаленішого владолюбця суперечити не випадає.

Принаймні відверто. Фуше досконало знає Наполеона і, коли йдеться про ту чи ту постанову, намагається накинути йому свою волю. Йому наказують, ним порядкують, як і рештою блюдолизів та догідливих імперських міністрів, проте є невеличка різниця: ці накази він не завжди виконує. Доручають йому зробити арешти, яких він сам не схвалює, — отже, загрожених перед тим стиха застерігають; коли мусить когось покарати, то всюди оголошують, що це робиться не з його волі, а лише з наказу імператора. Натомість будь-яку прихильність чи поблажливість Фуше завжди виставляє як свою особисту ласку. Що владніший стає Наполеон — справді дивно, що, вже спочатку маючи таку владолюбну вдачу, він, здобувши могутність, стає дедалі нестримнішим і автократичнішим, — то погідніше й замирливіше поводить ся Фуше. Отак, ані словом не заперечивши імператорові, тільки ледь підморгуючи, посміхаючись і відмовчуючись, він сам-один вибудовує відчутну, проте ні разу й не викриту систему опозиції проти новітнього божества. Він давно вже не береться за небезпечний клопіт самому подавати правду, знаючи, що за королів та імператорів, навіть якщо раніше вони й звалися Бонапартом, не буде з того ніякого пожитку. Лиш іноді потай, немов контрабандою, у своїх щоденних звітах Фуше зумисне і злісно підносить самодержцю правду. Замість казати «Я гадаю», «Я вважаю», щоб потім йому вичитували за такі самостійні думки й погляди, у своїх рапортах він пише: «Кажуть...» або «Казав один посол», і таким робом майже щодня вкладає в трюфельний паштет кілька пікантних новин, а то й трохи перцю про імператорську родину. З побілілими губами му-

сить Наполеон читати про весь бруд і ганьбу своїх сестер (позначені як «зломисні наклепи»), а вкупі з тим і добре вкарбоване лихослів'я про себе самого — хитро укладені вправною рукою Фуше гострі й дошкульні зауваження, що, мов коріння, пообплітали кожен бюлетень. Сам ані словом не прохопившись, цей лихий слуга час від часу сповіщає своєму нестерпному панові прикру правду; чемно ставши обіч, ніби й не причетний, дивиться, як його неприступний господар аж душиться, читаючи рапорт. Це дрібна помста Фуше лейтенантові Бонапарту, що, вдягнувши монарше вбрання, воліє лише бачити, як тремтять і гнуть спини колишні його дорадники.

Кожен розуміє, що між цими обома чоловіками нема й найменшої приязні. Що Фуше — недобрий слуга для Наполеона, що той — поганий пан для Фуше. Наполеон жодного разу не поклав на стіл поліційного звіту, цілком йому вірячи й цілком покладаючись на нього. Соколиним зором він пильно додивляється до кожного рядка, шукаючи найменшої неузгодженості, хоч малого недогляду, — а тоді вибухає гнівом, усіяко шпетить, мов школяра, свого міністра, до решти виливаючи всю нестримність корсиканського темпераменту. Підслухачі, розмаїті підглядачі, колеги з міністерської ради — всі однодушно показують, що саме холоднокрівність опору Фуше найдужче лютила імператора. Та навіть без їхніх свідчень (бо тільки з лупою слід читати всі мемуари тієї доби) можна дійти такого висновку, бо й у листах відлунює суворий і гострий урядничий голос: «Вважаю, що поліція не досить пильно наглядає за пресою», — вичитує Наполеон старому досвідченому метрові. Або ж просто докоряє йому: «Здається, в Міністерстві поліції ніхто й читати не вміє, там ні про що не дбають». Чи: «Наполягаю, щоб ви не виходили за межі своїх обов'язків і не втручались у закордонні справи». Наполеон безжально стручує Фуше вниз — про це знаємо

з сотень повідомлень, а також від свідків, ад'ютантів, членів Державної ради, — і вже коли його вуста запінювалися гнівом, він притьмом пригадує Фуше навіть Ліон і добу тероризму, називаючи зрадником і вбивцею короля. Замкнувшись у скляну холоднечу спостережень, Фуше за десять років достоту вивчив клавіатуру цих гнівних вибухів, знає, що часом у запального несамохіть спалахне кров у жилах, але й знає, що схильний прикидатися Наполеон іноді гримає, маючи цілком ясну голову, — і тому не боїться ні справжніх, ні вдаваних бурь, на відміну від австрійського міністра Кобенця, що аж трусився з переляку, коли імператор жбурляв йому під ноги коштовну порцеляну; Фуше не бентежитья ні перед показним, театральним гнівом, ні перед правдивою імператоровою люття. З безбарвним, крейдяним — немов машкару начепивши — обличчям, не кліпнувши й оком він спокійно стоїть собі під навальною зливою слів, жодним нервом не зрадивши хвилювання. Хіба коли вийде з кімнати, його тонкі вуста викривить іронічна або й лиха посмішка. Навіть не здригнеться, коли імператор кричить: «Ви зрадник, вас треба розстріляти!» — а незворушно, навіть голосу не змінивши, відповідає: «Ваша величносте, я не такої думки». Сотні разів йому погрожували вигнанням і відставкою, а він незворушно виходив з кімнати, добре знаючи, що наступного дня імператор знову покличе його до себе. І завжди мав слухність. Бо, незважаючи на недовіру, лють і причаєну ненависть, цілих десять років, аж до останнього свого дня Наполеон не міг остаточно позбутися Фуше.

Така загадкова для всіх сучасників влада Фуше над Наполеоном не мала, проте, в собі нічого магічного чи гіпнотичного. Це влада вироблена, набута, здобута потом, спритністю й невідступним спостереженням. Фуше знає багато, ба навіть забагато. Аж ніяк не завдяки імператоровій товариськості, а всупереч його волі він знає всі імператорські таємниці, всю країну і своїх господарів

узявши в шори доскіпливою, майже дивовижною поінформованістю. Від Жозефіни, дружини імператора, він знає найінтимніші дрібнички їхнього шлюбного ложа, від Барраса — кожен крок і щабель його сходження, завдяки власним зв'язкам із банкірами може контролювати всі приватні майнові операції імператора, від нього не сховалася жодна з сотень брудних обробок Бонапартової родини, гравецькі афери братів, мессалініні пригоди сестри Поліни. Бачить він і те, коли й сам його пан скаче через пліт. Коли Наполеон об одинадцятій годині вечора, накинувши чужого плаща й замотавшись, мов лялька, через бічні, потаємні двері Тюільрійського палацу вислизав до якоїсь коханки, то вже наступного дня Фуше знав, куди їздила карета, скільки імператор був у тім домі, коли повернувся, ба навіть міг інколи присоромити володаря світу, що, мовляв, ця обраниця наставляє йому, Наполеонові, роги з якимсь нікчемним акториком. Кожен важливий папір з імператорового кабінету, переписаний рукою підкупленого секретаря, мандрує до Фуше, численні лакузи всіх рангів отримують щомісячну платню з таємної каси Міністерства поліції за сумлінне переповідання всіх розмов у палаці — вдень і вночі, за столом і в ліжку пильнує Наполеона його занадто ревний слуга. Від Фуше неможливо сховати жодної таємниці, отже, хоч-не-хоч, Наполеон змушений довіряти йому. Саме знання про все й кожного було єдиною владою Фуше над людьми, якій так чудувався Бальзак.

З тією самою старанністю, з якою Фуше пильнує всі справи, плани й думки імператора, він намагається замовчати все своє. Ні імператорові, ні будь-кому іншому Фуше не розповідає про свої справжні наміри й роботу; зі свого величезного довідкового матеріалу він видає тільки те, що йому заманеться. Решту інформації замкнено в шухлядах письмового столу міністра поліції, в цей останній замок Фуше не дає зазирнути нікому, там загніздилася

його пристрасть, одна-однісінька найповніша й найвища втіха — бути нерозгаданим, непроникним і невидимим на нікому не підзвітній посаді. Намарне засилав до нього Наполеон кількох шпигунів — Фуше дурив їх або й використовував, пересилаючи назад одуреному доручителі геть сфальшовані, ганебні повідомлення. З роками ця обопільна гра в шпигунів і контршпигунів ставала дедалі хитрішою й запеклішою, вони явно несправедливо ставились один до одного — так, справді, між цими обома чоловіками не було ніякої ясності й порозуміння, одному з них занадто кортіло бути паном, а другий якнайменше хотів бути слугою. Що сильніший Наполеон, то дужче заважає йому Фуше, що сильніший Фуше, то ненависніший йому Наполеон.

За цим приватним духовним суперництвом поступово зростають до велетенських розмірів суперечності доби. Бо рік у рік у Франції дедалі виразніше проступають примус і спротив: країна хоче нарешті миру, зате Наполеон знай прагне і прагне війни. Бонапарт 1800 року, спадкоємець і впорядник революції, мав цілковиту єдність із країною, народом і міністрами; Наполеон 1804 року, що на десять років став імператором, давно вже не думає про свою країну й народ, а думає тільки про Європу, світ і безсмертя. Вміло розв'язавши покладені на нього завдання, від надміру сили він бере на себе нові, ще важчі — і той, хто з хаосу зробив лад, гвалтовно стягнув свій витвір, свій власний порядок назад у хаос. Хай тільки не кажуть, що збаламутився його розум, блискучий і гострий, мов діамант, — це зовсім не так, попри всю Наполеонову одержимість, його математично точний і несхибний інтелект був напрочуд ясным аж до останньої хвили, коли вмирущий тремтячою рукою підписав заповіт, свій останній здобуток. Проте вже давно його розум утратив земну міру, та й хіба міг Наполеон бути інакшим, коли взяло й здійснилося неможливе! Хіба

його дух, звикнувши до безмірних ставок після стількох нечуваних перемог усупереч будь-яким правилам світової гри, міг не піддатися спокусі перевершити неймовірне ще неймовірнішим? Навіть у найбезумніших Наполеонових витівках нерозуму було не більше, ніж в Олександра Македонського, Карла XII чи Кортеса. Як і вони, здобувши нечувані перемоги, він утратив реальну міру можливого, і саме це шаленство при найяснішому розумі, той довершений природний спектакль, де актором — дух, та потужна, немов містральний буревій у ясному небі, гра й породжує ті вчинки, що є злочином однієї людини супроти сотень тисяч, а водночас легендарним набутком людства. Олександрів похід з Греції аж до Індії, що й досі — досить пальцем по карті провести — скидається на казку, Кортесова виправа, марш Карла XII від Стокгольма до Полтави, караван шестиста тисяч люду, що його Наполеон довів з Іспанії до Москви, — всі ці значні діяння є водночас і гордощами, і дурною пихою нашої новочасної історії й дуже скидаються на борню Прометейя й титанів із богами в грецькій міфології: це зарозумілість і звитяга, незаперечний і вже злочинний максимум усіх земних досягнень. І до такої надзвичайної міри невпинно пнеться Наполеон, тільки-но наснилася йому імператорська корона. Разом з успіхами виростає його дальша мета, від перемог зростає зухвальство, а від тріумфів над долею дедалі дужчає прагнення викликати її на герць. Тому зовсім природно, що ті люди круг нього, яких не туманили фанфари переможних вісток і не сліпили успіхи, що були, як-от Талейран і Фуше, водночас і розумні, й розважливі, почали непокоїтись. Вони замислювалися над часом, сучасністю і над Францією — Наполеон тільки над прийдешнім, над легендою, над історією.

Таке протиборство між розумом і шаленством, між логічним і демонічним характерами, що відвіку повторюється в історії, у Франції невдовзі після початку нового сторіччя вже не обмежувалось окремими постатями.

Війна зробила Наполеона великим, з небуття піднесла на імператорський трон. То хіба не природна річ, що він завжди прагнув нової війни і дедалі більшого й могутнішого супротивника? Його ставки ростуть просто до безмірно фантастичних розмірів. 1800 року під Маренго він переміг із тридцятьма тисячами люду, через п'ять років виводить у бій триста тисяч, а ще через п'ять із знекровленої, вимученої війною країни вириває вже один мільйон боєздатних. Останньому візничому в його військовому обозі, найтупішому селякові на пальцях можна було втовкмачити, що такі *guerromanie* й *conqumanie*¹ (ці слова викував Стендаль) призведуть зрештою до катастрофи, і пророчими були слова Фуше під час розмови з Метерніхом за п'ять років до походу на Москву: «Коли він розіб'є вас, залишаться тільки Росія й Китай». Лиш один не збагне нічого або ж очі затуляє рукою — Наполеон. Хто пережив Аустерліц, Маренго та Ейлау — всесвітню історію, щоразу ввібгану в дві години, — той уже не переймається й не тішиться прийняттями золотомундирних блюдолизів на двірських балах, сидінням у розцяцькованій Опері, слуханням утомливих депутатських промов — ні, вже давно його нерви стріпуються тільки тоді, коли на чолі свого війська швидким маршем він перебігає цілі країни, розбиває вщент армії, недбалим порухом пальця, мов пішаків, прибирає королів і на їхнє місце наставляє нових, коли Палац інвалідів шумує лісом знамен, а нова скарбниця повна награбованого добра з усієї Європи. В нього на думці тільки полки, корпуси та армії; Франція, вся країна, весь світ давно вже стали для нього лише ставкою, до решти належною йому власністю («*La France c'est moi*»²). Але дехто з його підлеглих потай переконаний у тому, що Франція передусім належить самій собі й не на те існують її народ та її громадяни, щоб усе корсиканське кодло по-

¹ Войовницька й залицяльна манія (франц.).

² «Франція — це я» (франц.).

робити королями, а всю Європу — маєтністю Бонапартів. З дедалі більшим спротивом вони бачать, як рік у рік на міських брамах вивішують вербувальні списки, витягають з домівок вісімнадцяти- дев'ятнадцятирічних, щоб безглуздо, або принаймні за глузд, який уже збагнути не можна, загнати в землю десь на португальських кордонах, у снігових пустелях Росії чи Польщі. Отож між ним, що завжди тільки дививсь на свої зорі, і тими, хто все бачив ясно, з мукою й нетерпінням дивлячись на рідну землю, поставало дедалі запекліше протиборство. А оскільки Наполеонів автократичний дух ставав дедалі владнішим, не дослухаючись порад навіть від найближчих, вони потай почали замислюватись, як стримати це безумно розкочене колесо, врятувати від неминучого падіння в прірву. Бо ж мала надійти мить, коли врешті у відкритій ворожнечі зійдуться шаленство і розум, коли спалахне війна між Наполеоном і його найтямущішим служником.

Потаємний опір воєнному завзяттю й безмірності Наполеона кінець кінцем звів до купи навіть двох найзатятіших ворогів з-поміж його дорадників — Фуше й Талейрана. Обидва найздібніші Наполеонові міністри, психологічно найцікавіші постаті своєї доби, не любили один одного, мабуть, тому, що було в них чимало спільного. Обидва міркували тверезо, реально і ясно, були цинічними й безоглядними учнями Мак'явеллі. Обидва пройшли школу церкви й вогненні університети революції, обидва мали однакову безстыдну холоднокровність там, де йшлося про гроші й честь, обидва однаково невірні й безсоромно служили Республіці, Директорії, консульству, імперії і королю. Перебрані на революціонерів, сенаторів, міністрів і королівських слуг, вони невпинно ворогували, виставляючи типові образи несталості на одній спільній сцені світової історії, і хоч обидва вийшли з духівництва, обом дісталась однакова дипломатична роль, вони ненавиділи

один одного з холодним усвідомленням і запеклою люттю суперників.

Вони належали до одного аморального типу, але, однакові вдачею, мали різне походження. Талейран, герцог Перігорський, архієпископ Отенський, потомок давніх аристократів, уже мав на собі фіалкову мантію духовного владики цілої французької провінції, а дрібний і злидений син торгівця Жозеф Фуше, жалюгідний і непомітний церковний учитель, за кілька су на місяць утовкмачував десяткові учнів у монастирі латину й математику. Талейран — уже представник Французької республіки в Лондоні й уславлений промовець Генеральних штатів, а той лестощами та запопаддивістю щойно виловив у клубі депутатського мандата. Талейран прийшов у революцію зверху, зійшов, ніби владар із колісниці, на кілька щаблів униз до третього стану, і зустріли його страшенним захватом; а Фуше інтригами з мукою стелив собі шлях нагору. Внаслідок такої різниці походження, головна притаманна їм риса набирає різного забарвлення. Талейран, чоловік широких замахів, служить із холодною й байдужою зневагою великого пана, а Фуше — з ревною, пронозуватою старанністю канцеляриста, що пнеться нагору. Коли в чомусь вони близькі, то водночас і різні, а коли обидва люблять гроші, то Талейран як аристократ — щоб їх витратити, щедро тринькати золото за гравецьким столом і з жінками, а Фуше, купецький син, — щоб наживою й відсотками згрібати їх та ошадити. Для Талейрана влада — лише засіб утіхи, вона дає йому найкращі й найшляхетніші нагоди допасти до земних насолод: розкошів, жінок, мистецтва, дорогих наїдків, а Фуше, що вже нагріб не один мільйон, і далі зостається скнарою зі спартансько-монастирськими звичаями. Обидва не могли цілком відірватись від свого соціального коріння: ніколи, навіть у дні найнесамовитішого терору, Талейран, герцог Перігорський, не був справжнім народовцем і республіканцем — і ніколи, навіть уже будши новоспеченим герцогом

Отрантським, Жозеф Фуше, дарма що в блискучому золотому мундирі, не став справжнім аристократом.

Блискучішим, чарівливішим і, мабуть, значнішим із двох був Талейран. Виріши на музичній та античній культурі, з духом, сформованим у горнилі XVIII сторіччя, він любить дипломатичну гру як одну з багатьох бентежних ігор життя, зате ненавидить роботу. Навіть листа неохоче він пише власноруч; цьому достеменному ласунові, витонченому любителеві всіх насолод любіше всю чорну роботу перекласти на когось іншого, а потім лише недбало згрібати результати всіяними перснями ручками; йому досить інтуїції, щоб блискавичним поглядом прозирнути заплутані ситуації. Природжений і вишколений психолог, Талейран, за словами Наполеона, проникне в кожную думку і, не вагаючись, обставатиме за тією, яка внутрішньо найближча йому. Сміливі повороти, миттєве розуміння, влучне слово будь-якої скрутної хвилини — ось його манера, він зневажливо ухияється від усякого дріб'язку, від великого поту й клопоту. Така любов до мінімуму, до концентрованих форм духовної діяльності породжує також його надзвичайне вміння вжити блискуче, дотепне слово, його афоризми. Талейран не пише довгих повідомлень, а єдиним гострим і точним словом окреслює ситуацію, змальовує людину. Затє Фуше цілковито бракує здатності одним поглядом озирати світ, він працює, немов бджола, невпинно сновигає туди й сюди, стягує докупи незліченні дрібні петельки, тисячі спостережень, потім їх поєднує й комбінує, отримуючи точні й непомильні результати. Він — аналітик, Талейран — ясновидець; його талант — працьовитість, Талейранів — духовна проворність. Жоден художник не вигадав би ліпшої пари протилежностей, ніж історія в цих обох постатях, — ледачкуватому й геніальному імпровізаторові Талейрані і в тисячоокому, пильному обчислювачі Фуше, — поставивши їх біля Наполеона, поряд з довершеним генієм, що поєднував у собі обидва

обдарування, — далекоглядність і пильність, пристрасть і працьовитість, знання світу і вміння бачити світ.

Але ненависть між представниками однакової породи найлютіша. Тому за якимсь найглибшим інстинктом, непомильним, успадкованим з кров'ю знанням, Фуше й Талейран цураються один одного. З першого дня великому сеньйорові був огидний той дрібнороб, збирач чуток і доповідач новин, той холодний підглядач. А Фуше драгували легковажність і марнотратство, шляхетно-зневажливе й лінкувато-жіноче недбальство Талейрана. Вони якщо й говорили один про одного, то немов кололи отруєним кинджалом. Талейран глузував: «Фуше тому так зневажає людей, що занадто добре знає себе». Фуше й собі брав на кпини, коли Талейрана призначили віце-канцлером: «Il ne lui manquait que ce vice-là»¹. Де вони могли поставити камінь один одному на дорозі, то робили це, не лінуючись, де могли нашкодити один одному, то хапалися за першу-ліпшу нагоду. Обидва — меткий і працьовитий — так доповнювали один одного, що були важливими для Наполеона міністрами, і надто вже була йому до вподоби їхня взаємна запекла ненависть, бо наслідком стало те, що вони пильнували один одного ліпше, ніж пильнувала б сотня невсипущих підглядачів. Про те, що Талейран знову запродався, знову віддавався любощам чи бенкетам, про Талейранове недбальство йому запопадливо доповідав Фуше, а про нові хитрощі, кожне нове крутіство Фуше квапливо сповіщав Талейран. Отже, Наполеон відчував, що ця незвичайна пара водночас служить йому і стереже його. Бувши видатним психологом, Наполеон якнайкраще скористався цим суперництвом своїх міністрів, щоб підганяти їх і водночас тримати на ретязі.

Не один рік розважався весь Париж такою затятою ворожнечею двох суперників — Фуше й Талейрана. Публіка

¹ «Йому лише цього нечестя бракувало». Французькою мовою слово *vice* означає і «віце-», і «нечестя».

дивилася, немов Мольєрові сцени, невичерпні варіанти тієї комедії на підніжках трону й тішилась, коли знову й знову чубились обидва володареві служники, цькуючи один одного дошкульними словами, а володар з олімпійським спокоєм приглядався до цієї вигідної йому борні. Але поки він сам та решта й далі з утіхою сподівалися дивитись на гру kota з собакою, це двійко досконалих акторів раптом поміняло ролі й узялось до поважної спареної гри. Вперше їхня спільна невдоволеність паном здолала їхнє суперництво. Йдеться про 1808 рік, і Наполеон тоді знову почав війну, наймарнішу й найбезглуздішу зі своїх війн — Іспанський похід. 1805 року він переміг Австрію і Росію, 1807 року розбив Пруссію, впокорив німецькі та італійські держави, і не було й найменшого приводу до ворожнечі з Іспанією. Та його простакуватий брат Жозеф (через кілька років Наполеон сам визнав, що «пожертвував собою задля йолопа») захотів і собі корони, а що якраз жодної напoxваті не було, ухвалили, зламавши людські права, просто відняти її в іспанської династії: знову загарчали барабани, посунули батальйони, знову потекли з кас із мукою збирані гроші. Наполеон знову сп'янів від страшливого прагнення перемоги. Від такої нестримної воєнної гарячки мало-помалу оскаженіли навіть найтовстошкуріші. Оскільки Фуше й Талейран не схвалювали цю, без ніякісінької причини почату війну, внаслідок якої ще сім років Франція мала спливати кров'ю, а імператор не слухав ні одного, ні другого, то вони непомітно зійшлися. Вони знали, що їхні листи й пропозиції імператор, зіжмакавши, з люттю жбурляє в куток, що давно вже безсилі урядовці супроти маршалів, генералів та всіляких шабельників і геть беззахисні перед корсиканським кодром, що прагло свою жалюгідну минувшину якнайшвидше закутати горностаями. Отож Фуше й Талейран спробували запротестувати прилюдно і, тому що були позбавлені слова, вирішили вда-тись до політичної пантоміми, до справжнісінького теат-рального трюка, а саме: демонстративно поєднатися.

Невідомо хто, Фуше чи Талейран, так театральню й разюче поставив сцену. Відбулася вона так: Наполеон воював собі в Іспанії, а в Парижі аж гуло від усіляких свят, гульні та зборів — до цілорічної війни вже звикли, як до снігу взимку й до грому влітку, — тож і на вулиці Святого Флорантена в домі великого канцлера одного грудневого вечора 1808 року (а Наполеон тієї миті десь у неохайній вальядолідській квартирі писав армійські накази) теж мерехтіли тисячі свічок і награвала музика. Зібралися гарненькі жінки, що їх так любляв Талейран, блискуче товариство, високі державні радники й іноземні посли. Всі жваво теревенили, танцювали, розважалися. Раптом в усіх кутках стиха заговорили й зашепотілись, урвався танок, вражені гості зібралися в купки: ввійшов чоловік, на якого тут найменше сподівалися, худючий Кассій — Фуше, що (як знав кожен) люто ненавидів і зневажав Талейрана, ніколи й ногою не ступивши до його дому. Але ж гляньте, з вишуканою люб'язністю міністр закордонних справ покульгав назустріч міністрові поліції, чуйно привітав його, немов любого гостя чи приятеля, по-дружньому взяв під руку. Вочевидь виявляючи прихильність, провів його через залу, зайшов з ним до сусідньої кімнати; там вони сіли на канапі й стиха перемовлялись — усіх присутніх охопила безмірна цікавість. Наступного дня весь Париж дізнався про надзвичайну сенсацію. Повсюди тільки й говорили про це раптове примирення, що так упадало у вічі, так афішувалося, і кожен розумів його причину. Коли так несподівано поєдналися кіт і пес, то, безперечно, лише проти кухаря: дружба Фуше з Талейраном свідчить про відкриту незгоду міністрів з паном — Наполеоном. Миттю позривалися на ноги всі шпигуни, аби розвідати властиві наміри цієї змови. В усіх посольствах зашкряботіли пера, пишучи термінові рапорти, Метерніх кур'єрською поштою повідомив у Відень, що «таке єднання є виявом бажань надміру виснаженої нації». Але й Наполеонові брати й сестри теж

ударили на сполох, пославши до імператора надзвичайних гінців з такою неймовірною звісткою.

З гінцями шелеснула вістка в Іспанію, та ще швидше, як тільки міг, мов ошпарений батогом, помчав Наполеон до Парижа. Отримавши вістку, він не запросив до себе навіть найближчих дорадників, кусав, закушував губи й відразу дав розпорядження про виїзд: таке зближення Талейрана й Фуше його налякало більше, ніж програна битва. Повертався він просто скаженим темпом: 17 числа виїхав з Вальядоліда, 18-го він у Бургосі, 19-го — в Байоні; ніде не зупинившись, скрізь похапцем міняючи збатожених коней, 22-го, наче вихор, він заскочив у Тюїльрі і вже 23-го у відповідь на натхненну й блискучу Талейранову гру показав не менш театральну сцену. Всесь двір повбирали в золото, статистами задалегідь розставили міністрів і генералів: нехай усі бачать, як імператорів кулак розтрощить тих, хто бодай трохи відступив від його волі. Фуше він ще вдень закликав до себе, замкнувши двері, дав йому доброго прочухана, а той, вже звичний до такого й незворушний, вибачався гладенькими та ухильними словами і вчасно вклонявся. На такого догідливого чоловіка, гадав собі імператор, досить ногою тупнути, ну а Талейранові — сильнішому й могутнішому — треба прилюдно нам'яти чуба. Але часто сцена komponується так, що навіть драматургові історії нема чого додати. Спершу імператор загальними фразами висловив невдоволення поведінкою декотрих за його відсутності, та потім, роздратований холодною байдужістю, зненацька накинувся на Талейрана, що своїм звичаєм, спокійно й недбало поклавши руку на мармурову полицю, притуливсь до каміна. І тепер задалегідь обрахована комедійна наука на очах усього двору обернулася у справжнісіньку лють, імператор розкричався на старшого й досвідченішого чоловіка, вдаючись до звичайнісінької лайки, називаючи його злодієм, клятвопорушником, відступником, крамарем, що

за гроші й рідного батька продасть, звинуватив його спершу в убивстві герцога Енгієнського, а потім в іспанській війні. Жодна баба не лаяла так щиро через пліт свою сусідку, як Наполеон — герцога Перігорського, ветерана революції, першого дипломата Франції.

Усі аж заціпеніли, кожному стало моторошно. Кожен відчув, що цієї миті імператор схибив. Лише Талейран — ніби у волову шкуру закутаний, такий байдужий і невразливий до нападів, що, казали, колись був заснув, коли читали написаний проти нього памфлет, — і знаку не подав, занадто гордовитий, щоб ту лайку вважати за образу. Після того як буря відгриміла, він мовчки покульгав гладеньким паркетом аж за двері, заквапився в передпокій і, лише коли слуга накидав йому плащ, зронив кілька отруйних слів, що були дошкульніші за всі ті громовиці: «Шкода, що така видатна людина так кепсько вихована».

Цього ж вечора Талейрана позбавили камергерської гідності, й наступного дня всі заздрісники похапцем розгортали «Монітор», щоб серед державних новин прочитати й повідомлення про відставку Фуше. Та вони помилилися. Фуше залишився. Як і завжди, коли замахувались на нього, він став позаду сильнішого, й той затулив його від грому. Згадайте: Коло, що вкупі з ним розстрілював у Ліоні, вислани на малярійні острови, Фуше залишився. Бабефа, його спілника в боротьбі з Директорією, розстріляли, Фуше залишився. Його заступник Баррас мусив утікати з країни, Фуше залишився. Цього разу теж передній упав — Талейран, а Фуше залишився. Мінялись уряди, державні устрої, погляди, люди — все падало і зникало в шаленому вихорі на переламі століть, тільки один залишався завжди на тому самому місці, байдуже кому служачи, чий погляди поділяючи, — Жозеф Фуше.

Фуше залишився при владі, ба навіть більше: адже найрозумніший, найспритніший, найнезалежніший Наполеонів

радник отримав шовкового шнурка, а на його місце поставили нікчемного притакувача — саме це, власне, посилило вплив Фуше. Та ось що важило більше: крім суперництва з Талейраном, він позбувся на якийсь час і обтяжливого господаря. Бо настав уже 1809 рік, Наполеон, як і щороку, знову пішов війною, цього разу на Австрію.

Наполеонова відсутність у Парижі і його невтручання у справу — найліпше, що може статися для Фуше. І що дали імператор, то краще, що довше його нема, то ліпше, — нехай собі буде в Австрії, Іспанії, Польщі, а найліпше — якби знов у Єгипті. Бо його надпотужне сяйво відсуває все інше в тінь, той вищий, діяльний і досконалий геній владно паралізує чію завгодно волю. Та коли він за сотні миль, керує битвами, виношує плани операцій, тут, удома, Фуше й сам може трохи відчути себе володарем, заступити долю і вже не бути маріонеткою тієї твердої дужої руки.

Тепер нарешті Фуше має таку нагоду — нарешті, вперше! 1809 рік був вирішальним для Наполеона. Незважаючи на очевидні зовнішні успіхи, його воєнне становище ще ніколи не було таким загрозливим. У поваленій Пруссії, в абияк об'єднаній Німеччині поодинокими залогами сиділи майже беззахисні десятки тисяч французів і стерегли сотні тисяч, що тільки й чекали поклику до зброї. Ще один такий успіх в Австрії, як той біля Ашперна, — і все збурилося б від Ельби до Рони, повстав би весь народ. В Італії теж було не краще: брутальне поводження з папою обурило всю країну, як і приниження Пруссії — всю Німеччину. Сама Франція була виснажена. Якби тепер комусь пощастило завдати нового удару цій розпорошеній по Європі — від Ебро до Вісли — військовій могуті імператора, то не знати, чи не впав би вже добре розхитаний залізний колос. І цей удар спланували давні Наполеонові вороги — англійці. Поки імператорове військо було поділене між Ашперном, Римом і Лісабоном, вони вирішили вдарити в самісіньке серце Франції, спершу здобувши

порт Дюнкерк, захопивши Антверпен і піднявши Бельгію. Наполеон, гадали вони, далеко зі своїми боездатними арміями, маршалами та гарматами, перед ними лежить беззахисна країна.

Проте на місці Фуше, той самий Фуше, що 1793 року за доби Конвенту навчився за кілька тижнів набирати десятки тисяч рекрутів. Відтоді його завзяття аж ніяк не змінилось, та діяти він міг лиш у п'яті, обмежуючись невеликими хитрощами та інтригами. І він із запалом узявся до роботи, щоб тепер показати нації й усьому світові, що Жозеф Фуше — не просто собі Наполеонова маріонетка, а може при потребі діяти так само рішуче й доцільно, як і сам імператор. Нарешті — чудова нагода, ніби дарована самим небом! — слід виразно і ясно показати, що не тільки самому імператорові судилися всі воєнні та моральні успіхи. З викличною сміливістю Фуше наголошує в прокламаціях, що можна й без Наполеона обійтись: «Хоч відблиск Наполеонового генія осяває Францію, ми покажемо Європі, що його присутність усе-таки не є необхідною, аби відбити ворога», — звертається він до мерів міст і підтверджує ділом ці сміливі, самовладні слова. Бо негайно, тільки-но довідавшись про висадку англійців на острові Вальхерн, міністр поліції й міністр внутрішніх справ (чії функції Фуше тимчасово перебрав на себе) вимагає призову національних гвардійців, що з часів революції спокійнісінько працювали кравцями, слюсарями, шевцями та порались на землі. Решта міністрів сполошилися. Як можна без дозволу імператора брати на себе відповідальність за такі далекосяжні заходи? Надто вже обурювався військовий міністр: отой цивільний, не маючи повноважень, утрутився до його освяченої царини, — і боронився щосили: спершу треба в Шенбруні спитати дозволу на мобілізацію. Треба зачекати імператорових наказів і не збурювати країни. Та, як завжди, мине два тижні, поки пошта домчить до імператора й буде відповідь, і Фуше анітрохи не боїться збурити країну. Хіба

й Наполеон нічого не робив би? А в душі Фуше прагне збурень, прагне заворушень і рішуче бере все на свою голову. В загрожених провінціях ім'ям імператора барабани й накази закликають кожного чоловіка притьмом стати до оборони — ім'ям імператора, який про це все ні сном ні духом не знає. І другий відважний учинок: головнокомандувачем цієї імпровізованої північної армії Фуше призначає Бернадота, саме того генерала, якого Наполеон найдужче ненавидів, покарав і спровадив у вигнання, хоч той і був швагером його брата. З того вигнання й витяг його Фуше — всупереч імператорові, міністрам і всім своїм ворогам: йому байдуже, схвалить імператор чи ні його заходи. Важить тільки, щоб успіх виправдав Фуше перед усіма.

Така сміливість у вирішальні миті надає Фуше мало не справжньої величі. Його нервозний і роботящий дух негавно пожирало прагнення величних завдань, а перед ним ставили самі дрібниці, що були йому за іграшку. Тож нема чого дивуватися, що ця надмірна сила шукала собі виходу й свободи в лихих і переважно безглузких інтригах. Але тоді, коли Фуше — як давніше в Ліоні чи згодом у Парижі після падіння Наполеона — справді поставав перед значними історичними завданнями, сумірними його силі, то майстерно впорювався з ними. Місто Флісінген, яке в листах навіть сам Наполеон називав нездоланим, через кілька днів, як і передбачив Фуше, потрапило в руки до англійців. Але нова армія, без усякого дозволу створена волею Фуше, тим часом відбила назад Антверпен, отож і скінчився цей англійський напад цілковитою поразкою з величезними втратами. В країні вперше, відколи Наполеон став біля стерна, міністр зважився самостійно розгорнути корогви, напнути вітрила, йти власним курсом — і саме цією самостійністю вирішальної миті врятував Францію. Того дня Фуше немов знявся на вищий щабель, зріс його гонор.

Тим часом у Шенбруні оскаржувальні листи великого канцлера й військового міністра громадили звинувачення

за звинуваченням: ось, мовляв, яке зухвальство дозволив собі той цивільний міністр: скликав національну гвардію, запровадив у країні військовий стан. Усі сподівалися, що Наполеон скарає таку зарозумілість і Фуше піде у відставку. Та дивовижно — ще й не довідавшись, яким блискучим успіхом скінчилися заходи Фуше, Наполеон усе своє навальне, миттю зосереджене завзяття обернув проти решти. Великий канцлер дістав добру нагінку: «Мені прикро, що за таких надзвичайних обставин Ви так мало скористалися всією повнотою своєї влади. Одразу ж після першої вістки Вам треба було підняти двадцять, сорок або й п'ятдесят тисяч національних гвардійців». А військовому міністрові Наполеон написав дослівно таке: «Бачу, що тільки пан Фуше зробив усе, що міг, і відчув, що не годиться залишатись у небезпечній та безчесній бездіяльності». Отож боягузливі, обережні й неспроможні колеги не тільки не обіграли Фуше, а й злякалися, почувши Наполеонове схвалення. Обійшовши Талейрана й великого канцлера, Фуше посів перше місце у Франції. Один він показав, що може не тільки виконувати, а й наказувати.

У тій ситуації ще раз можна було пересвідчитись, що Фуше бездоганно діє в хвилини небезпеки. Коли перед ним поставало найважче завдання, він із блискучим, ясним і сміливим завзяттям розв'язував його. Траплявся найзаплутаніший вузол — розплутував. Але так чудово він тільки береться до якоїсь роботи, бо, на жаль, не знає найтяжчого, найголовнішого з усіх політичних мистецтв: не вміє вчасно спинитися. Встромивши кудись руки, він уже не може їх звідти витягти. Й саме коли розплутує вузол, його пориває сатанинський потяг до гри, прагнення знов усе хитро сплутати. Так і цього разу. Завдяки його проворності, мерщій зібраній і навальній силі підступний фланговий удар був відбитий. Зі страшними втратами в людях і в припасі, ще з більшими — в престижі англійці знову посадили своє військо на кораблі й попливли додому. Тепер уже мож-

на спокійно відітхнути, з подяками й орденами Почесного легіону розпустити по домівках скликану національну гвардію. Та честолюбство Фуше вже скуштувало крові. Як воно добре — вдавати імператора, підняти три провінції, віддавати накази, складати відозви, виголошувати промови, тицяти кулаком під носа легкодухим колегам. Невже скінчилася така чудова доба? Саме тепер, коли в щоденному, щогодинному розвої він відчував усю свою силу? Ні, у Фуше і в гадці такого нема. Нумо знову гратись у війну та оборону, навіть коли того ворога доведеться й вигадувати. Хай-но далі шкварчать барабани, піднімається і збурюється країна. Отож Фуше віддає наказ про нову мобілізацію, бо англійці начебто збираються висадитися під Марселем. На загальний подив, піднято національну гвардію в усьому П'ємонті, Провансі, навіть у Парижі, хоч у країні й на узбережжі ніде й близько не видно жодного ворога — через те тільки, що очманілого Фуше охопило давно вже не звідане бажання організувати й мобілізувати, що нарешті завдяки відсутності правителя світу було де розгулятися так довго стримуваній і тамованій діяльній істоті.

«Та проти кого ці армії?» — що далі, то більше дивувалися в країні. Англійці не показувались. Мало-помалу недовіра прокинулась навіть у доброзичливих колег Фуше: «Чого хоче цей Непроникний зі своїми дурними мобілізаціями?» Вони не розуміли, що Фуше просто сп'янів від потаємного азартного потягу діяти самохіть. А тому що ніде й близько жоден багнет не показався, ніякого тобі ворога, а міць скликаної армії щодня неймовірно зростала, Фуше мимоволі стали накидати далекосяжні плани: одні — що він готує повстання; інші — що в разі, коли імператор зазнає ще одного Ашперна, чи якомусь новому Фрідріхові Штапсу більше пощастить під час замаху на імператора, він одразу проголосить давню республіку. Тепер уже один за одним полетіли листи до штаб-квартири в Шенбруні, мовляв, Фуше або збожеволів, або заколотник. Незважаючи

на свою зичливість, роздратувався врешті й Наполеон. Він побачив, що Фуше надто вже вигнався, треба його знову присадити. Вітер у листах гвалтовно відминився. Наполеон висварює Фуше, звучи «донкіхотом, що б'ється з вітряками», й пише твердим і гострим тоном: «В усіх листах до мене сказано, що в П'ємонті, Лангедоку, Провансі й Дофіне піднято національну гвардію. На кий біс заманулося Вам її склика́ти, коли нема ніякої потреби, а до того ж не було жодних наказів від мене!» Отож із гіркотою в серці Фуше мусив облишити прикидатись паном, віддати Міністерство внутрішніх справ і — вінику, віничку, ти вже замів — знов подаватись у куток, знову грати роль міністра поліції свого славетного господаря, що повернувся додому, — як на нього, надто вже він рано повернувся.

Та все-таки, хоч і далеко ввігнався Фуше, він єдиний з-поміж решти наполоханих міністрів діяв слушно і вчасно в мить найбільшої небезпеки для Вітчизни. Тож не міг Наполеон і далі відмовляти йому в честі, якою вже багатьох ушанував. Нині, коли на щедро напоєній кров'ю французькій землі заврунилось нове дворянство й усі генерали, міністри й чорнороби поприбирали собі шляхетні імена, надійшла черга й ворога аристократів Фуше зробитись і собі аристократом.

Графський титул йому тихо-мирно відкраяли ще давніше. Але колишній яacobінець хоче ще вище видертись повітряною драбиною титулів. 15 серпня 1809 року в Шенбруні в пишному палаці його апостольської величності імператора Австрії колишній лейтенант-недоросток з Корсики поставив свій підпис і печать на всетерплячому клапті віслучої шкіри, давши його колишньому комуністові й забіглому монастирському вчителю, — тож відтоді силою того пергаменту (о шануйте всі!) Жозеф Фуше мав називатися герцогом Отрантським. Він, правда, ніколи не здобував мечем Отранто, навіть кутиком ока не бачив

тієї південноіталійської землі, але саме таке вагоме шляхетне ім'я з іноземним звучанням найкраще годилося для маскуванню колишнього республіканця, бо коли він майже сп'яніло вимовляв його, можна було й забути, що за цим герцогом заховався ліонський кат, той давній Фуше з хлібом рівності й конфіскаціями майна. А щоб він уже зовсім лицарем почувався, йому надали ще й ознаки герцогської гідності: новісінький герб.

Та ось що вражає: чи то сам Наполеон зумисне наміривсь натякнути на небезпечність характеру Фуше, чи то державний геральдист з власної волі втнув такий психологічний жарт? Хай там як, але в центрі герба герцога Отрантського зображено золоту колону — таке цілком пасувало нестямно залюбленому в золото. А навколо золотої колони обвилася змія — теж очевидна й делікатна вказівка на дипломатичну гнучкість нового герцога. Наполеон, мабуть, справді, мав у себе на службі тямущих геральдистів, бо для Жозефа Фуше годі було б вигадати якийсь характерніший герб.

Розділ VI

БОРОТЬБА З ІМПЕРАТОРОМ

1810 рік

Великий приклад завжди або надихає, або занапащує цілі покоління. Стає чоловік, як-от Наполеон Бонапарт, героєм доби — і геть кожен з його навколишніх постає перед вибором: або здрібніти й безслідно зникнути на тлі його величі, або ж, ідучи за його прикладом, і собі докласти безмірних зусиль. Ті, хто навколо Наполеона, можуть бути тільки його рабами або суперниками: ніякої середньої міри не визнає така недосяжна велич.

Серед тих, у кого Наполеон відібрав рівновагу, був і Фуше. Наполеон затруїв йому душу небезпечним прикла-

дом невиситимості, демонічною потребою сягати все далі й далі. Нині він теж, як і його пан, хоче неперервно поширювати й розтягувати межі власної могуті, він уже теж пропав для скромного затишку і тихої вдоволеності. І яке ж було розчарування Фуше того дня, коли Наполеон знову повернувся триумфатором з Шенбруна, перебравши віжки до своїх рук! Що за чудові минули місяці, коли можна було урядувати, як заманеться, скликати армії, випускати відозви, через голови наполоханих колег уживати сміливих заходів, бути зрештою господарем країни, гравцем за велетенським столом історії! А тепер Жозеф Фуше змушений знову бути лише міністром поліції, стежити за невдоволеними й за газетними теревеннями, щодня ліпити зі шпигунських повідомлень надокучливі бюлетені, перейматись усіляким дріб'язком, як-от: з ким спав Талейран або з чиеї вини на біржі вчора впала рента. Ні, відколи він утрутився в світові події, власноруч тримав стерно великої політики, це лише непотріб і жалюгідне папероїдство для його неспокійного і спраглого за подіями духу. Хто бодай раз грав із такими високими ставками, того вже не тішать усякі дрібнички. Ліпше знов показати, що навіть поряд з Наполеоном є місце для дій — така думка вже не полишає Фуше.

Та що можна вчинити поряд із тим, хто досяг уже всього, розбив Росію, Німеччину, Австрію, Іспанію та Італію, кому імператор найдавнішої європейської династії віддав за дружину ерцгерцогиню, хто повалив папу й тисячолітнє панування Риму й заснував у Парижі європейську світову імперію? Нервозно, гарячково, ревниво роздивляється на всі боки честолюбство Фуше, шукаючи собі роботи. І справді, в будівлі світового царства бракувало тільки останнього малесенького вершечка — миру з Англією, — і тоді робота була б завершена. Й цей останній етап роботи Фуше хоче виконати сам, без Наполеона й проти Наполеона.

Англія 1809 року, як і 1795-го, — прадавній і найнебезпечніший ворог Франції. Перед брамами Акона, в окопах

Лісабона — на всіх кінцях світу Наполеонова воля зіткнулася з холодною, зваженою й методичною силою англосаксів, і поки він загарбав усі землі Європи, вони вирвали в нього другу половину світу — море. Він не може схопити їх, а вони — його, вже майже двадцять років обидві держави з мукою намагалися розбити одна одну. Обидві жахливо ослабли в цій безглузкій війні, хоч і не визнавали, що війна їм набридла. Відколи урвалася торгівля з Англією, у Франції, Антверпені, Гамбурзі занепадали банки, та й на Темзі застоювалися кораблі з нерозпроданим товаром, дедалі нижче падала англійська і французька ренти, тож в обох країнах торгівці, банкіри й просто розважливі люди прагнули порозуміння й геть несміливо провадили обережні переговори. Та для Наполеона було, мабуть, важливішим, щоб його дурнуватий брат мав іспанську корону, а сестра Кароліна — неаполітанську, і тому він уриває насилу розпочаті через Голландію мирні переговори й залізним кулаком змушує союзників затримувати англійські кораблі, скидати їхній товар у море, а в листах уже погрожує Росії, щоб і та приєдналась до континентальної блокади. Знов-таки шал задушив розважливість, і війна, може, стала б довічною, якби останньої миті мирна партія не здобулась на мужність і не вдалась до дій.

В оці передчасно припинені переговори з Англією встромив свої гравецькі руки й Фуше. Він знайшов посередника для імператора й голландського короля, притягнувши французького фінансиста, а той — голландського, а той уже далі — англійського, тож, як у кожній війні й за будь-якої доби, надійний золотий місточок став шляхом для таємних намагань урядів порозумітися. Аж тут імператор раптом наказав урвати переговори, і Фуше це зовсім не до вподоби. Чом би й далі не домовлялись? Переговори, торги, обіцянки, дурисвітство — це ж його улюблена пристрасть. Отож Фуше укладає зухвалий план. Він вирішив ризикнути й вести переговори далі, хоча нібито за дорученням

імператора, щоб і власні агенти, і англійська служба щиро вірили, ніби це імператор, дбаючи про мир, провадить переговори, дарма що ті плани виснував тільки герцог Отрантський. То було просто безумство, грубе надужиття імператорового ім'я і свого становища міністра, безпрецедентне в історії зухвальство. Але така таємничість, така двозначна й, мов лабіринт, заплутана гра, коли дуриш не одного, а трьох-чотирьох водночас, — найпритаманніша пристрасть природженого й присяжного інтригана. Фуше, мов школяр, що робить гримаси, коли відвернеться вчитель, полюбає викидати фортелі поза спиною імператора й точнісінько, як відчайдушний хлопчак, ладен скуштувати різок чи почути лайку, аби тільки потішитися своїм зухвальством і спритністю. Сотні разів, як ми вже бачили, розважався Фуше отакими політичними стрибками через пліт, проте ніколи не дозволяв собі сміливішого, свавільнішого й небезпечнішого вчинку, ніж тоді, коли нібито ім'ям імператора, а насправді всупереч його волі провадив переговори з англійським Міністерством закордонних справ про мир між Англією і Францією.

Основу випрядено просто геніально. Для цього Фуше дібрав одного темного фінансиста — банкіра Уврара, який уже кілька разів посидів у в'язниці. Наполеон цурався такого непевного приятеля через його лиху славу, проте це не заважало Фуше вкупі з Увраром оперувати на біржі. З таким чоловіком він почувується безпечно, бо не раз і не два витягав його з халепи й міцно тримає на ретязі. Цього Уврара він посилає тепер до голландського банкіра де Лябушера, статечного чоловіка, на якого щиро покладався лондонський банкір Барінг, його тесть, що мав уже далі налагодити зв'язки з англійським кабінетом. І скажена дзига завертілася: певне, Уврар гадав, що Фуше діє за дорученням імператора, і вже далі, перед голландським урядом, видавав свої заходи за офіційні. Такі гарантії задовольняли й англійців, що цілком поважно поставились до переговорів. Отже, Анг-

лія вважала, що веде переговори з Наполеоном, а говорила тільки з Фуше, що, природно, пильно дбав, аби імператор не здогадався про їхній потаємний перебіг. Фуше хоче, щоб діло спершу дозріло, хоче усунути труднощі, а потім зненацька, мов *Deus ex machina*¹, виступити перед імператором та французьким народом і гордо виректи: «Ось мир з Англією! Те, чого всі хотіли і прагнули, те, що не вдалося жодному з ваших дипломатів, те безмірно важке завдання я, герцог Отрантський, виконав сам-один!»

Який жаль! Дрібний і нікчемний випадок зіпсував цю чудову й запаморочливу шахову партію. Наполеон, прихопивши молоденьку дружину Марію-Луїзу, поїхав до Голландії провідати брата Людовіка. Пишнотливе прийняття змусило його забути про політику. Та якогось дня в принагідній розмові його брат, король Людовік, — зрозуміло, разом з усіма переконаний, що потайні переговори з Англією відбуваються зі згоди імператора, — розповів про вже досягнений поступ. Наполеон був приголомшений. Блискавично пригадалося йому, що саме в Антверпені він здибався з цим ненависним Уваром. Що ж воно діється? Що означає оте сновигання між Англією і Голландією? Та він приховав подив, лише недбало попросивши брата, щоб йому при нагоді доставили листування голландського банкіра. Його прохання невдовзі виконали і, повертаючися з Голландії до Парижа, Наполеон мав змогу перечитати листи: та це справді переговори, про які він навіть не здогадувався. Безмірно розлютившись, він одразу напускається на герцога Отрантського за браконьєрство, бо ж той знову заганяв дичину на чужому полі. Але поряд з таким промітним і собі зробившись метикованим, він спершу, щоб не сполохати пронозу й не дати йому вислизнути, ховає свої підозри під удаваною люб'язністю. Наполеон довірився тільки начальникові жандармерії Саварі, герцогові Ровізь-

¹ Бог із машини (*лат.*).

кому, й наказав йому швидко й без галасу заарештувати банкіра Уврара й відібрати всі його папери.

Аж потім, 2 червня, через три години після цього наказу, Наполеон закликав свого міністра в Сен-Клу і брутально, без усяких «наздогад» спитав герцога Отрантського, що той знає про якісь подорожі банкіра Уврара і чи, зрештою, не посилає він його сам до Амстердама. Фуше, заскочений, та ще не здогадуючись, у яку встряв халепу, поведивсь як завжди, коли його хапали за руку: точнісінько, як за часів революції, намагаючись відкараскатись від Шомета, за Директорії — від Барраса, він просто зрікався своїх сподвижників. Ох, Уввар, то такий настирливий чоловік, що залюбки свого носа скрізь упахує, та й діло це нічого не варте, просто собі гра, пустощі. Але Наполеон тримає цупко, так легко випорснути не дасть. «Це аж ніяк не пусті готування, — спалахує він, — а нечуване нехтування свого обов'язку, коли дозволяють собі накладати з ворогом за спиною володаря країни на умовах, яких той не знає і, мабуть, не схвалив би. Навіть найслабший уряд не простив би такого надужиття. Уврара треба як стій заарештувати». Тут уже Фуше стало непереливки. Цього ще тільки бракувало — арештувати Уврара! Та ж той усе розплеще! І Фуше заходивсь усіляко відмовляти імператора від такого наміру. Та імператор, знаючи, що цієї миті його власна поліція вже тримає банкіра за ґратами, глузливо слухав розвінчаного й далі. Тепер він уже знає справжнього заводія цього зухвалого крутіства, а відібрані Уврарові папери незабаром розкриють усю гру Фуше.

І тоді з довго скупчуваних хмар недовіри нарешті вдарила блискавиця. Наступного дня, в неділю, після відправи (як зять його апостольської величності, нині він знову став побожним, хоча кілька років тому заарештував папу) Наполеон скликав на ранкове прийняття всіх міністрів і двірських достойників. Бракувало тільки одного — герцога Отрантського. Хоч і міністр, та не запрошено його. Наполеон зачекав, поки його рада повсідалася коло столу, і пря-

мо запитав: «Що ви скажете про міністра, який надужив своє становище й без відома володаря налагодив відносини з ворожою державою? Провадив переговори, виходячи з власних міркувань, ставлячи, таким чином, під удар політику всієї країни? Яку кару визначають наші книги законів для такого переступу?» Запитавши отак суворо, імператор роздивився навколо, сподіваючись, безперечно, що зараз усі його дорадники та креатури поквапно запропонують вигнання або ж іншу ганебну кару. Та ба! Міністри, хоч одразу вгадали, проти кого поцілені стріли, прикинули в прикрому мовчанні. Загалом усі вони вважали, що Фуше вчинив слушно, завзято заходившись коло миру, і як справжні слуги тішились, що він утнув таку сміливу штуку з автократом. Талейран (уже не міністр, але з такої важливої нагоди закликаний як значний достойник) стиха собі посміхався, згадуючи власне приниження два роки тому, й тішився тим скрутним становищем, у якому опинилися нині Наполеон і Фуше, бо не любив обох. Нарешті великий канцлер Камбасерес урвав мовчанку примирливими словами: «Нема сумніву, це переступ, що заслуговує суворої кари, але винуватець допустився такої помилки лише з надміру службового завзяття». — «Надміру службового завзяття!» — роздратувався Наполеон, відповідь не подобалася йому, він не хотів ніякого прощення, а прагнув утовкмачити й показати кожному, як карають за будь-яку самостійність. Він збуджено переповів присутнім увесь перебіг подій і наказав запропонувати на посаду міністра поліції когось іншого.

Але знов-таки: ніхто з міністрів не квапився говорити про такі прикрі речі, бо після Наполеона всі вони найдужче боялися Фуше. Аж нарешті, в такому скрутному становищі, як завше, дотепним словом зарадив Талейран. Він повернувся до свого сусіди й сказав півголосом: «Безперечно, пан Фуше припустився помилки, та якби я мав шукати йому наступника й призначив би цього наступника, то ним був би не хто інший, як сам пан Фуше». Невдоволений міністрами,

яких він сам поробив автоматами й безмовними мамелюками, Наполеон закрив засідання й закликав до себе канцлера: «Таки справді, не варто навіть клопоту запитувати щось у цих добродіїв. Ви вже бачили, яких корисних пропозицій можна сподіватися від них. Але й у гадці не майте, ніби я серйозно намірявся питати вашої думки, не з'ясувавши всього сам для себе. Я вже вибрав, міністром поліції буде герцог де Ровіго». Навіть не питаючи, хоче той герцог чи ні такого прикрого наступництва, того ж вечора імператор привітав його нагальним наказом: «Ви міністр поліції, складіть присягу і ставайте до роботи!»

Відставка Фуше невдовзі була в кожного на вустах, і вся громадськість одним рухом стала на його бік. Цей двоязиковий міністр нічим не здобув собі стільки симпатій, як опором уже нестерпному для звиклого до свободи французького народу необмеженому царюванню людини, що знялася так високо за революційної доби. Крім того, ніхто й не вважав, що Фуше варто карати за скоєний злочин, за домагання всупереч волі одержимих війною остаточного миру з Англією. Всі партії — роялісти, республіканці, якобінці, — а також іноземні послы в один голос оплакували разом із падінням останнього вільнодумного Наполеонового міністра й очевидну поразку миролюбних намірів. Навіть у власному палаці, у власній спочивальні, як колись і за першої дружини — Жозефіни, — Наполеон у постаті Марії-Луїзи мав заступника за Фуше. Єдиний чоловік з усього двору, якого її батько, імператор австрійський, називав гідним довіри, вже у відставці, — вражено виповідала вона. Ніщо так виразно не виявляє справжніх настроїв тодішньої Франції, як те, що імператорова неласка збільшила в суспільстві повагу до відставного урядовця, і новий міністр поліції Саварі знаменними словами узагальнив приголомшливе враження від відставки Фуше: «Гадаю, звістка про чумну пошесть не могла б нагнати більшого страху, ніж моє призначення

міністром поліції». Справді, разом з імператором за ці десять років Фуше теж став могутнім.

Не відомо, яким саме чином, але ця відставка, відкотившись, мов хвиля, назад, мала уразити й Наполеона. Бо, тільки-но стругавши Фуше з посади, він мерщій став хукати на пальці. Згодом ця відставка, як і перша 1802 року, теж була позолочена й замаскована наданням іншої посади. За втрату Міністерства поліції герцогові Отрантському надано почесний титул державного радника й призначно імперським послом у Римі. Найвиразніше вагання імператора поміж страхом і гнівом, докорами і вдячністю, озлобленням і замирливістю виказує його суто приватний лист про відставку: «Пане герцогу Отрантський, я знаю про ті послуги, що Ви робили мені, й вірю у Вашу прихильність до моєї особи, а також у Вашу службову ревність. Я, хоч і багато втрачу на цьому, все-таки не можу лишити Вас у міністерстві. Посада міністра поліції вимагає цілковитої, безмежної довіри, та її вже нема, відколи Ви у край важливій справі злегковажили мій і державний спокій. Як на мене, цього не можуть виправдати навіть похвальні спонукальні мотиви. Ваші дивні погляди на обов'язки міністра поліції аж ніяк не узгоджуються з добробутом держави. Не маючи сумніву у Вашій прихильності й вірності, я, проте, мусив установити над Вами невпинний і надокучливий нагляд, дарма що це мені й не подобалось. Контроль за Вами був потрібний з огляду на чимало речей, які ви робили самовільно, не знаючи, чи це не суперечить моїй волі й намірам... Я не можу сподіватися, що Ви зміните манеру своєї діяльності, бо вже не один рік, попри моє очевидне несхвалення, жодних змін так і не сталося. Тільки не подумайте, ніби я маю сумнів у чистоті Ваших намірів, але й прагнучи робити добро, можна накоїти багато лиха. Моя віра у Ваші здібності й відданість непохитна. Сподіваюся, невдовзі я матиму нагоду дати їм виявитись і використаю їх для служіння мені». Цей лист, немов потаємний ключ,

найглибше розкриває Наполеонове ставлення до Фуше, і не полінуйтесь удруге прочитати цей маленький шедевр, щоб побачити, скільки там бажання і спротиву, визнання і відрази, страху й прихованої поваги змішано в кожному реченні. Автократ прагне мати рабів і розлютивсь, натрапивши на самостійність. Він хоче позбутися Фуше і все-таки боїться зробити його своїм ворогом. Шкодує, що втратив, а водночас радіє, спекавшись непевного чоловіка.

Та вкупі з Наполеоновим гонором тією самою велетенською мірою піднеслися і його міністри, а загальні симпатії ще більше випростили спину Фуше. Ні, так просто герцог Отрантський уже не дасть себе вигнати. Нехай Наполеон подивиться, що станеться з Міністерством поліції, коли випхнуть Фуше за двері, а наступник нехай начувається, бо сів у осине гніздо, а не в міністерський фотель, звідки набралися зухвальства вигнати його, Фуше. Не для грубих пальців того бороданя, не для Саварі, новачка в дипломатії, він десять років виготовляв цей чудово настроєний інструмент — не для того, щоб той партач по-дурному цигикав на ньому далі і як власні здобутки подавав оте, над чим попередник струджено гарував день і ніч. Ні, такою мирною, як вони уявили собі, його відставка не буде. Нехай вони обидва, Наполеон і Саварі, побачать, що Жозеф Фуше не так, як решта, — тільки зігнуту спину, — а й зуби показує.

Фуше вирішив податися геть не з понурою головою. Він не хоче ніякого поганенького миру, ніякої супокійної капітуляції. Чинити відвертий опір — таж не дурний він справді, це ж не його стиль. Він хоче лише пожартувати, утнути невеличку дотепну й метку штуку, аби Париж потішився, а Саварі дізнався, що за славні терни є в царині герцога Отрантського. Тут нам знову слід нагадати про видатну сатанинську рису, притаманну вдачі Фуше: якраз у найбільшому озлобленні його пориває нелюдський потяг до кпин, прокльонувшись, його сміливість мужньою не стає, а проростає гротескним і небезпечним вихваланням.

Коли хто підступає до нього, він не б'є кулаком, а завжди, і саме вкрай розлютившись, цьвохає блазенським батіжком, тож насправді пошиває інших у дурні. При таких нагодах усі неспокійні й шалені інстинкти цього стриманого й замкненого чоловіка гарматним пострілом вириваються й шумують назовні — й оці хвилини показних веселощів серед гніву якраз найкраще розкривають потаємний запал і диявольську одержимість його натури.

Отож дошкульний жарт і для наступника на посаді! Його не важко було вигадати, та ще коли йдеться про такого незлобивого йолопа. Герцог Отрантський надягає на себе святковий мундир і вже надто ласкаву міну, приймаючи свого наступника зі вступним візитом. І справді, ледве показався Саварі, герцог Ровізький, Фуше, наче повинь, затопив його гречністю й догідливістю. Не тільки привітав його з таким почесним імператоровим вибором, а й щиро дякував, що від нього відібрали цю службу, яка вже так довго гнула йому плечі й добряче вимучила. Ах, який він щасливий, який утішений, що може трохи спочити від тієї нелюдської роботи! Бо ж у міністерстві — а це герцог незабаром і сам побачить — просто сила роботи, та ще й невдячної, надто коли не звичний до неї. Хай там як, він, Фуше, був би радий прислужитися своєму наступникові, швидко зробивши лад — адже відставка заскочила його зовсім непередбаченим — у трохи непорядкованому міністерстві. Правда, це забере кілька днів часу, та якщо герцог Ровізький погодиться, Фуше радо перебрав би на себе цей невеличкий клопіт, а тим часом і його дружина, герцогиня Отрантська, спокійно могла б собі переїхати. Сердега Саварі, герцог Ровізький, не помітив у тому меду дьогтю. Був лише радісно вражений такою зичливістю чоловіка, якого всі малювали злим і підступним; атож, навіть з іще більшою гречністю дякує він герцогові Отрантському за таку несподівану люб'язність. Звичайно, нехай собі залишається скільки йому ще треба; Саварі вклонився

й зворушено потис руку бравому й для всіх незнамому Фуше.

Який жаль, що не можна було бачити й зобразити обличчя Жозефа Фуше тієї миті, коли зачинилися двері за його одуреним наступником! Йолопе, невже ти справді віриш, що я тобі ще й порядок робитиму, щоб ти своїми неоковирними граблями зручно й без клопоту залівав у впорядковані теки, в геть усі таємниці, які я десять років збирав невсипущою працею? Щоб я тобі ще шмарував і чистив машину, мій дивовижний винахід, що так чарівно й безгучно, зубчик до зубчика, коліщатко до коліщатка, потаємно всмоктував вістки з усієї імперії й опрацьовував їх? Бовдуре, та тобі ще й очі повилазять!

Негайно ж почалася шалена гонитва. Допомогав Фуше вірний приятель. Вони ретельно взяли на засув кабінетні двері й похапцем заходилися вибирати з досьє всі важливі й таємні папери; те, що колись могло б іще правити за зброю, все викривальне та обвинувальне Фуше відбирав для свого приватного вжитку, решту безжально спалював. Навіщо знати панові Саварі, хто в шляхетних кварталах Сен-Жерменського передмістя, хто у війську, хто при дворі провадить шпигунську роботу? Так і служба йому легкою здається. Отож у вогонь усі списки. Нехай собі знає тільки імена безвартісних викажчиків і підглядачів, звичайних міщан і шльондр, від яких він однак нічого важливого не дізнається. Блискавично порожніють теки. Зникали неоціненні списки з іменами закордонних роялістів, таємних дописувачів, повсюди спритно робився нелад, знищено картотеку, актам давали сфальшовані номери, міняли шифри, а водночас набирали на таємну службу найзначніших урядовців майбутнього міністра, щоб вони й далі потай постачали вістки своєму колишньому і справжньому господареві. Гвинтик за гвинтиком Фуше розкручував і виймав з велетенської машинерії, щоб уже не зчеплювалися зубці на колесах, щоб у руках бездогадного наступника вже й не крутилося нічого.

Як росіяни перед Наполеоном спалили своє священне місто Москву, щоб той собі там і вигідної квартири не знайшов, так і Фуше знищив і висадив у повітря свій найулюбленіший витвір. Чотири дні й чотири ночі палахкотіло в каміні, чотири дні й чотири ночі тривала ця пекельна робота. Ніхто з тих, хто був близько, й не здогадався ні про що, а державні таємниці невловною матерією випорснули через комин або ж помандрували в скринях до Фер'єра.

Потім ще один надто вже гречний, надто люб'язний уклін перед бездогадним наступником: прошу, ось місце! Потиск рук і підступно прийнята подяка. Тепер, власне, герцог Отрантський з кур'єрською поштою мав дістатись до свого посольства в Римі, але він обирає спершу податись у Фер'єр, до свого замку. І там, аж тремтячи з нетерпіння та втіхи, чекає першої гнівної лайки одуреного наступника, коли той зауважить, як ловко пожартував із ним Жозеф Фуше.

І справді, хіба не чудово замислений, досконало зіграний і сміливо завершений цей фортель? Тільки, на жаль, під час цієї зухвалої містифікації в Жозефа Фуше трохи схибила пам'ять. Він, власне, гадав, що жартує з недосвідченим, новоспеченим герцогом, отим немовлям міністерським. Та він забувся, що того наймита поставив міністром господар, що не дасть із собою жартувати. Не до вподоби були Наполеонові те тривале зволікання з передачею справ, безкінечне відсування поїздки до Рима. До того ж слідство над Увваром, спілником Фуше, достачило несподіваний результат, а саме: Фуше ще давніше, через іншого посередника, звертався до англійського кабінету. А жартувати з Наполеоном — досі ще нікому добром не скінчилося. 17 червня зненацька, мов удар батога, шмагонув у Фер'єр нещадний лист: «Пане герцогу Отрантський, я вимагаю переслати мені того листа, якого Ви, аби прозондувати лорда Велслі, передавали через пана Фаґана, а він уже приніс Вам лордову відповідь, про що я й не знав ніколи». Цей гострий фанфарний тон міг би

й мертвого розбудити. Та Фуше, геть сп'янівши від хвальковитої самозакоханості, не квапився з відповіддю. А тим часом у Тюільрі долили олії у вогонь. Саварі виявив погром у Міністерстві поліції і, вражений, доповів імператорові. Миттю шмагонув другий лист, за ним третій, вимагаючи доставити без зволікань «увесь міністерський портфель». Секретар кабінету передав наказ особисто й мав доручення негайно відібрати в герцога Отрантського незаконно привласнені папери. Жарт скінчився, почалась боротьба.

Жарт і справді скінчився, Фуше тепер уже мусив помітити. Але він, немов його чорт поганяв, цілком поважно взявся міряться силою з Наполеоном, наймогутнішим у світі. Бо геть усупереч правді пояснив посланцеві, що шкодує безмірно, та нема в нього жодних паперів. Він усе спалив. Звичайно, ніхто Фуше не повірив і найменше йому повірив Наполеон. Він вимагає вдруге, гостріше, наполегливіше — а нетерпіння його знають усі. Але тепер необдуманість стає впертістю, впертість — зухвальством, а зухвальство — викликом. Бо Фуше повторює: нема в нього жодного папірця — і, немов погрожуючи, пояснює це вдавane знищення приватних документів імператора. Його величність, каже він глузливо, вшанували мене такою довірою, що, коли один з братів викликав імператорове невдоволення, доручили мені повернути його до обов'язку. А що кожен з братів теж ділився своїм клопотом, я вважав, що таких листів зберігати не треба. Також і сестри його величності не завжди могли вберегтися від обмов, і сам імператор виявив мені честь, переповівши ті всі плітки й доручивши розвідати, що за нерозважні вчинки могли їх породити. Слова промовисті й більше ніж промовисті: Фуше показує імператорові, що знає забагато і не дасть, щоб його трактували мов лакея. Посланець відчув, що погрожують шантажем, і багато пішло в нього праці, щоб цю сміливу відповідь перекласти для свого пана в догідливу форму. Тепер імператора прорвало,

він так оскаженів, що герцог Маса мусив його заспокоїти і, щоб кінець кінцем уладнати цю дратливу справу, сам узявся видобути в упертюха вкрадені папери. Ще одна вимога надійшла від нового міністра поліції герцога Ровізького. Та на всі вимоги Фуше відповідав з однаковою зичливістю й рішучістю: жаль-жаль, та через свою завелику скромність спалив він усі папери. У Франції вперше відверто не корились імператорові.

А це вже занадто. Десять років як Наполеон Фуше, так і Фуше недооцінював Наполеона, гадаючи, що зможе залякати його якимсь там соромом. Це отак опираються Наполеонові на очах у міністрів — йому, кому давали своїх доньок цар Олександр, австрійський імператор, саксонський король, перед яким усі німецькі та італійські королі тремтять, мов школярчата! Йому, перед ким розсипаються всі європейські армії, відмовляє в покорі ота блякла мумія, той худючий інтриган у ще не зношеній герцогській мантиї? Ні, якщо ти Наполеон, з тобою так не жартуватимуть. Наполеон негайно викликає начальника своєї приватної поліції Дюбуа, несамовито лаючи перед ним «мерзенного й паскудного Фуше». Твердим лунким кроком ходить з кутка в куток і зненацька вигукує: «Та хай не сподівається, ніби зможе зі мною те, що проробив із Богом, Конвентом і Директорією, яких він підло продав і зрадив! У мене кращі очі, ніж у Барраса, мене він так просто не обкрутить, і я б йому порадив бути обережнішим. Я знаю: в нього мої ноти та інструкції, й наполягаю, щоб він повернув мені їх. Якщо відмовиться, то беріть одразу десятеро жандармів і ведіть його до в'язниці. Богом присягаюсь, я покажу йому, як швидко можна дійти до вироку».

Тут уже й смаленим запахло. Тепер уже навіть у Фуше засвербіло в носі. І коли з'явився Дюбуа, Фуше мусить терпіти, що в нього, герцога Отрантського, колишнього міністра поліції, колишній його підлеглий опечатує всі папери, — що, може, й було б небезпечним, якби, звичай-

но, наш Обережний заздалегідь не сховав би окремо найважливіші листи, про які, власне, йшлося. Та все ж і йому почало роз'яснюватись, що він увігнався головою в мур. Тепер він заходився писати — то імператорові, то окремим міністрам, — нарікаючи на недовіру, виявлену йому, найчеснішому, найсправедливішому, найпринциповішому й найвідданішому міністрові, і в одному з тих листів надто вже можна потішитись такою чарівною фразою: «Il n'est pas dans mon caractère de changer»¹ (справді, хамелеон за вдачею, Фуше власноруч написав ці слова чорним по білому). І точнісінько так, як і п'ятнадцять років тому з Робесп'єром, він ще сподівається, мерщій замирившись, уникнути лиха. Сідає в карету і мчить до Парижа, щоб самому дати пояснення імператорові чи то пак уже вибачатися.

Але запізно. Фуше задовго прикидався, надміру жартував, ніякого замирення, ніякого прощення й бути не може; хто відкрито кинув Наполеонові виклик, мусить за це прилюдно й розквитатися. Добив його лист, такий каміннотвердий і нещадно гострий, що Наполеон навряд чи писав щось близьке до нього якомусь іншому міністрові. Надто вже коротенький цей лист, цей копняк: «Пане герцогу Отрантський, надалі Ваша служба мені вже не бажана. Даю Вам двадцять чотири години на виїзд у свою сенаторію». Вже нема навіть згадки про посольство в Римі, це гола і брутальна відставка, а до того ще й вигнання. Водночас новий міністр поліції дістав наказ простежити за негайним виконанням волі імператора.

Напруга стала надмірною, гра — надто зухвалою, і тут трапилось несподіване: Фуше раптом увесь зламався, мов той сновида, що бездогадно видирається на дахи і, зненацька розбуджений чиймсь зойком, злякавшись власного безуму, обривається вниз. Той самий чоловік, що за два кроки від гільйотини зберігав тверезість і ясність думки, жалюгідно завалився, коли його копнув Наполеон.

¹ «Не така в мене вдача, щоб мінятися» (франц.).

Оте 3 червня 1810 року стало Ватерлоо для Жозефа Фуше. Нерви йому наче урвалися, він подався до міністра по закордонний паспорт і мчав без упину, міняючи коней на кожній станції, аж до Італії. Там він, мов очманілий пацюк на розпеченій плиті, вздовж і впоперек гасає з місця на місце. Ось він у Пармі, ось у Флоренції, ось у Пізі, ось у Ліворно замість, як написано йому, сидіти в своїй сенаторії. Адже Фуше несамовито струшувала паніка. Тільки б за межі Наполеонової імперії, далі від стисків тієї жахітної руки! Навіть Італія видається йому не досить безпечною, це все-таки ще Європа, а вся Європа належить тому страшному чоловікові. Отож у Ліворно Фуше наймає корабель, щоб вибратись до Америки, землі безпеки, землі свободи, але, боячись бурь, морської хвороби й англійських крейсерів, повертає назад. І знову карета з божевільним шугає зигзагами від гавані до гавані, від міста до міста; він благає про допомогу Наполеонових сестер, князів та друзів, зникає і знову виринає на досаду поліціантам, що шукають і знову втрачають його слід, — одне слово, поводитьсь, мов справжній безумець; геть знавіснівши від страху, він, завжди без нервів, уперше подає просто-таки клінічний приклад повного нервового розладу. Нищівніше Наполеон жодного свого ворога не розбив, ніж отут — єдиним порухом, простим собі штурханом — свого найвідважнішого й найхолоднокровнішого служника.

У цих зниканнях і виринаннях, у гарячковій мотанині минали дні та тижні, і не можна було точно вгадати (цього не знав навіть його доскіпливий біограф Мадлен, а ймовірно, що й сам Фуше), чого й навіщо він прагнув у той час. Здавалося, ніби тільки в хисткій кареті він почуватись в безпеці перед уявною помстою Наполеона, що, певне, давно вже полишив думку й справді брати за горло свого непоштового слугу. Наполеон хотів тільки утвердити свою волю, відібрати назад папери — і сталося по волі його. Бо тоді, як по всій Італії шаленець у нестримній істерії за-

ганяв до смерті поштових коней, його дружина в Парижі поводитися набагато розважніше. Вона капітулювала замість нього. Нема навіть сумніву — рятуючи чоловіка, герцогиня Отрантська вже знайшла якийсь скромний спосіб віддати в Наполеонові руки папери, які підступно приховав Фуше, бо ніколи жоден з тих інтимних документів, на які з погрозою натякав Фуше, не потрапив на очі людства. Як Баррасові папери, що їх купив імператор, як папери решти обтяжливих друзів і свідків його злету, так і письмові скарги Фуше, бодай трохи пов'язані з постаттю Наполеона, безслідно зникли. Або сам Наполеон, або згодом Наполеон III цілковито знищив усі документи, що не пасували до офіційної наполеонівської легенди.

Тепер нарешті Фуше дістав милостивий дозвіл повернутись назад у свою сенаторію Екс. Велика буря минулася, блискавиця тільки нерви струсила, не зачепивши глибше захованого мозочку. 25 вересня зацькований добувся до свого маєтку, «блідий та вимучений, незв'язністю своїх слів і думок виказуючи цілковиту руїну». Але, щоб загоїти нерви, йому дали доволі часу, бо хто бодай раз повстав проти Наполеона, того надовго відтрочують від усяких громадських справ. Честолюбець мусив тепер оплатити свої нелюдські жарти: хвиля знову жбурнула його на дно. Три роки прожив Фуше, не маючи ніякого сану і служби, — почалося його третє заслання.

Розділ VII

ВИМУШЕНЕ INTERMEZZO

1810—1815 pp.

Почалося третє заслання Жозефа Фуше. У своєму пишному замку в Ексі живе відставлений від служби державний міністр, герцог Отрантський, мов самовладний князь. Йому п'ятдесят два роки, він до самого дна звідав

напругу і гру, успіхи і невдачі політичного життя, відвічну зміну припливів і відпливів грайливих хвиль долі. Він скуштував прихильності можновладців і відчаю забуття, був бідним, дбаючи про крихти щоденного хліба, і незмірно багатим, улюбленцем і ненависним, віншованим і переслідуваним — тепер він може, нарешті, спочити на золотому березку: герцог, сенатор, його світлість, державний міністр, державний радник, неодноразовий мільйонер, нікому не підвладний, крім власної волі. Повагом виїздить він на прогулянку в кареті з ліврейними, відвідує місцеву аристократію, приймає гучну шану зі своєї провінції й потай нашіптувані симпатії з Парижа; він уже позбавлений того дратливого клопоту — гарувати щодня з дурними урядовцями й деспотичним володарем. Так добре почувається *procul negotiis*¹ герцог Отрантський, що можна було й повірити його вдоволеності. Та яка ж оманлива та вдавана ця вдоволеність виказує таке (безперечно щире) місце в його (все-таки надто сумнівних) мемуарах²: «Задавнена звичка дізнаватися про все переслідувала мене і ще дужче обсіла серед нудьги загалом приемного, проте одноманітного вигнання». «*Charme de sa retraite*»³ були, як признався сам Фуше, не лагідні прованські краєвиди, а плетиво вісток і шпигунських повідомлень зі столиці. «На додачу до регулярних повідомлень з Парижа я з допомогою надійних друзів і вірних посланців провадив таємне

¹ Далеко від справ (*лат.*).

² У цій своїй розвідці я, як ніколи раніше, щедро скористався мемуарами герцога Отрантського, що вийшли в Парижі 1824 року і, хоч укладені, безперечно, чужою рукою, все ж містять почасти автентичний матеріал. Якою мірою той завжди дволикий сам доклав рук, готуючи їх, — про це ще й досі марно довідується наука, а тим часом і досі слухний влучний вислів Генріха Гайне, що писав про цього «всім відомого брехливого чоловіка», мовляв, Фуше «був такий фальшивий, що навіть після своєї смерті опублікував сфальшовані мемуари».

³ «Втіхою його відлюдності» (*франц.*).

листування; одні вістки доповнювали інші. Одне слово, в Ексі я мав свою приватну поліцію». Те, що забрали в нього як роботу, Невпокійний нині зробив собі спортом і, якщо вже не мав доступу в міністерство, тішився принаймні тим, що чужими очима зазирає у замкові шпаринки, чужими вухами дослухавсь до нарад і нишпорив скрізь — чи не трапиться, зрештою, нагоди знову запропонувати себе, знову дотиснутись до гравецького столу сучасної історії.

Але ще довго йому, герцогові Отрантському, судилося бути поза грою, Наполеон не дозволяв утручатись. Він стояв на вершині своєї могутності, впокорив Європу, був зятем австрійського імператора, був — здійснилось найзаповітніше бажання! — батьком римського короля. Догідливо вертіло біля нього хвостами збіговисько німецьких та італійських князів, удячних за ласку, що він не чіпав їхніх корон і коронок; уже падав і гнувсь його останній і єдиний ворог — Англія. Цей чоловік став таким сильним, що сміючись міг відцуратись спритного й ненадійного помагача, як Жозеф Фуше; аж тепер, коли так доволі дали йому часу, пан герцог міг усвідомити всю ту безумну зарозумілість, що спонукала його змагатися з наймогутнішим у світі. Імператор ніколи не вшанував його ненавистю — з тієї карколомної височіні, на яку піднесла й поставила його доля, він уже зовсім не зауважує дрібної й кусливої комашки, що колись закублилась у його хутрі й була струшена одним дужим рухом. Він не помічає ні його настирливості, ні відсутності, Фуше мертвий для нього. Ніщо так виразно не показало поваленому, як мало боїться і зважає на нього Наполеон, як те, що йому зрештою знову дозволили повернутись у Фер'єрський замок, звідки діставалися до Парижа за дві години. Правда, далі імператор його не пустив, Париж і Тюїльрі закриті для тих, хто наважився йому суперечити.

За ці два неплідні роки лиш одного разу Жозефа Фуше закликали до палацу. Наполеон готував війну проти Росії,

і з такої нагоди, оминувши всі інші, мали спитати й думку Фуше. Він, якщо можна йому вірити, палко застерігав, склав навіть (якщо тільки не сфальшував *post festum*¹) отой меморандум, який є серед його спогадів. Та Наполеон уже давно дослухається тільки до власної волі, прагне тільки сліпого схвалення. Коли хто відраджує від війни, той, певне, сумнівається в його величі. Фуше холодно відіслали назад у замок, у його вимушене заслання, а імператор з шістьма сотнями тисяч люду почав свою найсміливішу й найбезглуздішу виправу проти Москви.

Якийсь дивний ритм порядкує незвичайним і таким багатим на зміни життям Фуше. Коли він підноситься, йому щастить в усьому, а коли падає, проти нього повертається доля. Саме тепер, коли він, у запиналі неласки, образений та озлоблений, мусить бездіяльно чекати на сто першому кілометрі від осередку подій і потребує в своєму розпачу душевного підтриму, щирого слова, лагідного піклування, він утрачає єдину людину, що двадцять років, сповнена любові, витримки і наснаги, ходила з ним усіма небезпечними шляхами, — втрачає дружину. В першому засланні, в тій мансарді, померло двійко над усе люблених дітей, у третьому засланні від нього пішла його супутниця. Ця втрата вразила начебто нечутливого в самісіньке серце. Невірний і несталий щодо всіх партій та ідей, цей непроникний був ніжно відданий своїй бридкій дружині, був напрочуд добрим чоловіком і найдбайливішим батьком. Як під машкарою висхлого канцеляриста ховався нервовий, спритний і натхненний гравець, так і за небезпечним та ненадійним несміливо й невидно сидів провінційний одружений француз з його міщанською вірністю, звичайнісінький чоловік, що почувається безпечно й добре тільки у вузькому родинному колі. Все, що було доброго й порядного в цього спритного дипломата й чаїлося десь насподі,

¹ Опісля (*лат.*).

він потай, мовчазною любов'ю віддавав своїй супутниці, яка жила лише для нього, ніколи не з'являлась на двірські свята, бенкети та прийняття і ніколи не втручалась до його небезпечної гри. Геть заховавшись на недоступних теренах приватного життя, існувала протизвага розвіяній, азартній і мінливій політичній натурі Фуше, — і ось цей балансир випадає йому з рук саме тоді, коли він найбільше потребував допомоги. Вперше в цього холодного, мов камінь, чоловіка ми бачимо справжнє зворушення, а в його листах уперше чуємо дуже теплий, дуже щирий і дуже людяний тон. І коли після несосвітеного глупства його наступника, герцога Ровізького, що під час сміховинного заколоту, сам того не хотівши, ув'язнив якогось придурка, ставши посміховиськом усього Парижа, до Фуше підступилися друзі, вмовляючи знову домагатись Міністерства поліції, він зарікся бодай як-небудь повертатись у світ політики: «Серце моє закрите для тих усіх людських дурошів, влада вже зовсім не належить мені, спокій — не тільки цілком відповідний для мене стан, а й над усе необхідніший. Громадські справи для мене — це образ заворушень, неладу й небезпек». Здається, вперше тямущий, навчений стражданням, стає справді розумним. Глибока потреба відпочинку, внутрішньої злагоди на якийсь час здолала відвічне й скажене честолюбство вже літнього чоловіка — відколи померла та, що була з ним нерозлучною двадцять страшних років. Здається, назавжди згас у Фуше потяг до інтриги; нарешті, аж нарешті урвалося прагнення влади в цього непосидючого й незмінно пожадливого духа.

Та що за трагічна іронія! Цього першого і єдиного разу, коли Фуше, такий непокійний, прагнув самого спокою і ні про яку службу не думав, його витяг силоміць давній партнер — Наполеон.

Не з любові чи то з поваги, не від довіри ще раз тягнув Наполеон Фуше до себе на службу, а від недовіри, втра-

тивши зненацька безпеку. Імператор уперше повернувся додому переможеним. Не на чолі свого війська, випроставшись на коні, серед маєва корогов крізь Тріумфальну арку заїхав він до Парижа, а забіг уночі, закутавши хутром обличчя, щоб не пізнали його. Найгрізніша армія, яку він коли-небудь збирав, полягла померзлою в російські сніги, і разом із німбом непереможності відлетіли від нього всі друзі. Королі та імператори, що вчора й позавчора, зігнувши спину, ще плазували перед ним, тепер біля переможеного імператора з прикрою проворністю познаходили свою гідність. Проти суворого володаря постав світ, ошкірений зброєю. З Росії мчали козаки, зі Швеції, вже як ворог, виступав його давній суперник Бернадот, його власний тесть, імператор Франц, озброювався в Богемії, сплюндрована та уярмлена Пруссія запалювалась і надихалась бажанням помсти, — драконове насіння численних легковажних війн нині проклонулось на спаленій, змученій і заляканій європейській землі і цієї ж осені досягне на Ляйпцизьких нивах. Повсюди хиталась і тріщала велетенська споруда, що десять років трималась однією всесвітньою волею, з Іспанії, Вестфалії, Голландії та Італії втікали вигнані імператорові брати. Тепер і Наполеонові треба докласти надзвичайних зусиль. Всеуважний і всевидючий, із подесятереним завзяттям він готується до останньої й вирішальної боротьби. У Франції забирали до війська кожного, хто тільки міг утримати рушницю або сидіти в сідлі, звідусіль — з Іспанії та Італії — стягнувано надійні війська, аби надолужити те, що розмолота крижаними щелепами російська зима. На фабриках день і ніч тисячі люду робили шаблі й гармати, з прихованого золота карбували гроші, з потаємних Тюльрійських покоїв діставали скарби, зміцнювали фортеці і — коли зі сходу та заходу на Ляйпциг важким кроком сунули армії — водночас навсібіч розкидали дипломатичну мережу. Ніде не повинно зостатися жодного слабкого й непевного

місця, ніде жодної дірки в тому колючому дроті, яким опережуть Францію; треба зважити всі можливості, однаково забезпечити фронт і тил. Бо вдруге не можна допустити, як-от під час російського походу, щоб якийсь дурень чи просто баламут розхитував і потьмарював довіру народу до Наполеона, щоб хтось непевний лишивсь у затиллі й опинився без нагляду бодай один небезпечний.

Перед цією останньою й вирішальною битвою імператор думає про кожен могутній чинник, про всякі можливості, будь-яку ймовірну безпеку. Тож згадав і про того, хто міг стати небезпечним, — Жозефа Фуше. Як бачимо, він його не забув, а просто не помічав, доки сам був сильним. Тепер, коли Наполеон у небезпеці, він мусить знову подбати про безпеку. В тилу, в Парижі не можна залишити жодного ймовірного ворога. Й оскільки Наполеон не вважав Фуше за приятеля, то й вирішив: геть його з Парижа.

Не було, правда, ніякого годящого приводу, щоб заарештувати й запроторити до в'язниці цей непокійний дух, де б він уже не виплів жодної інтриги. Але й на свободі не слід його лишати. Тому найліпше цупко скрутити його хапкі до гри руки якоюсь службою, та ще якнайдалі від Парижа. В Дрездені у штаб-квартирі серед бурхливих воєнних готувань марно шукали посади для Фуше, щоб водночас і почесною здавалась, і гарантувала безпеку: за такий обмежений час годі знайти щось путне. Та Наполеонові вже не терпиться витурити з Парижа цього пільмохода. Оскільки ніякої посади для Фуше не знаходилось, то її просто вигадали, давши йому службу журавля в небі, а саме: доручивши врядування підвладними пруськими землями. Нівроку добра посада, почесна й, без сумніву, першокласна, та, на жаль, невеличкий у неї гандж: вона прив'язана до такого собі «коли», бо врядування аж тоді розпочнеться, коли Наполеон загарбає Пруссію. Але з огляду на хід воєнних дій досі таким і не пахло, бо на сак-

сонському фланзі Блюхер уже значно потис імператора, і Наполеон, мов блазень, надавав посаду в хмарах, коли 10 травня писав герцоґові Отрантському: «Повідомляю Вас, що, тільки-но ступивши на землі прусського короля, я маю намір негайно закликати Вас до себе й поставити на чолі уряду тих земель. Не слід оголошувати про це в Парижі. Вдавайте, ніби Ви подались у свій маєток, а насправді Ви будете вже тут, хоч усі гадатимуть, ніби Ви й досі вдома. Про ваш від'їзд знає тільки імператриця. Я радий нагоді невдовзі знову скористатися Вашими послугами й отримати нові свідчення Вашої прихильності». Отак писав Жозефові Фуше імператор саме тоді, коли аж ніяк не вірив у його «прихильність». Неохоче, недовірливо, зразу прозирнувши потаємні наміри свого володаря, ладнається їхати до Дрездена герцоґ Отрантський. «Я відразу збагнув, — відзначено в його мемуарах, — що, тільки боячись мого перебування в Парижі, імператор закликав мене до себе, прагнучи мати в руках як заручника». Тому майбутній регент Пруссії нітрохи не поспішає дістатися до Державної ради в Дрездені, він знає, що насправді ніхто й не прагне його порад у державі, а лише в'яжуть йому руки. Він добувається аж 29 травня, і перші слова, якими привітав його імператор, були такі: «Пане герцоґу, ви спізналися».

У Дрездені, зрозуміло, вже й словом не прохопилися про сміховинний привід надати йому врядування над Пруссією: час для таких жартів був занадто поважний. Але Фуше вже цупко тримали в руках, і, на щастя, знайшлася ще одна чудова посада, щоб якнайдалі відіслати його від кону подій; не така, як попередня, десь угорі, в журавля на небі чи на Місяці, та все-таки за сотні кілометрів від Парижа: Іллірійське намісництво. Давній Наполеонів товариш генерал Жюно, який урядував у тій провінції, раптом збожеволів, отже, келія для непоштового звільнилася. З ледь стримуваною іронією імператор доручив Жозефові Фуше

це нетривке панування, а той, як завжди, не відмагався, вклонився покірно, сказавши, що негайно вирушає.

Іллірія — назва відгонить чимсь оперетковим, та й справді, що більшого може бути в строкатій державі, яку при останньому, проведеному силоміць замиренні зліпили з клаптів Фріулі, Каринтії, Далмації, Істрії та Трієста! Держава без об'єднавчої ідеї, без глузду й мети, з крихітним провінційним містечком Лайбахом [Люблянню. — *Перекл.*] за столицю, — нежиттєздатний гермафродитний виродок, породжений сп'янілою волею володаря й сліпою дипломатією. Фуше знайшов там лише спорожнілу скарбницю, кількадесят знудьгованих урядовців, жменьку солдатів і сторожке населення, що тільки й чекало, коли заберуться французи. Вже повсюди підламувались крокви цієї нашвидкуруч зліпленої штучної державки, зо два гарматні постріли — і вся та хистка будівля мала впасти. Невдовзі проти свого зятя Наполеона ці постріли зробить його власний тесть, імператор Франц, і відразу настане кінець Іллірійській державці. Маючи кілька полків, що склалися переважно з хорватів, ладних при першому ж пострілі перебігти до своїх давніх приятелів, Фуше й думати не міг про якийсь поважний опір. Отже, з першого дня він готувався, власне, до відступу, а щоб спритно те все замаскувати, поводитьсь про людське око як надто вже безтурботний володар, дає бали й улаштовує прийняття, щодня йдуть бучні військові паради, а щоночі скарбницю й державні папери потай відсилають до Трієста. Тому й свої дії як пана й володаря Фуше може тільки обмежувати і обережненько, крок за кроком, з якомога меншими втратами покидає країну. Під час цього стратегічного відступу він знову виявляє свою давню неперевершену холоднокровність і беручке й моторне завзяття. Без утрат і мало-помалу відходить він з Лайбаха до Герца [Горіції. — *Перекл.*], з Герца до Трієста, з Трієста до Венеції, майже в

повному складі вивозячи всіх урядовців, скарбницю й чимало цінних матеріалів зі своєї вже й сконалої Іллірії. Але що таке втрата цієї сміховинної провінції! Адже в ті самі дні Наполеон програв найважливішу й останню велику битву цієї війни — Битву народів під Ляйпцигом, — утративши панування над світом.

Отже, Фуше виконав завдання, і то найбездоганнішим, найпочеснішим способом. Тепер, коли вже не треба урядувати ні в якій Іллірії, він знову почуватися вільним, і, зрозуміло, йому знову закортіло до Парижа. Та в Наполеона такого й у гадці не було. Саме тепер Фуше нізащо не можна до Парижа: «Фуше — такий чоловік, що за теперішніх обставин йому ніяк не можна до Парижа», — сказано ще в Дрездені, та після Ляйпцига вага цих слів зростає не те що вдвоє, а вдесятеро. Геть його, якнайдалі геть і за всяку ціну! Поряд з нелюдським завданням оборони відуп'ятеро численнішої потуги імператор квапливо вигадує Незручному іншу місію — знову таку, щоб знешкодити, поки триватиме війна. Нехай собі тепер трохи поінтригує й пограється в дипломатію, аби тільки його сверблячі руки не вхопилися за Париж! Наполеон наказує Фуше миттю податися в Неаполь (Неаполь-бо далеко), щоб повернути до обов'язку і спонукати прийти з військом на допомогу імператорові Мюрата, неаполітанського короля і Наполеонового швагера, який більше дбав за власне королівство, ніж про імперію. Як Фуше виконав це доручення — чи справді хотів нагадати про вірність колишньому Наполеоновому кавалерійському генералові, чи захоплював того у відступництві — історії лишилось невідомим. Хай там що, головну мету імператора осягнуто — на чотири місяці Фуше по той бік Альп, на відстані тисяч миль, тісно зв'язаний безкінечними переговорами. Тоді як Австрія, Пруссія й Англія вже сунуть на Париж, він мусить невпинно і, власне, безцільно сновигати між Римом, Флорен-

цією і Неаполем, від Люкки до Генуї, знову марнувати свій час і зав'язати на нерозв'язні завдання. Бо й сюди невпинно посувається Австрія; після Іллірії втрачено ще й Італію, другу державу, доручену його опіці. Зрештою на початку березня імператор Наполеон уже більше не мав країни, куди міг би запроторити Незручного, та й у своїй рідній Франції не мав уже чим порядкувати й кому наказувати. 11 березня через Альпи Жозеф Фуше знову подався на батьківщину: завдяки геніальній імператоровій завбачливості він чотири місяці був відгороджений далечинно від будь-якого політичного прядива у Франції. І коли він кінець кінцем урвав свого ретязя, то вже спізнився рівно на чотири дні.

У Ліоні Фуше довідався, що армії трьох імператорів сунуть на Париж. Отже, за кілька днів Наполеон упаде й буде створений новий уряд. Фуше, зрозуміло, пожирала честолюбна гарячка «d'avoir la main dans la pâte», застромити руки до горщика й вибирати звідти найласіші шматки. Та прямий шлях на Париж уже перекритий ворожими арміями, Фуше змушений робити чималий гак через Тулузу й Лімож; нарешті аж 8 квітня його поштова карета проїхала паризьку заставу. З першого погляду він збагнув, що приїхав запізно. А хто пізно ходить, той сам собі шкодить. Наполеон, тримаючи Фуше, доки риба в каламуті ловилась, якнайдалі, чудово все передбачив і ще раз поквитався з ним за всю його потаємну гру й підступні удари. Нині Париж капітулював, Наполеона усунено, Людовік XVIII король, і вже під проводом Талейрана створено новий уряд у повному складі. Цей клятий кривий вчасно опинився на місці і швидше повернув фронт, ніж спромігся Фуше. Російський цар уже живе в Талейрановому домі, новий король усіляко йому догоджає й виявляє повну довіру, Талейран, як йому заманулось, заповнив усі міністерські фотелі й так підлюждного не лишив герцогові Отрантському, що тим часом безглуздо й безцільно правив Іллірією або тинявся по Італії

зі своєю дипломатією. Ніхто й не чекав його, ніхто не подбав про нього, нікому не був він потрібний, ніхто не прагнув його порад і допомоги. Жозеф Фуше знову став — як не раз у своєму житті — пропашим чоловіком.

Довго не йме він віри, що байдужісінько відтрутили того, хто так затято протививсь Наполеонові. Він благає прилюдно й потаємно, його бачать усюди — в передпокоях Талейрана, в королевого брата, в англійського посла, в залі сенатських засідань. І все-таки ніхто його не слухає. Пише листи — навіть Наполеонові, порадивши йому вибратись до Америки, а водночас, аби підлеститись, копію цього листа надсилає Людовікові XVIII. Та не отримує жодної відповіді. Благає міністрів про якусь гідну посаду — приймають його чемно, холодно, та не сприяють ні в чому. Хоче пробитися з допомогою жінок, удається до своїх давніх покровителів, але марно, він припустився непрощеної політичної помилки: запізно прийшов. На кожному місці вже хтось сидить, і жоден достойник навіть у гадці не має підвестися самохіть і люб'язно поступитися місцем герцогові Отрантському. Отже, честолюбцеві нічого не лишається, як спакувати валізи і знов-таки податись до Фер'єра у свій замок. Відколи померла дружина, у Фуше тільки один помічник — час. Досі він завжди йому допомагав, допоможе й тепер.

Справді, цього разу час теж йому допоміг. Невдовзі почув Фуше, що повітря знову відгонить порохом. Якщо тонкий у тебе слух, то навіть у Фер'єрі почувеш, як тріщить і хитається трон. Новий володар — Людовік XVIII — коїв помилку за помилкою. Йому кортіло ігнорувати революцію й забути, що після двадцяти років, коли всі були громадянами, Франція не захоче знову гнутися перед якоюсь двадцяткою аристократичних родин. Він і не помітив усієї небезпечності преторіанського гурту офіцерів і генералів, що, посаджені на половинну платню, невдоволено нарікали на те нище колінкування перед огірковим королем.

Атож, якби повернувся Наполеон, він одразу почав би якусь добру й прибуткову війну. Тоді б одразу можна було розперезатись і плюндрувати країни, робити кар'єру, цупко вхопившись за вузду! Вже ходять підозрілі посланці від однієї залоги до іншої, мало-помалу у війську готується змова, і Фуше, що аж ніяк і ніколи не різав до решти пуповини між собою і своїм витвором — поліцією, всіляко підглядає і підслухає, над усім метикує. Стиха посміхається він до себе: сердега король знав би про це все, якби міністром поліції поставив герцога Отрантського. Та навіщо застерігати тих двірських блюдолизів? Досі тільки падіння уряду підносило Фуше вгору — той вітер, що знімався при цьому. Тому він зберігає спокій, ховаючись, не ворушачись, затамувавши віддих, мов боєць перед поєдинком.

5 березня 1815 року в Тюїльрі пригнався посланець, приголомшивши вісткою: Наполеон утік з Ельби і з шістьма сотнями війська висадився 1 березня у Фрежюсі. Зачувши таке, королівські придворні лише зневажливо посміхалися. Авжеж, вони завжди казали, що цьому Наполеонові Бонапарту, з яким стільки носяться, клепки бракує. З шістьма сотнями — господи, та тут справді тільки реготати можна! — цей дурень хоче воювати з королем, за яким стоїть уся армія і Європа! Не треба хвилюватись, не вигадуймо собі клопоту, навіть жменька жандармів хутко зв'яже цього жалюгідного авантюриста. Впоратись із ним наказують маршалові Нею, давньому Наполеоновому сподвижнику. Той веломовно обіцяє королю не тільки зловити баламута, а й «у залізній клітці провезти його по країні». Людовік XVIII із почтом і далі безтурботно й повагом шпацирують Парижем, принаймні перші вісім днів, і всю ту справу «Монітор» подає мов дрібницю. Та невдовзі надходить дедалі більше прикрих вісток. Наполеон ніде не зіткнувся з опором, замість перекрити йому шлях, кожен висланий проти нього полк лише зміцнював крихітне на

початку Наполеонове військо, і той самий маршал Ней, що мав зловити втікача й возити в залізній клітці, з розгорнутими прапорами перейшов до свого колишнього володаря. Ось Наполеон уже в Греноблі, ось у Ліоні, ще тиждень — і збулося його пророцтво, імперський орел знову розкинув крила над вежами собору Богородиці Паризької.

Тепер уже королівський двір охопила паніка. Що діяти? Якими греблями стамувати цю лавину? Запізно второпав король і його графські й князівські дорадники, як по-дурному вони поводитись, відцуравшись народу та вдаючи, ніби забули, що між 1792-м і 1815 роком у Франції сталася ще й революція. Тож тепер миттю здобувати прихильність! Хоч як-небудь показати тому дурному народові, що його справді люблять, шанують його права й побажання, треба мерщій урядувати по-республіканському, демократично! — завжди, коли вже запізно, королі та імператори радо розкривають у собі серце демократа. Але як здобути прихильність республіканців? Та ну, дуже просто: треба когось із них узяти до міністерства, якогось справжнього радикала, що зразу дасть червону облямівку корогві з лілеями! Та де ж його знайти? Розмислили і згадали раптом про такого собі Жозефа Фуше, який ще два тижні тому висиджував в усіх передпокоях і завалив столи короля й міністрів благаннями про посаду. Атож, він саме той, що треба, єдиний, кого завжди і в усьому можна використати, — слід негайно дістати його на світ Божий! Завжди, коли уряд у скруті — Директорія, консульство, імперія або королівство, — завжди, коли потрібен справжній посередник, певний вигладжувач, порядкодавець, звертаються до людини з червоним прапором, до найненадійнішої вдачі й найнадійнішого дипломата — Жозефа Фуше.

Ото вже зажив герцог Отрантський утіхи, коли ті самі графи й князі, які ще два тижні тому зимно спроваджували його, обертаючись байдужими спинами, тепер із шанобливою настирливістю тиснуть до нього, пропонуючи

міністерський портфель, ба навіть просто пхаючи його в руки. Та колишній міністр поліції надто добре знає реальне політичне становище, щоб у свинячий для Бурбонів голос компрометувати себе. Він чує, що незабаром уже й передсмертні корчі, якщо його так наполегливо запрошують як лікаря. Під найрізноманітнішими приводами Фуше люб'язно відмовляється, ледь-ледь даючи наздогад, що звертатись годилося раніше. Що ближче підступає імператорове військо, то швидше вивітрюється почуття честі з королівського двору, дедалі настирливіше нагадують Фуше й тиснуть на нього, щоб він очолив уряд, навіть рідний брат Людовіка XVIII хоче потай поговорити з ним. Але цього разу Фуше неблаганний — не через несхитність переконань, а тому що гнила рибка його не вабить, і вже надто для нього втішно сидіти на гойдалці між Людовіком XVIII і Наполеоном. Тепер уже пізно, — заспокоює він королєвого брата, — нехай тільки король десь таки заховається, вся ця Наполеонова авантюра триватиме недовго, а він тим часом усе робитиме, протидіючи імператорові. На нього можна покластися. Отак здобуває собі Фуше ще одного козиря і в разі перемоги Бурбонів уже вдаватиме їхнього помагача. З іншого боку, коли Наполеон переможе, він собі зможе пишатись, що відкинув пропозицію Бурбонів. Надто часто на обидва боки він перевіряв випробувану систему забезпечень з тилу, тож і цього разу не вперше спробував бути за відданого слугу водночас двох панів — короля та імператора.

Але цього разу ще виразніше проступило те, що саме у вирішальні, поворотні миті в житті та долі Фуше трагічна сцена незмінно переходить у комедію. Бурбони, хай там як, чогось таки навчились у Наполеона, зокрема, що небезпечної миті такого чоловіка, як Фуше, ніколи не можна лишати за спиною. Отож найостаннішого дня перед виїздом короля, коли Наполеон от-от мав увігнатись у

Париж, поліції доручено негайно заарештувати Фуше як підозрілого й вивезти його з Парижа — за відмову стати королівським міністром.

Тодішній міністр поліції, якому припало виконати цей невітінний наказ про арешт, звався — а історія справді полюбляє найнезвичайніші несподіванки — Бурієном. То був найближчий друг юнацьких літ Бонапарта, вони разом дістали військовий вишкіл, пліч-о-пліч воювали в Єгипті; довгий час він був секретарем Бонапарта і знав усіх його вірних, аж надто добре знав і самого Фуше. Тому й сполошився він трохи, коли король наказав заарештувати Фуше, герцога Отрантського. І, щоб часом не скоїти дурниці, дозволив собі поміркувати. А коли король уже гостріше повторив наказ, усе-таки похитав головою: не так воно легко буде. Він знає, що то стара штука і минула вже стільки ятерів і мереж, що серед білого дня в петлю не полізе. Щоб уловити такого чоловіка, треба чимало часу, та й хитроців повен міх. Хай там як, а наказ він отримав. І справді, 16 березня 1815 року об одинадцятій годині ранку поліціанти просто на бульварі оточили карету герцога Отрантського й тут-таки оголосили йому Бурієнів наказ про арешт. Не втрачаючи самовладання, Фуше зневажливо посміхнувся: «Колишнього сенатора серед вулиці не хапають». І, перше ніж агенти, що так довго були його підлеглими, отямилися з несподіванки, вже гукнув візникові, і коні, оперічені хвацьким батоном, мерщій помчали карету додому. Роззявивши рота, ошелешені поліціанти ковтали зняту екіпажем куряву. Бурієн мав слухність: не так воно легко схопити чоловіка, що вимкнувся цілим від Робесп'єра, Конвенту й Наполеона.

Коли ж одурені поліціанти доповіли міністрові, що Фуше від них вихопивсь, Бурієн одразу цупкіше взявся за віжки: тепер зачеплено його авторитет, він не дозволить отак жартувати з собою. Притьмом наказав оточити зусбіч будинок на вулиці Серутті й наглядати за ворітьми,

численний озброєний загін ступив на поріг, щоб ухопити втікача. Та Фуше утнув з ними ще й другий жарт, одну з тих чудових і незвичайних витівок, що майже завжди вдавалися йому лиш у найскрутніших, найнапруженіших ситуаціях. Саме небезпечної миті, як ми не раз уже бачили, поривав його потяг до кпин і нестримного забивання паморок. Спритний містифікатор люб'язно зустрічає службовців, що мали його брати, одним оком зазирає в наказ про арешт. Так, усе гаразд. Зрозуміло, в нього й думки нема противитись наказові його величності короля. Пани можуть сісти отут у салоні, він лише залагодить кілька дрібниць, а потім одразу й піде з ними. Отак найгречніше запевнивши їх, Фуше ступив до сусідньої кімнати. А ті шанобливо чекали — зрештою, все-таки не можна сенатора, колишнього міністра й двірського достойника цупко хапати за комір чи брати в наручники, немов кишенькового злодія. Якийсь час вони шанобливо чекають і чекають доти, аж поки той час видався їм підозріло довгим. Тоді — бо сенатор усе не повертався — вони заходять до сусідньої кімнати й бачать (справдешня комедійна сцена серед політичних заворушень), що Фуше вже здимів. П'ятдесятишестирічний чоловік точнісінько, як у тоді ще не винайденому кіно, приставив у садку до стіни драбину і, поки поліціанти поважно чекали його в салоні, з дивовижною, як на свій вік, спритністю, просто спустився в сусідній садок королеви Гортензії, а звідти вже перебравсь у безпечне місце. Ввечері весь Париж реготав над удатною витівкою. Звісно, такий жарт довго тривати не міг, герцог Отрантський надто знаний у місті, щоб ховатися. Та Фуше знов усе точно обчислив, збіжить лише кілька годин, і король та його наближені вже самі перейматимуться тим, аби їх не схопила прудка Наполеонова кіннота. В Тюїльрі притьмом спакували валізи, і своїм страшним наказом про арешт Людовік XVIII досяг тільки того, що надав Фуше прилюдного доказу його вірності (якої

не було й сліду) імператорові, вірності, в яку Наполеон, щоправда, не повірив. Та зачувши про вдалу витівку цього політичного скомороха, все ж усміхнувся і сказав: «Il est décidément plus malin qu'eux tous» — «А він таки найбільший проноза серед них!»

Розділ VIII

ОСТАТОЧНА БОРОТЬБА З НАПОЛЕОНОМ

1815 рік, Сто днів

19 березня 1815 року опівночі дванадцять карет заїхало на тьмянний і безлюдний просторий майдан Тюільрійського палацу. Відчинилися невидні бічні двері, і вийшов служник зі смолоскипом у піднятій руці, а за ним, обіруч спираючись на відданих дворян, сапаючи, струджено вичовгав гладкий ядушний чоловік — Людовік XVIII. Побачивши зможеного хворобою короля, що, ледь повернувшись додому після п'ятнадцяти років вигнання, серед ночі й мороку змушений знов утікати з рідної країни, кожен присутній пройнявся живим жалем. Більшість стала навколішки, коли цього, прибитого власною трагедією старого чоловіка, що від хвороби не мав уже ніякої величності, садовили в карету. Потім рушили коні, далі решта карет, на лункому бруку ще кілька хвилин цокотіла кавалькада супровідної гвардії. На величезному майдані знову залягли тиша й морок, аж поки благословилося на світ уранці 20 березня, першого зі Ста днів імператора Наполеона, що з Ельби повернувся додому.

Спершу підповзала цікавість. Тремтячими, пожадливими ніздрями обнюхували палац: чи вже втекла від імператора зацькована королівська дичина? Злякано чи зраділо, залежно від вдачі і поглядів, крамарі, нероби й погуляльники пошепки переповідали один одному новини. О десятій годині вже густими масами дотискався люд.

А в юрбі завжди стаєш сміливішим, ось уже хтось наважився на перший виразний гук: «Хай живе імператор!» і «Геть короля!» Потім раптом ускочила кіннота — офіцери, що за короля сиділи на половинній платні. З поверненням імператора вони знову зачули війну, роботу для себе, повну платню, ордени Почесного легіону й нові звання; на чолі з Ексельманом, шаліючи з радощів, вони безперешкодно заволоділи Тюїльрі (поки так мирно і безкровно відбувався перехід з рук до рук, рента на біржі підскочила вгору відразу на кілька позначок). Без жодного пострілу трибарвна корогва опівдні знову замайоріла над прадавнім королівським замком.

І вже заявилися сотні нахлібників, «вірні» імператорського двору: придворні дами, служники й розпорядники, кухонні маршалки, старі державні радники й церемоніймейстери — всі, кому за білої лілеї не давали служити й заробляти, вся нова аристократія, піднесена волею Наполеона з руїн революції до двору. Всі — генерали, офіцери й дами — вкрай пишно зодягнені, знову заблищали діаманти, шаблі й ордени. Повідкривали кімнати й приготували їх для нового володаря, притьмом обдираючи королівські емблеми. Замість лілей на фотельному шовку знову замигтіли Наполеонові бджоли. Кожен аж трусився, аби тільки вчасно опинитись на місці, щоб одразу помітили його «відданість». Тим часом упав вечір. Ніби для балу чи великого прийняття ліврейні слуги позапалювали всі канделябри і свічки; аж від Тріумфальної арки було видно, як світилися вікна вже знов імператорського палацу, приваблюючи величезні юрми цікавих у Тюїльрійський садок.

Нарешті о дев'ятій годині вечора вчвал заскочила карета, яку праворуч, ліворуч, спереду і ззаду чи то охороняли, чи то супроводили вершники всіх рангів і звань, натхненно вимахуючи шаблями (скоро, ой скоро, зітнуться вони з арміями Європи!). Від спертого натовпу зірвався, немов вибух, вітальний гук: «Хай живе імператор!», відлунюючи

в широких чотирикутниках освітлених вікон. У єдинім шаленім пориві, наче повінь, шугнула збуджена юрба до карети, і солдати шабельними шпичаками мусили боронити імператора від тих небезпечних стисків захвату. Потім його підхопили й серед уже погамованого шалу сходами святобливо занесли до прадавнього палацу свій священний трофей — великого бога війни. На плечах своїх солдатів, заплющивши очі від надміру щастя, з дивною, майже сомнамбулічною усмішкою на вустах — саме отаким, всього двадцять днів тому вигнанцем покинувши Ельбу, він знову сів на імператорський трон Франції. Це останній триумф Наполеона Бонапарта. Востаннє зазнав він неймовірного піднесення, чарівного злету з мороку до найвищих щаблів могутності. Востаннє гудуть йому вуха від безкінечних, мов хвилі, й таких любих вітальних гуків імператорові. Хвилину, десять хвилин із зачудованим серцем, замруживши очі, тішитись він п'яним еліксиром могуті. А потім зачиняють палацні двері, відправляють офіцерів і гукають міністрів: почалася робота. Подароване долею треба захищати.

Повнісінькі зали чекали імператора, що повернувся додому. Та вже перший погляд розчаровує: зберегли йому вірність не найкращі, не найрозумніші, не найзначніші. Він бачить придворних і дворян, пожадливих до новин і посад, — чимало мундирів і обмаль голів. Навіть не вибачившись, не з'явилися майже всі великі маршали, щирі товариші його злету, що замкнулись у замках або ж перейшли до короля, в найкращому разі нейтральні, а здебільшого навіть ворожі. Серед міністрів нема найвправнішого, найдосвідченішого — Талейрана, серед новороблених королів — рідного брата, рідних сестер, а передусім власної дружини й рідного сина. Серед того рою він бачить чимало заробітчанин і дрібку справді гідних людей; стисячений вітальний гук ще збурює йому кров, а ясний і проникливий дух уже в триумфі починає вчувати перший дроз безбезпеки. Аж тут раптом загуло в передпокоях, знявся радісний, зачудований

гомін, шанобливо розступилися мундири й гаптовані фраки, зробивши вуличку. Приїхала запізнїла карета — він їде, але ж не чекав, пропонує послуги, та не жебрає, як дрібнота двірська, — й перед імператором постає миршава, блїда, добре всїм знана постать герцога Отрантського. Повільно й байдуже, холодно прикривши повіками непроникні очі, простує він, не дякуючи утвореною вуличкою, і саме цей добре знаний і зрозумїлий спокій породжує захват. «Дорогу герцогові Отрантському!» — гукає слуга. А той, хто ближче знає герцога, повторює гук інакше: «Дорогу Фуше. Тепер це найпотрїбнїший для імператора чоловік!» Він уже обраний, призначений і поставлений загальною думкою, перше ніж вирішив імператор. Він прийшов не заробітчанином, а немов та можуть, велично й поважно; і справді, Наполеон не дає йому чекати, а зразу запрошує свого найдавнішого міністра, свого найвірнїшого ворога. Про цю розмову відомо так само мало, як і про першу, коли Фуше генералові, що втік з Єгипту, допоміг підвестися до консула, пов'язавшись із ним невірною вірністю. Та коли через годину Фуше вийшов з кімнати, він уже знову був міністром, утретє міністром поліції.

Ще не просохли аркуші «Монїтора», де повідомлялося про призначення герцога Отрантського Наполеоновим міністром, а вже обидва — імператор і міністр — потай покаялися, що знову зв'язались один з одним. Фуше розчарований: він сподївався більшого. Холодне полум'я його честолюбства вже давно не задовольнялося дрібною посадою міністра поліції. 1796 року вона була порятунком і відзнакою для напівголодного, переслідуваного й споневаженого екс-якобїнця Жозефа Фуше, а 1815 року всїма люблений герцог Отрантський, уже маючи не один мільйон, вважає таке призначення за злиденну синекуру. Разом з успіхом зріс його гонор, тепер його надить тільки велика всесвітня гра, збудливий азарт європейської дипломатії, коли гра-

вещьким столом стає весь континент, а ставками — доля цілих країн. Десять років заступав йому шлях Талейран — єдиний, хто міг із ним мірятись; тепер цей небезпечний конкурент дає відкоша Наполеонові й у Відні збирає проти імператора багнети цілої Європи — і Фуше гадає, що лише він спроможний очолити Міністерство закордонних справ, і вимагає його. Та Наполеон, маючи добрі підстави й досі гніватись, не дає цього найважливішого портфеля своїй вправній, але вправній і ненадійній в усьому руці. Знехотя він дає йому Міністерство поліції, знаючи, що цьому небезпечному честолюбцеві годиться кинути принаймні дрібку влади, аби той кусатися не почав. Але навіть у цій вузькій царині на шию Ненадійному він садовить ще й шпигуна, призначивши герцога Ровізького, найлютішого ворога Фуше, начальником жандармерії. Отже, з першого дня їхньої поновленої спілки відродилася давня гра: Наполеон заводить власну поліцію, щоб стежити за міністром поліції. А Фуше потай і поряд з імператоровою провадить власну політику. Обидва один одного дурять, обидва з відкритими картами, знову має вирішитись, хто, зрештою, виграє: спритніший чи сильніший, холодна чи гаряча кров.

Неохоче бере Фуше міністерство. Та все ж узяв. Цей досконалий і шалений гравець мав одну трагічну ваду: не міг стати осторонь, навіть на годину не міг бути простим глядачем світової гри. Він мусить неперервно тримати карти в руках, грати, змішувати, махлювати, плутати, давати відкоша й тріумфувати. Його немов хто примушує сидіти за стіл, і то байдуже за який, — королівський, імператорський, республіканський, — аби лиш сидіти, «avoir la main dans la pâte», застромити пальці до гарячого варива, байдуже до якого, аби лиш бути міністром — правим, лівим, імператорським, королівським, — аби лиш допастися й гризти маслак влади. Нема в нього моральної та етичної сили, нема й нервової мудрості або ж гордоців, щоб відмовитись від будь-яких покидьків влади, що жбурнуть йому.

Завжди береться він за службу, яку йому накидають, люди і справа для нього ніщо, головне — тільки гра.

Так само неохоче бере й Наполеон Фуше до себе на службу. Десять років він знає цього п'тьмохода і знає, що той не служить нікому, керуючись тільки потягом до гри. Знає, що цей чоловік відкине його, мов дохлого kota, покине найнебезпечнішої миті, як уже покинув і зрадив жирондистів, терористів, Робесп'єра й термідоріанців, свого рятівника Барраса, Директорію, республіку, консульство. Але він удається або ж думає вдаватись до його послуг — як Наполеон Фуше своїм генієм, так і Фуше Наполеона знову зачарував тим, що його можна використати як завгодно. Відіслати його геть — було б просто небезпечним, навіть Наполеон не зважувався такої непевної миті мати Фуше за ворога. Отож він обирає менше лихо, даючи йому службу, яка б відволікала його привілеями та обов'язками, згоджуючись на його невірне служіння. «Тільки від зрадників дізнавався я правду», — скаже згодом Переможений на острові Святої Гелени, згадуючи Фуше. А проте в Наполеона й серед найтяжчого гніву проглядала повага до незвичайних здібностей тієї мефістофельської натури, бо ж генії найменш терпимі саме до пересічності. Знаючи, що його дурять, Наполеон усе-таки знав, що Фуше розуміє його. Як спраглий допадається до води, знаючи, що вона отруйна, так і для нього ліпше взяти на службу цього тьмуцого й ненадійного, ніж вірного та нездалого. Десять років запеклої ворожечі часто міцніше пов'язують людей, ніж абияка дружба.

Десять років з гаком служив Фуше Наполеонові як міністр володарю, як смертний дух генієві, — десять років і завжди був підлеглим. 1815 року, в період остаточної боротьби, ще на початку справді слабшим був Наполеон. Ще раз, востаннє зазнав він сп'яніння слави, коли доля орлиними крильми несподівано перенесла його з чужого острова на імператорський трон. Усотеро сильніші полки,

вислані проти нього, тільки-но побачивши його плащ, кидали зброю. Вигнанець, що виступив із шістьма сотнями, через двадцять днів на чолі армії ввійшов до Парижа. З відлунням тисячних віватів у вухах він знову спить у ліжку короля Франції. Та що за пробудження наступного дня, як швидко зблякли фантастичні мрії, протверезені дійсністю! Так, він знов імператор, та це лиш ім'я, бо світ, що лежав колись, упокорений, під ногами, вже не визнає свого володаря. Він пише листи й прокламації, палкі мирні запевнення — над ним збайдужіло підсміюються й жодного разу не вшанували відповіддю. Посланців до імператора, королів і князів хапають на кордоні, мов контрабандистів із товаром, і нещадно завертають. Єдиний лист манівцями потрапив до Відня, але Метерніх, не розкривши, пожурило його на стіл переговорів. Навколо Наполеона порожніє, мов вітром розвіяло давніх друзів і приятелів: Берт'є, Бурієн, Мюрат, Ежен Богарне, Бернадот, Ожеро, Талейран або сидять і господарюють у маєтках, або ж у почті його ворогів. Даремно він намагається одурити себе та інших, наказуючи пишно прибрати будинок імператриці й римського короля, немов уранці вони повернуться до нього, бо насправді Марія Луїза фліртує зі своїм чичисбеєм Найпергом, а його син під пильним наглядом імператора Франца грається в Шенбруні австрійськими олов'яними солдатиками. Навіть власна країна вже не визнає трибарвної корогви. На півдні й на заході повстання, селянам уже не під силу безкінечні рекрутські набори, і вони з батогами накидаються на жандармів, що знову хочуть запрягти до гармат їхніх коней. На вулицях розклеюють глузливі плакати, де Наполеоновим ім'ям декретовано: «Стаття 1. Щороку мені мають постачати триста тисяч забитих на війні. Стаття 2. Залежно від обставин це число зростатиме до трьох мільйонів. Стаття 3. Всі ці жертви висилати поштою на бойовисько». Безперечно, світ прагне миру, і розважливі люди вже готові послати під три чорти цього непроханого прихоська, якщо він

миру не забезпечить. І що за трагічна доля! — тепер, коли вояцький імператор уперше справді прагне спокою для себе і для світу за умови, що йому дадуть владарювати, світ уже не вірить йому. Браві городяни, потерпаючи за ренту, аж ніяк не поділяють захвату офіцерів з половинною платнею й професійних бойових півнів, тих, чий гешефт — війна, і тільки-но під тиском обставин Наполеон надав їм виборче право, вдарили йому просто в голову, обравши саме тих, кого він п'ятнадцять років зятато переслідував і не давав їм на світ показатись, — революціонерів 1792 року Лафаєта й Ланжюне. Ніде жодного союзника, обмаль вірних прихильників у Франції, з якими справді можна було б порадитись у тісному гурті. Боязко й пригнічено блукає імператор по спорожнілому палацу. Його нерви і здатність зосереджуватись полишили його, ось він несамовито кричить, ось упадає в тупу летаргію. Часто він серед дня лягає спати, глибинна втома, не тіла, а душі, мов свинцевою довбнею, забиває його на цілі години. Іноді Карно застає його вдома, коли він зі слізьми на очах уклякло дивиться на портрет римського короля — свого сина; найближчі чують, як він нарікає, що його щаслива зоря покинула його. Якось там відчуває внутрішній магніт, що зеніт успіхів уже перейдено, тому ненастанно тремтить і бігає від полюса до полюса голочка Наполеонової волі. Знехотя, без справжньої надії, ладний замиритись абияк, Звиклий до перемог зрештою вирушає на війну. Та Ніке ніколи не ширяє над упокорено зігнутою головою.

Отже, 1815 року Наполеон, ставши на позичках долі нібито володарем і ніби імператором, був прибраний у шати лише примарної величі. Зате Фуше, і саме того року, був у розповні своєї могутності. Мов криця, гартований і разливий розум, завжди прикритий піхвами хитрощів, зуживається не так, як невпокійна й жеруща пристрасть. Саме в оті Сто днів відродження і падіння імперії Фуше показав себе

досвідченішим, промітнішим, спритнішим і сміливішим, ніж будь-коли; не до Наполеона, а до нього як до рятівника з надією зверталися всі погляди. Всі партії — фантастичний феномен — більше вірили цьому імператорському міністру, ніж самому імператорові. Людовік XVIII, республіканці, роялісти, Лондон, Відень — усі вважали Фуше за єдиного, з ким справді можна вести переговори, а його рахівний і холодний розум давав більше сподівань виснаженому і спраглому за миром світові, ніж миготливий, униз і вгору шарпаний буремними вітрами ненадійний Наполеонів геній. Не визнаючи імператорського титулу за «генералом Бонапартом», усі вони вшановували довірою тільки Фуше. Ті самі кордони, на яких безжально хапали й кидали в буцегарні державних посланців імператорської Франції, немов чарівним ключем відкривалися для таємних вісників герцога Отрантського. Велінгтон, Метерніх, Талейран, орлеанці, цар і королі — всі охоче й у край люб'язно приймали його емісарів і, визнавши свою помилку, враз поцінювали його як єдиного надійного гравця в політичній грі. Йому було досить кивнути пальцем — і ставало по волі його. Повстала Вандея, от-от мала спалахнути кривава війна, але Фуше висилає посланця і єдиною фразою вгамовує громадянську війну: «Навіщо, — зовсім щиросердо обчислює він, — ще й нині проливати французьку кров? Кілька місяців — й імператор або переможе, або програє; навіщо ще й битися за те, що вам, напевне, впаде в руки без усякої боротьби? Відкладіть зброю і чекайте!» І генерали-роялісти, переконані цим несентиментальним і тверезим поясненням, одразу уклали бажане замирення. І в країні, і за кордоном — усі негайно зверталися до Фуше, жодна парламентська ухвала не відбувалася без нього, — безвладно змушений дивитися Наполеон, як його слуга всюди, де лиш хоче, обрубує йому руки, спрямував проти нього вибори в країні, і прихильний до республіки парламент загородив шлях його деспотичній волі. Він марно намагається позбутися Фуше, доба само-

владдя, коли можна було, мов негодящого слугу, відправити з кількома мільйонами на спочинок герцога Отрантського, вже минулася; сьогодні скорше міністр зіпхне імператора з трону, ніж імператор герцога Отрантського з посади міністра.

Ці тижні самовільної і все ж обміркованої, навсібічної, а проте ясної політики належать до найдовершеніших сторінок в історії світової дипломатії. Навіть особистий ворог — ідеалістично настроений Ламартін — не міг не схилитись перед мак'явеллівським генієм Фуше. «Мусимо визнати, — пише він, — що в своїй тодішній ролі він виявив неабияку сміливість і діяльну безстрашність. Щодня він важив головою за свої обгородки, міг упасти при першому порусі обурення або гніву в Наполеоновому серці. З усіх, хто був свого часу в Конвенті, лише він виявляв незужиту й нітрохи не ослаблену сміливість. Своєю зухвалою грою, — з одного боку, між тиранією, яка знов уступала в життя, і свободою, що змагалася за життя, а з другого — між Наполеоном, що кинув Батьківщину в жертву своїм інтересам, і Францією, яка вже не хотіла воювати задля однісінької людини, — Фуше, сам жорстоко затиснений, залякував імператора, підлещувався до республіканців, заспокоював Францію, підморгував Європі, всміхався Людовіку XVIII, вів переговори з дворами, на мигах спілкувався із паном Талейраном і такою своєю поведінкою все тримав у непевності; це столика, важезна роль, однаково ница й піднесена, але роль нелюдська, якій історія сьогодні ще не надала належної уваги. Роль без душевного стрижня, та не без любові до Вітчизни й героїзму, — роль, коли підлеглий стає нарівні з володарем, міністр підноситься над сувереном, стає третейським суддею між імперією, реставрацією і свободою, дарма що завдяки тільки своїй двоязикові. Історія, кленучи Фуше, протягом тих Ста днів не може не визнати за ним сміливості поведінки, розважності в стосунках із партіями та величчю інтриги, що й зробило його першорядним державним діячем сторіччя, бо то були діячі без гідності й чесноти».

Отак ясно міркував Ламартін — поет, державний діяч, сучасник, — ще відчуваючи свіжий дух тодішньої доби. Зрозуміло, що наполеонівська легенда, сформувавшись на п'ятдесят років пізніше, коли вже зогнило десять мільйонів трупів, поховали калік, а Європа давно загоїла свої спустошення, оголосила Фуше куди гостріший і несправедливіший вирок. Будь-яка героїчна легенда — це завжди й неодмінно певне духовне затилля історії, і вона, як усякий тил, за дешевинку вимагає всіх тих чеснот, якими в ній і не пахло: безмежної жертвовності, повного самозречення аж до героїчного безуму, а від решти — геройської смерті й сліпої вірності. Наполеонівська легенда з її неодмінною чорно-білою технікою знає тільки «вірних» і «зрадників» свого героя, не ставить ніякої межі між Наполеоном напочатку — консулом, що своїм розумом і завзяттям повернув країні мир і лад, — і пізнішим Наполеоном, божевільним від цезаризму, одержимим манією війни, що задля свого одичного владолубства знов і знов безглуздо поривав світ до вбивчої авантюри й звертався до Метерніха Тамерлановими словами: «Такий чоловік, як я, плює на життя мільйонів». Кожного розважливого француза, що не чіплявся до колісничі Джаганатхи, щоб по-песьки й по-рабськи лізти у вогонь і воду, що хотів угамувати честолюбне божевільля, скажену й несамовиту передсмертну лють цього одержимого, — Талейрана, Бурієна, Мюрата — всіх їх із Дантовою нещадністю легенда жбурляла в своє inferno¹. Й передусім Фуше вважали за архізрадника серед зрадників, він для творців легенди був *advocatus diaboli*². За їхнім поданням, Фуше 1815 року лише тому знову пішов у міністерство, що хотів підкрастися до імператора заду і слушної миті вдарити кинджалом, будучи заздалегідь підкупленим Людовіком XVIII і Європою. Нібито ще 20 березня, коли виїздив король, він сказав монархістам: «Урятуйте лише короля, а я

¹ Пекло (*лат.*).

² Адвокатом диявола (*лат.*).

зроблю все для порятунку монархії», — а того дня, коли вже брав портфеля, звірився своєму Санчо Пансі: «Мій перший обов'язок — перешкоджати всім імператоровим планам, за три місяці я буду сильніший від нього, і якщо доти він мене не розстріляє, то впаде переді мною навколішки», — про роцтво, що, на жаль, за часом справдилось надто точно, щоб не бути вигаданим *a posteriori*¹.

Але думка, ніби Фуше ввійшов у наполеонівське міністерство, вже здавна будучи прихильником Людовіка XVIII й платним королівським шпигуном, свідчить передусім про незнання дивовижної психологічної складності й потаємної демонічності його характеру. Річ не в тому, що Фуше, абсолютний амораліст і мак'явелліст, не міг пристати на цю, як загалом і на всяку, зраду, — така ницість надто вже проста й неприваблива для його зухвалою гравецького духу. Просто дурити однісіньку людину, навіть самого Наполеона — зовсім не його манера, бо його єдине жадання — дурити всіх, не давати нікому певності й кожного надити, грати водночас з усіма й проти всіх, ніколи не дотримуватись заздалегідь укладеного плану, а йти як заманеться. Він прагне бути Протеєм, богом мінливості, тож і не Франц Моор, не Річард III, не простий собі інтриган, а тільки блискуча, несподівана для нього самого роль надихає цю шалену дипломатичну натуру. Він полюбляє труднощі лише тому, що прагне їх мати, вправно береться за подвійну, багатолику роль; це не зрадник, що зраджує тільки раз, — його зради численні й навсібічні, це зрадник споконвіку. На острові Святої Гелени Наполеон, що знав Фуше найближче, сказав про нього правдиве й мудре слово: «Я знав тільки одного спражнього довершеного зрадника — Фуше!» Довершений зрадник — не принагідний, а неповторний, просто сам геній зради, бо зрада — не тільки його наміри й тактика, а й одвічна натура. Мабуть, найліпше збагнути єство Фуше можна, порівнявши його з так добре знаними на війні по-

¹ Після подій (лат.).

двійними шпигунами, що, виказуючи таємниці одній з ворожих держав, знову шпигували там за чим тільки можна, і серед оцих переходів туди-сюди зрештою вже й не знали, котрій, власне, державі вони служать. Оплачувані з двох боків і надвобіч невірні, вони насправді віддавалися тільки грі, дволикій грі в перекинчика, проміжному, вже майже нематеріальному буттю, наскрізь убивчому диявольському потягові. Аж коли вже терези остаточно схилились на чийсь бік, до гравецького шалу знову починав долучатися розум, щоб злупити грошики з перемоги. Аж коли вирішить перемога, вирішує й Фуше — як у Конвенті, так і за Директорії, консульства та імперії. В боротьбі він ні з ким, а коли вона скінчиться — неодмінно з переможцем. Якби вчасно прийшов Груші, то принаймні на певний час Фуше став би відданим Наполеоновим міністром. А коли Наполеон програв битву — Фуше дає йому впасти і сам відпадає від нього. Зі звичним цинізмом, навіть не криючись, він сам сказав знаменні слова про свою діяльність протягом Ста днів: «Не я зрадив Наполеона, а Ватерлоо». Хай там як, та можна зрозуміти, як скаженів Наполеон від цієї двозначної гри свого міністра. Бо знав: цього разу вже йдеться про його голову. Щодня, як уже понад десять років, до його кабінету заходив з доповіддю худий і кощавий чоловік з блідим і знекровленим обличчям, зодягнений у розшитий пальмовим листям сурдут, і читав рапорт, що бездоганно, ясно й несуперечливо зображував ситуацію. Ніхто краще не прозирав у суть подій, ніхто докладніше не знав становища в світі. Наполеон відчуває, що цей вищий дух усе бачить і все розуміє, відчуває й те, що Фуше каже йому не все, що знає сам. Йому відомо: до герцога Отрантського приходять посланці з чужих держав; на світанні, вдень і вночі міністр його власного кабінету, замкнувши двері, приймає підозрілих роялістських агентів, провадить розмови та обладки, про які йому, імператорові, не звітується й словом. Чи справді те все відбувається, як запевняє Фуше, тільки для здобутку

інформації, чи плетуться потаємні інтриги? Жахливуща непевність для зацькованого, обложеного сотнею ворогів! Намарне то по-дружньому розпитує Наполеон Фуше, то вимогливо просить, то нападається з брутальними підозрами: ті висхлі вуста стулені недрижно, а очі порожні, мов скло. Фуше не можна розкрити, не можна вирвати його таємниць. Тому й шаленіє Наполеон: що діяти? Як, зрештою, знати: отой, що всі карти бачить, зраджує його чи його ворогів? Як зловити невловного, як прозирнути непроникного?

Нарешті — ось де відповідь! — слід, ціла стежка, мало не доказ. У квітні таємна поліція (так звалася поліція, яку імператор завів тільки на те, щоб пильнувати свого міністра поліції) викрила, що нібито якийсь службовець Віденського банку потрапив до Парижа й відразу почав шукати герцога Отрантського. Посланця мерщій вистежили, заарештували — зрозуміло, без відома міністра поліції Фуше — й доправили Наполеонові в один з елісейських павільйонів. Там агентові погрожували негайним розстрілом і так довго лякали, що він кінець кінцем признався, що передав Фуше написаний симпатичним чорнилом лист Метерніха, де той просив про зустріч довірених осіб у Базелі. Наполеон запінився з люті: такий лист від ворожого міністра до його власного — це ж державна зрада. Й перша його думка була природною: притьмом арештувати невірного слугу й відібрати його папери. Та наближені відрадили його, кажучи, що й доказів ще немає жодних і, безперечно, з обережності, яка вже стільки разів була слухною, герцог Отрантський ніколи не залишить бодай сліду своїх махінацій серед паперів, — тож і вирішив одразу імператор перевірити відданість Фуше. Закликав його й розмовляв, несподівано прикидаючись, — бо ж таки навчився чогось від свого міністра, — мовляв, чи не можна прозондувати ґрунт і спробувати налагодити зв'язки з Австрією. Фуше, не знаючи, що той посланець давно вже виплескав геть усе, не згадав ані словом про Метерніхів

лист, тож імператор байдуже, начебто байдуже відпустив його, вже остаточно пересвідчившись у крутійстві свого міністра. Та щоб зовсім його отуманити, він інсценує — а сам у найліхішому гуморі — витончену комедію з усією *qui pro quo*¹ справжньої Мольєрової п'єси. Від агента був відомий пароль для зустрічі з довіреним Метерніха. Отож імператор посилає свого довіреного, що мав заступити людину Фуше, — йому, звичайно, австрійський агент вибвває всі таємниці, імператор нарешті знатиме не тільки про зраду Фуше, а й те, як далеко вона зайшла. Того ж таки вечора вирушив Наполеонів посланець: за два дні Фуше викриють і схоплять у власному ліжку.

Та хапай хоч як швидко — вугра чи змію, правдивих холоднокровних голою рукою не вхопиш. Комедія, що став грати імператор, як і кожна досконала п'єса, мала ще й паралельну дію, майже подвійне дно. Як Наполеон за спиною Фуше поставив таємну поліцію, так і Фуше в Наполеона мав куплених писарів та інформаторів. Його викажчики працювали не менш успішно, ніж імператорові. Того самого дня, коли Наполеонів агент виїхав на шпигунський маскарад у базельський готель «Три королі», Фуше вже зачув, де горить, бо один з Наполеонових «вірних» таки розповів йому про комедію. Хотіли заскочити його, — та вже вранці другого дня, читаючи рапорт, він заскочив свого володаря. Серед розмови Фуше зненацька береться за чоло з недбальством людини, що забула якусь геть незначущу дрібницю: «Ой, ваша величносте, забув вам сказати, — в мене ж купа важливих справ, — що отримав листа від Метерніха, але той посланець не дав мені порошку, щоб виявити текст, тож я спершу гадав, ніби то фальшивка. Тому аж сьогодні вам кажу».

Тут імператор уже не міг стриматись. «Ви зрадник, Фуше, — заволав він, — я звелю вас повішати!»

¹ «Той замість того», плутаниною (*лат.*).

— Ваша величносте, я не такої думки, — холодно відповів найнесхитніший, найхолоднокровніший міністр.

Наполеона аж тіпає з люті. Знову, дочасно й так недоречно зізнавшись, *fra diavolo*¹ випорснув від нього. Та ще й агент, розповівши через два дні про переговори в Базелі, повідомив мало значущого і чимало невітного. Мало значущого: бо з поведінки австрійського агента з'ясувалося, що Фуше — той Обережний — був надто витончений, щоб остаточно з кимсь поєднатись, просто в господаря за спиною він удався до улюбленої гри: одноруч тримати всі можливості. Крім того, розповів посланець і чимало невітного: держави згодні на будь-яку форму врядування у Франції, аби тільки не було його, Наполеона Бонапарта. Імператор гнівно кусав собі губи. Його силу зламано. Він хотів потай іззаду поцілити пільмохода, а натомість у цьому поєдинку вбивчим ударом з пільми влучено його.

Фуше відбився, й утрачено слухну мить. Наполеон знає про це: «Видно, як на долоні, що він мене зраджує, — каже імператор своїм вірним, — і я зачекаю, не виганятиму його, аж поки він розповість мені про початок своїх відносин з Метерніхом. Нині ми вже прогавили нагоду й бракує приводу. Адже він повсюди рознесе, що я тиран і живлюся власною люттю». Цілком ясно бачив і визнавав імператор свою залежність, та боровсь і далі аж до останньої хвилини — чи не вдасться таки зловити того дворушника на гарячому, хоч якось його заскочити й розчавити. Він перебрав усі засоби. Спокушав довірою, дружністю, ласкою та обережністю, але його потужна воля безсило розбивалась на кожній грані цього майстерно відшліфованого, блискучого й холодного каменя: діамант можна розстроцити чи викинути, а от дірки в ньому не проточиш. Зрештою в закатованого люттю не витримали нерви, і Карно розповів про сцену, в якій драматично розкрилось імператорове безсилля перед своїм мучителем: «Герцогу Отрантський, ви зраджуєте мене, я маю

¹ Брат диявол (*итал.*).

про те докази, — гукнув одного разу на міністерській раді Наполеон Нетремному, вхопившись за ніж зі слонової кості, що лежав на столі. — Та візьміть цього ножа і вдарте мені в груди, це буде чесніше від того, що ви коїте. Мені нічого не варто розстріляти вас, і весь світ схвалив би цей учинок. Може, спитаєте, чому я цього не роблю, — бо зневажаю вас, ви для мене й ламаного шеляга не варті». Вже видно, що імператорова недовіра стала гнівом, а змордованість — ненавистю. Тому, на кого так гримають, нічого не попустять, і Фуше чудово це усвідомлює. Але він правильно обчислив жалюгідні володарчі можливості імператора. «Через чотири тижні цьому навіженому буде вже кінець», — прозріливо і зневажливо каже він своїм друзям. Тому зараз у Фуше і в гадці нема накладати з суперником: після вирішальної битви хтось мусить забратися з дороги — Наполеон або він. Фуше знає, Наполеон уже казав, що перший вісник про перемогу на бойовиську принесе в Париж і його відставку, а може, й наказ про арешт. Годинник немов одним рухом відскочив на двадцять років назад, у 1793 рік, коли теж наймогутніший чоловік тієї доби — Робесп'єр — не менш твердо вирік, що за два тижні має впасти чиясь голова: його або Фуше. Та герцог Отрантський набрався відтоді сили й поваги. Й, мудро нагадавши приятелеві, що застерігав його від Наполеонового гніву, про тодішню погрозу, додав сміючись: «Але ж упала його!»

18 червня зненацька загримотіли гармати коло Палацу інвалідів. Міський люд аж сахнувся з захвату. Вже п'ятнадцять років знали вони цей чавунний поклик. Здобуто перемогу, битва скінчилася успіхом, «Монітор» повідомив про цілковиту поразку Блюхера й Велінгтона. Недільними переповненими бульварами струменіли збуджені юрмиська, настрої суспільства, ще кілька днів тому непевні, раптом перекинулись у відданість і схилення перед імператором. Лише найкращий барометр — рента — впав на чотири по-

значки, бо кожна Наполеонова перемога означала, що війна триватиме й далі. Мабуть, тільки один чоловік здригнувся аж до комля, зачувши чавунний лускіт, — Фуше. За перемогу деспота він міг поквитатись головою. Та що за трагічна іронія долі: саме тоді, коли в Парижі салютували французькі гармати, під Ватерлоо англійські гармати давно вже дощенту розбили полки інфантерії і гвардії, а тоді, коли столиця бездогадно прибралась у святкові вогні, коні пруської кавалерії розганяли жалюгідні рештки розбитої армії.

Ще й другого дня в Парижі ні про що не здогадувались. Аж двадцятого червня просочилися страхітливі вістки. Блідими й тремтячими вустами тривожну чутку несли все далі й далі. В будинках, на вулиці, на біржі, в казармах — повсюди шептали й гомоніли про катастрофу, хоч газети мовчали, немов їм заціпило. Всяк говорив, бурмотів, бурчав, скарживсь і сподівався у зненацька наполоханій столиці.

Діяв тільки Фуше. Тільки-но до нього (звичайно ж раніше від усіх) дійшла чутка про Ватерлоо, він уже вважав Наполеона за обтяжливий труп, який чимшвидше треба прибрати з дороги. Й миттю дістає лопату, щоб рити могилу. Не зволікаючи, пише до герцога Велінгтона, щоб заздалегідь дійти порозуміння з переможцем, а водночас, маючи незрівнянну психологічну прозірливість, застерігає депутатів, що Наполеон насамперед спробує розігнати їх усіх по домівках: «Він повернеться лютіший, ніж будьколи, й відразу вимагатиме диктатури». Отже, мерщій йому палиці в колеса! Ввечері вже й засідання парламенту зіграно, міністерську раду обернено проти імператора — з Наполеонових рук вибито останній шанс ухопитися за владу, та ще й тоді, коли він і ногою не ступив у Париж. На той час Наполеон Бонапарт — уже не володар, ним (нарешті, нарешті, аж нарешті) став Жозеф Фуше.

Перед самісіньким світанком, мов у саван, загорнувшись у чорний плащ ночі, крізь міську браму проїхала поганенька карета (його власну разом зі скарбницею, шпа-

гою й паперами відібрав Блюхер) і покотилась до Єлісейського палацу. Той, що шість днів тому у військовому наказі патетично писав: «Для кожного мужнього француза настала мить перемоги або смерті», — все ж не переміг і не загинув, хоча під Ватерлоо й Ліньї за нього знову полягло шістдесят тисяч чоловік. Тепер він притьмом, як свого часу з Єгипту, з Росії, повертається додому, аби рятувати владу. Він навмисне затягнув подорож, аби приїхати потай, закрившись питьмою. Замість одразу податись у Тюїльрі, до представників французького народу в свій імператорський палац, прихищає розбиті нерви в малому й віддаленому Єлісейському палаці.

З карети вийшов утомлений і знесилений чоловік, бурмочучи непевні і незв'язні слова, шукаючи непоправному запізнілих виправдань і пояснень. Він трохи оговтався в гарячій ванні, аж потім скликає Раду. Невпокоїно, вагаючись поміж гнівом і жалем, зовні начебто шанобливі, слухали радники плутаних гарячкових казань Побитого, що вже заново марив сотнями тисяч піднятого люду, відбором найкращих коней; порахував для них (хоча вони знали докладно: з вичавленої країни вже й сотні чоловік не збереш), що за два тижні він знову зможе виставити проти союзників двісті тисяч люду. Міністри, а між ними й Фуше, стояли, похнюпивши голови. Знали, що ця гарячкова мова — лише передсмертні корчі надмірного владолюбства, яке знай не хотіло вмирати в цьому гіганті. Як і передбачив Фуше, Наполеон почав вимагати диктатури, об'єднання всієї військової й політичної влади в одних, у його руках і, мабуть, вимагав тільки на те, щоб міністри на вимогу не пристали, а він згодом, колись пізніше, на них би перекинув провину перед історією, мовляв, утрачено останній шанс перемоги (сучасність знає аналоги отаких підмін!).

Та всі міністри висловлювались обережно, ніяковіючи й боячись твердим словом уразити цього страдника з його божевільною маячнею. Тільки Фуше не мав чого казати.

Він мовчав, бо давно все залагодив і вжив усіх заходів, аби перешкодити цьому останньому Наполеоновому пориванню до влади. З професійною цікавістю, мов лікар, який по-клінічному холодно спостерігає останні нестямні корчі вмирущого й знає наперед, коли урветься пульс, припинитися опір, він без усякого жалю слухає ці марні судомні слова, жодного звуку не злітає з його сухих і знекровлених вуст. *Moribundus*¹, стратенцю, ти вже й душу Богові віддав, чого там ще варта твоя розпачлива мова! Фуше знає: поки тут імператор, сам очамрілий, намагається отуманити інших тим гвалтовним химеруванням, десь на тисячу кроків далі, в Тюїльрі, з нещадною логікою все вже вирішили депутатські збори за його, Фуше, нарешті нестримуваним бажанням і волею.

Сам він, щоправда, як колись 9 термідора, так і цього 21 червня, не прийшов на збори депутатів. Він — і цього досить — у пільмі підкотив свої батареї, окреслив план бойових дій, а для нападу вибрав слушний час і придатного чоловіка — Лафаєта, трагічного й майже гротескного Наполеонового супротивника. Повернувшись чверть століття тому героєм американської визвольної війни, аристократ з невеликим родоводом, а все ж увінчаний славою двох світів, прапороносець революції, утверджувач нових ідей, улюбленець народу, Лафаєт рано, занадто рано екстатично втішався владою. А потім раптом із небуття, з Баррасової спальні вийшов малий корсиканець, якийсь лейтенант у подертому плащі та стоптаних чоботях, і за два роки урвав собі все, що він будував і здобув, посів його місце, викрав славу. Таке не забувається. Уражений аристократ подався нарікати в свій маєток, а той у гаптованій імператорській мантиї допускав до своїх ніг князів Європи й замість старої, аристократичної, запровадив нову, ще нещаднішу деспотію генія. І від цього новітнього сонця жоден промінчик прихильності не долітав до далекого маєтку, й коли одного разу

¹ Мертвячино (лат.).

маркіз де Лафаєт у звичному простому вбранні прибув до Парижа, той вискочень ледве його зауважив, гаптовані золотом генеральські сурдути й мундири спечених із кривавого замісу маршалів затьмарювали вже запылюжену славу Лафаєта. Лафаєт забутий, двадцять років ніхто не згадує його ім'я. Волосся йому посивіло, відважний стан схуд і висох, його ніхто не кличе ні до війська, ні в Сенат, його зневажливо полишили садовити троянди й грубу картопельку в Ла-Гранжі. Ні, честолюбець такого не забуде. Й коли тепер, 1815 року, народ, пригадавши революцію, знов обрав депутатом свого колишнього улюбленця і Наполеон змушений звертатися до нього, то Лафаєт відповідає лише холодно й заперечно — занадто гордий, справедливий і чесний, щоб ховати свою ворожість.

Аж тепер, коли Фуше штовхає його в спину, ступає він наперед, і його тамована ненависть немов заступає розум і силу. Вперше знову залунав з трибуни голос старого прапороносця: «Коли я через стільки років знову подаю свій голос, який упізнають усі давні друзі свободи, то мене спонукають говорити навислі над Вітчизною небезпеки, і нині її рятунок залежить тільки від вас». Уперше знову заговорили про свободу, а свобода цієї миті — повалити Наполеона. Лафаєтова промова заздалегідь відбиває будь-які намагання розігнати парламент, ще одну спробу державного перевороту, і всі збуджено ухвалили, що народне представництво на віки вічні оголошує і вважає зрадником Вітчизни кожного, хто робитиме спроби розігнати його. Не можна було не вгадати, проти кого спрямоване це круте послання, і Наполеон, тільки-но взявши його до рук, відчув, що б'ють просто по голові. «Я мав би розігнати цих людей ще перед від'їздом, — злоститься він. — Тепер уже по всьому». Насправді ще й не по всьому, ще й не пізно. Якби він махнув пером, то вчасним зреченням ще міг би врятувати імператорську корону для сина, а собі свободу. З другого боку, ще міг ступити ту

тисячу кроків від Єлісейського палацу до зали засідань і там підкорити своїй волі полохливу отару валахів. Але історія незмінно демонструє одвічний разючий феномен: у критичні й переламні миті саме найзавзятіших сковує дивна нерішучість, якийсь душевний параліч. Валенштайн перед падінням, Робесп'єр у ніч на 9 термідора і аж ніяк не менше полководці останньої війни — всі вони саме тоді, коли й покvapність була б меншою помилкою, виявляли згубну нерішучість. Наполеон парламентує, дискутує перед двійком міністрів, що байдужісінько наслухають; саме тієї миті, коли мало вирішитись його майбутнє, він намарне спогадує всі помилки минувшини, звинувачує, химерує, надимається справжнім і вдаваним пафосом, аж ніяк не проймаючись мужністю. Він просторікує, але не діє. І, немов у житті все кружляє й повторюється, немов не були аналогії завжди найнебезпечнішою політичною помилкою, він, прагнучи прихилити депутатів, промовцею замість себе, як і 18 брюмера, висилає брата Люсьєна. Та тоді Люсьєн був не сам: поряд з ним вимовним адвокатом стояли братові перемоги, а підпирали його дужі гренадери й звитяжні генерали. Крім того, геть непростенна Наполеонова забудькуватість: за ці п'ятнадцять років полягло десять мільйонів забитих. І коли тепер Люсьєн виходить на трибуну й починає звинувачувати французький народ, що той невдячно покинув напризволяще справу його брата, раптом у Лафаєті проривається затамований гнів ошуканої нації проти її убійника, він проказує незабутні слова, що впали, мов іскра на порох, умить розбивши останні Наполеонові надії: «Як ви зважились, — вергає він громи на Люсьєна, — закинути нам, що ми мало зробили для вашого брата? Невже ви забули, що кістки наших синів і братів повсюди засвідчують нашу вірність? В африканських пустелях, на берегах Гвадалквівіру й Тахо, на віслянських пісках і в засніжених московських просторах за десять із гаком років три мільйони французів полягли

задля однісінької людини! Чоловіка, що й тепер нашою кров'ю хоче воювати з Європою. Цього досить, куди вже більше для однієї людини! Тепер наш обов'язок — порятунок Вітчизни». Передусім, здається, гримотливе схвалення мало показати Наполеонові, що то була найслушніша мить зректися доброхіть. Та, мабуть, найважче на землі — прощатися з владою. Наполеон вагається. Це вагання відібрало в сина імперію, а в нього самого свободу.

Зате тепер уривається терпець у Фуше. Якщо той Незручний не хоче доброхіть, тож геть його; досить притомом і як слід підставити важіль, і тоді впаде й така колосальна парсуна. Вночі Фуше підмовляє відданих йому урядовців, і вже вранці Палата гостро вимагає зречення. Та й це видається дрібницею для того, в кому кривавим шумовинням вирує жадання влади. Знов і так і сяк парламентує Наполеон, аж поки, ніби кивнувши пальцем, Фуше сказав Лафаєтові вирішальне слово: «Коли тягнутиме зі зреченням, я пропоную скинути».

Однісіньку годину дали депутати володареві світу для почесного відступу, ще годину могутності перед остаточною відмовою, але скористався він нею, як і 1814 року перед генералами у Фонтенбло, не політично, а чисто по-театральному. «Що, — обурюється він, — насильство? Коли так, то я й не зрікатимусь. Палата — це просто згряя якобінців і честолобців, яких давно б годилося викрити перед народом і розігнати! Нічого, я ще надолужу втрачене». Насправді ж він хоче, щоб його просили настирливіше, щоб стати ще більшою жертвою, і тепер міністри, як і генерали 1814 року, справді лагідно промовляють до нього. Тільки Фуше мовчить. Добігають вісточки за вітками, стрілки й далі безжально крутяться циферблатом. Зрештою імператор зиркнув на Фуше, водночас — як оповідав, хто бачив, — глузливим і сповненим ненависті поглядом: «Напишіть тим панам, — зневажливо промовляє він, — нехай угамуються,

я зроблю, що їм треба». Одразу ж олівцем Фуше накидав зо два рядочки й послав своїм маріонеткам у Палату, вже немає потреби вкривати імператора остаточною ганьбою. Наполеон пішов в одну з відлеглих кімнат і продиктував братові Люсьєну своє зречення.

За кілька хвилин він знову заходить до головного кабінету. Кому ж передати той значущий аркуш? Страхітлива іронія долі: саме тому, хто втиснув йому перо, невблаганному вісникові, що тепер, мов Гермес, нерушно стоїть і чекає. Безмовно імператор простягає до нього руку. Безмовно бере Фуше важко виборену звістку і вклоняється.

Та це був його останній уклін Наполеонові.

На засіданні Палати Фуше, герцога Отрантського, не було, зате тепер, коли перемога вже певна, з історичним папером у руці він повільно сходить на трибуну. Мабуть, мала й цупка рука інтригана тієї миті затремтіла з гордощів, бо ж він переміг, та ще й удруге, наймогутнішого у Франції, і це 22 червня було для нього немов другим 9 термідора. Серед приголомшеної тиші, сам холодний і незворушний, Фуше проказав кілька прощальних слів своєму колишньому панові, немов кладучи паперові квіти на свіжу могилу. Але далі жодних сентиментів! З рук велетня владу видерли не для того, щоб вона впала й покотилася, ставши здобиччю кожному пронозі. Тут уже самому треба допастися, скористатись хвилиною, яку виглядав стільки років. Фуше пропонує мерщій обрати тимчасовий уряд, таку собі Директорію з п'яти чоловік, наперед знаючи, що, нарешті, оберуть і його. Однак іще раз ця так довго сподівана самостійність мало не випала йому з рук. Хоч і вдалося йому на виборах підступно перечепити найнебезпечнішого конкурента — Лафаєта, — що своєю прямою й республіканськими переконаннями послужив йому необхідним тараном, та все ж у першому турі Карно отримав 324 голоси, а сам Фуше — всього 293, тож головування

в новому тимчасовому уряді безперечно мало припасти Карно.

Та цієї вирішальної миті, за вершок від мети, Фуше, спритний азартний гравець, знов утнув найдовершеніший і найганебніший фортель. З огляду на кількість поданих голосів головування, звичайно, належало Карно, а він, Фуше, як і завжди, навіть у цьому уряді був би другим, дарма що він нарешті прагнув вийти на перше місце, стати необмеженим володарем. Отож удається до витончених хитрощів: тільки-но зібралася рада п'яти і Карно хотів уже сісти в призначений йому президентський фотель, Фуше, як щось природне і зрозуміле, пропонує конституюватись. «Що ви розумієте під конституюванням?» — питає приголомшений Карно. «Тепер, — простосердо відповідає Фуше, — оберімо нашого секретаря й президента. — І з удаваною скромністю додає: — Мій голос, звичайно, за те, щоб головою були ви». Карно нічого не второпав і з гречністю каже й собі: «А я свій голос віддаю вам». Та два члени потай уже трималися Фуше, тож він мав три голоси проти двох і, перше ніж Карно збагнув, як його одурено, сів у президентський фотель. Після Наполеона й Лафаета так само вдатно він обіграв Карно, тоді найпопулярнішого, й замість нього долю Франції тримав у руках найметикованіший — Жозеф Фуше. За п'ять днів — з 13 по 18 червня — імператор утратив владу, і за п'ять днів — з 17 по 22 червня — Фуше перебрав її собі, нарешті вже нікому не слуга, а необмежений володар Франції, вільний, божественно вільний віддаватись улюбленій і запаморочливій політичній грі.

Тепер перший великий чин: геть імператора! Фуше гнітить навіть Наполеонова тінь; як Наполеон, будиши володарем, почувався негаразд, знаючи, що той непевний Фуше в Парижі, так і Фуше не міг відітхнути, поки між ним і сірим плащем не проляже зо дві тисячі миль. Сам він уникав говорити з Наполеоном — навіщо ті сентимен-

ти? — шле йому тільки накази, ще закутані в тонесенький напахчений папірець зичливості. Та невдовзі Фуше зірве навіть цю збляклу обгортку гречності, безжалюбно показуючи поваленому його безвладність. Патетичну прокламацію, яку уклав Наполеон для прощання з армією, він простісінько пожбурих під стіл, і даремно наступного дня приголомшений полководець шукав своїх імператорських слів у «Моніторі». Фуше заборонив йому показуватись на люди. Фуше заборонив імператорові! Наполеон ще не йме віри безмежній зухвалості, з якою його колишній слуга переступив через нього, а той з дошкульною настирливістю й далі відпихає його твердим кулаком, аж поки імператор, зрештою, перебрався в Мальмезон. Там він зачепився й уперся. Далі він не хоче, дарма що вже добігають драгуни з армії Блюхера, дарма що з години на годину дедалі грізніше нагадує Фуше, що йому слід, урешті, взятися за розум і тікати. Наполеон що гостріше почувається поваленим, то судомніше чіпляється за владу. Навіть коли на подвір'ї вже стояла запряжена карета, вдається до широкого жесту: він, імператор, просить дозволу виступити простим генералом на чолі війська, щоб знову-таки перемогти або вмерти. Та завжди тверезий Фуше навіть не сприймає поважно цієї романтичної жертви: «Він що, кпить із нас? — розлютився міністр. — Поява Наполеона на чолі армії була б ще одним, новим викликом Європі, а його вдача зовсім не змінилася, щоб вірити отій начебто байдужості до влади».

Фуше висварив генерала, що набрався сміливості взагалі донести таку вістку, замість спровадити імператора, й наказав йому негайно влаштувати від'їзд Набридущого. Наполеонові він навіть не зволив відповісти. Переможений для Фуше не вартий і краплі чорнила.

Тепер він уже вільний, тепер він біля мети. Після падіння Наполеона, на п'ятдесят шостому році життя, Жозеф Фуше, герцог Отрантський, нарешті, сам-один і нічим не

скутий, став на вершечку влади. Минуло чверть сторіччя нескінченних, мов у лабіринті, блукань: від миршавого і блідавого купецького сина до сумної тонзури монастирського вчителя, потім угору до народного трибуна й проконсула, зрештою до герцога Отрантського, імператорового слуги, і тепер кінець кінцем, не служачи вже нікому, він став самовладним володарем Франції. Інтрига стріумфувала над ідеєю, спритність над геніальністю. Навколо нього ціле покоління безсмертних пішло в небуття: Мірабо помер, Марата вбито, Робесп'єра, Демулена, Дантона гільйотиновано, його співконсула Коло вислано на малярійні острови Гаяни, Лафаєта забуто — всі, геть усі його революційні сподвижники померли і зникли. Зате він, вільно обраний представниками всіх партій, нині порядкує у Франції, а Наполеона, володаря світу, в жалюгідному вбранні з фальшивим паспортом секретаря якогось незначного генерала прогнав на узбережжя. Мюрат і Ней чекають розстрілу, а всі родинні дрібні королі з Наполеонової ласки з порожніми кишнями й без землі блукають від притулку до притулку. Пощезло все славетне покоління того неповторного перетворення світу, він один тільки вибравсь завдяки наполегливому терпінню, що планує в пільмі й риє попід землею. Тепер його вправна рука ніби лоєм змастила міністерство, Сенат і Національні збори; колись такі владні генерали тремтять за пенсії і слухають, мов ягнята, нового президента; городяни й народ усієї країни чекають його розпоряджень. Людовік XVIII шле до нього послів, Талейран — вітання, Велінгтон, переможець при Ватерлоо, — довірливі листи; нитки світової долі вперше зовсім відкрито й вільно побігли через руки Фуше.

Незмірні завдання постали перед ним: оборонити розбиту й переможену країну від нетерплячих ворогів, перешкодити непотрібному патетичному опорові, домогатися сприятливих умов миру, знайти належну державну форму й відповідного володаря, утворити з хаосу нові норми,

новий і тривалий лад. Ці завдання вимагали вправності, надзвичайної духовної проворності — і справді, коли в тій круговерті всі затрачали розум, то заходи Фуше свідчили про найвище завзяття, а його подвійні й багатоколіїні плани були на диво безпечні. Він дружній з усіма — аби всіх ошукувати й робити тільки те, що йому самому видається слухним і корисним. Хоч у парламенті він нібито домагається утвердження Наполеонового сина, перед Карно — республіки, перед союзниками — герцога Орлеанського, сам Фуше тишком-нишком посуває стерно недавньому королю Людовіку XVIII. Зовсім непомітно, вправно й нечутно завертаючи, так що й найближчі приятелі не здогадувались про його справжню мету, він веслує драговинням підкупів до роялістів і продає йому довірений уряд Бурбонам, тоді як у Палаті й міністерській раді вдає несхитного бонапартиста й республіканця. Якщо дивитись психологічно, задум Фуше був єдино правильним. Тільки швидка капітуляція перед королем могла дати пощаду переповненій ворожим військом, знекровленій і пошматованій Франції, забезпечити без усяких збурень перехід влади. Один Фуше своїм реалістичним розумом одразу збагнув таку необхідність і втілював її власною волею й силою, долаючи опір Ради, народу, армії, Палати і Сенату.

Але в ті дні Фуше мав усякого розуму, крім одного — це його трагедія! — останнього, найвищого, найдосконалішого: тут він хотів ще й собі пожитись. Того останнього, що надав би йому гідності, якби, так вправно поурядувавши, він сам зрікся влади, — вже мавши п'ятдесят шість років, ставши на вершині успіхів, зібравши десять, а то й двадцять мільйонів, здобувши вдячність і шану сучасності та історії. Та хто двадцять років тягнувся до влади, так і не наситившись нею, той уже не здатний зрестися — точнісінько, як Наполеон, Фуше неспроможний зрестися ані на хвилину раніше, ніж його потурять. А що нема вже ніякого володаря, щоб зрадити, Фуше лишається зрадити тільки себе самого,

своє власне минуле. Повернення переможеної Франції її давнішому володареві тієї миті було найдоречнішим чином, слухною і сміливою політикою. Але взяти за цей розв'язок на чай посадою королівського міністра — це була ницість і більше ніж злочин — просто дурниця. І такої дурниці припускається цей скажений честолюбець, щоб на кілька історичних годин «d'avoir la main dans la pâte», поварити кашку, — це перша й найбільша дурниця Фуше, ота непростенна, що навіки принизила його перед історією. Тисячу щаблів вправно, спритно й терпляче подолав він угору — і однісінький раз без потреби незграбно впавши навколішки, миттю злетів до самого низу.

Як відбувся цей продаж уряду Людовікові XVIII за міністерську посаду, ми, на щастя, дізналися з одного характерного документа, одного з нечисленних, що найдокладніше подають дипломатичні перемовки повсякчас обережного Фуше. Під час Ста днів тільки один відважний прихильник короля — барон Вітроль — зібрав у Тулузі військо й почав воювати з Наполеоном. Коли його схопили й доправили до Парижа, імператор одразу ж хотів його розстріляти, та втрутився Фуше: він завжди обстоював милосердя, та ще й до ворогів, яких десь можна й використати. Задовольнилися тим, що барона де Вітроля запроторили до військової в'язниці, допоки трибунал оголосить йому вирок. Але 23 червня дружина підсудного, ледве зачувши, що Фуше став володарем Франції, притьмом подалася до нього просити про звільнення Вітроля, що Фуше відразу й зробив, бо конче потребував якогось козиря в грі з Бурбонами. А вже наступного дня звільнений роялістський ватажок барон Вітроль прийшов дякувати герцогові Отрантському.

У кабінеті Фуше й відбулася оця дружня політична розмова виборного голови республіканського уряду з присяжним архіроялістом. Фуше йому каже:

— Ну, а що ви тепер гадаєте робити?

— Маю намір податись до Гента, коло брами на мене вже чекає карета.

— Це найрозумніше, що можна вчинити, вам тут не зовсім безпечно.

— Може, через мене ви щось хочете передати королю?

— О господи, та нічого. Зовсім нічого. Тільки прошу, скажіть його величності, що вони можуть розраховувати на мою відданість, та, на жаль, не від мене залежить, щоб вони чимшвидше повернулись у Тюільрі.

— Як на мене, тільки від вас залежить, щоб це сталося якнайшвидше.

— Це вам тільки здається. Вони навіть хочуть (і тут Фуше засміявся) проголосити Наполеона II.

— Що? Наполеона II?

— Звичайно, з цього треба починати.

— Але, мабуть, не всі сприймають цю пропозицію по-важно?

— Так, безперечно. Що далі я міркую, то більше переконуюсь: таке проголошення було б цілковитим безглуздом. Та ви навіть уявити не годні, скільки люду ще тримається цього імені. Дехто з моїх колег, Карно передусім, переконаний, що з Наполеоном II буде все врятоване.

— І як довго триватиме цей жарт?

— Мабуть, доти, доки позбудемось Наполеона I.

— Ну, а потім, що станеться потім?

— Хіба я знаю? Такої пори, як тепер, важко й на завтра щось передбачити.

— Та коли вже пан Карно, ваш колега, так хапається Наполеона, то, певне, вам буде важко протидіяти таким намірам?

— Ет! Ви не знаєте Карно! Щоб забити йому баки, досить проголосити уряд «французького народу». Уявіть собі, що з ним діятиметься, як зачує про французький народ!

І тут засміялися обидва, по-республіканському вибраний герцог Отрантський, глузуючи зі свого колеги, і

роялістський посланець. Тепер вони стали потрохи по-розуміватися.

— Атож, мабуть, так воно й буде, — поновив розмову барон Вітроль, — але, сподіваюсь, після Наполеона II й «французького народу» ви, зрештою, згадаєте про Бурбонів.

— Таж очевидно, — відповів Фуше, — що потім іде черга герцога Орлеанського.

— Як герцога Орлеанського? — ошелешено вигукує барон. — Невже ви гадаєте, що король колись візьме корону, яку цілому світові торгують?

Фуше тільки мовчав та усміхався.

Але барон де Вітроль уже збагнув. Цією стриманою, іронічною, вочевидь недбалою розмовою Фуше розкрив йому наміри, дав виразно відчутти, що, коли він захоче, труднощі будуть, що замість короля Людовіка XVIII можна проголосити й Наполеона II, або французький народ, або й герцога Орлеанського, і що сам він, Фуше, не дуже й прихильний до цих можливостей і ладен спокійно, знехтувавши всі три, задовольнити Людовіка XVIII, якщо... Це «якщо» вимовлене не було, але барон де Вітроль уже збагнув, побачивши, мабуть, якусь смішинку в погляді, а може, який рух. Хай там що, та він раптом вирішує відкласти подорож і зостається в Парижі біля Фуше, звичайно, за умови, що матиме змогу вільно листуватися з королем. Він ставить свої умови: одразу ж двадцять п'ять паспортів для своїх агентів у Генті, штаб-квартирі короля. «П'ятдесят, сто, скільки хочете», — відповідає зичливий республіканський міністр поліції представникові ворога республіки. «Та ще й прошу дозволу щодня бодай раз перемовитись із вами». І герцог знову зраділо відповідає: «Раз, таж цього не досить! Двічі, вранці й ввечері!» Тепер барон де Вітроль міг спокійно залишатися в Парижі й під захистом герцога Отрантського провадити переговори з королем і казати йому, що паризькі брами для нього відкриті, якщо... саме так, якщо Людовік XVIII готовий піти на ралець до гер-

цога Отрантського, давши йому посаду міністра в новому королівському уряді.

Коли Людовіку XVIII запропонували дати Фуше на чай посадою міністра й без клопоту розчахнути паризькі брами, норавливий Бурбон аж запінився. «Ніколи!» — закричав він першому, хто хотів занести до списку це ненависне ім'я. І справді, що за безглузді домагання, щоб він узяв королевбивцю, одного з тих, хто підписував смертний вирок його рідному братові, отого забіглого священика, несамовитого атеїста й Наполеонового служника! «Ніколи!» — обурено репетує він. Та з історії вже відомі ці «ніколи» королів, політиків та генералів, вони майже завжди є вступом до капітуляції. Хіба Париж уже не вартий меси? Хіба з часів Генріха IV інші королі, предки Людовіка XVIII, не вдавались уже до *sacrifici dell'intelletto*, таких жертв духу й сумління, прагнучи владарювання? Затиснений зусібіч — придворними, генералами, Велінгтоном і передусім Талейраном (що, будиши одруженим єпископом, та ще й при дворі, теж трохи до сказу не доводив), Людовік XVIII малопомалу завагався. Всі запевняли, що тільки одна людина може без опору відкрити паризькі брами, тільки Фуше! Тільки він, людина всіх партій і прямивань, найкращий, одвічний підніжок усіх претендентів на корону, не дасть пролитися крові. Та й потім: колишній якобінець давно вже став добрим консерватором, покаявся й так чудово зрадив Наполеона. Зрештою, щоб полегшити собі душу, король іде сповідатись: «Бідолашний брате, якби ти тільки знав!» — лементує він і вже каже, що потай прийме Фуше в Неї, — потай, бо в Парижі ніхто не повинен здогадатись, що за міністерську посаду обраний проводир народу своєї країни, а претендент на корону через той королівський обруч генджує власною честю. В п'їтмі, з одним забіглим єпископом за свідка, потаємно був доведений до кінця цей найганебніший у новій історії гешефт між екс-якобінцем і ще-не-королем.

Там, у Неї, відбулась ота нелюдська й химерна сцена, гідна Шекспіра чи Аретіно: король Людовік XVIII, нащадок Людовіка Святого, приймає співубивцю свого брата, що вже сім разів ламав присягу, — Фуше, міністра Конвенту, імператора й республіки, — щоб той тепер склав присягу йому — вже восьму присягу вірності. Й товаришить Фуше Талейран, колишній єпископ, потім республіканець, потім імператорів слуга. Щоб краще виступати, кульгавий кладе руку на плече Фуше — «нечестя сперлося на зраду», як глузливо зауважив Шатобріан, — й отак по-братерському підійшли два атеїсти й бунтівники до спадкоємця Людовіка Святого. Спершу глибокий уклін. Потім Талейран бере на себе важкий обов'язок запропонувати королю міністром убивцю його брата. Висхлий чоловічок блідший, ніж звичайно, — таж тепер перед «тираном» і «деспотом» він падає навколішки для присяги й цілує руку, в якій та сама кров, половину якої він вилив, і присягається ім'ям того самого Бога, чії церкви зі своїми ордами він плундрував і нечестив у Ліоні. Все-таки надто крутий фортель навіть для Жозефа Фуше!

А що герцоґ Отрантський зблід іще дужче, коли вони вийшли з королівської зали аудієнцій, то тепер його вже мусить підтримати міцніший Талейран. Фуше не каже ні слова. Навіть іронічні зауваження безсоромного цинічного єпископа, що правив службу, мовби граючи в карти, не можуть розбити його приголомшеної мовчанки. Вночі з підписаним указом у кишені він їде назад до Парижа, до своїх бездогадних колег у Тюїльрі, яких він завтра повіганяє, а післязавтра оголосить поза законом, — певне, буде йому трохи незатишно серед них. Тільки раз здобув собі волю цей найзрадливіший слуга, але — що за дивовижна гра долі! — рабські душі ніколи не терплять свободи, їх немов щось відтручує, вони завжди вириваються з неї й тікають назад, у нове рабство. Отож і Фуше, ще вчора самостійний і сильний, знову згинається перед паном, знову прив'язує свої вільні руки до галери влади (гадаючи, ніби

вони тримають стерно долі). Але скоро він матиме на собі ще й відзнаки тієї галери — тавро.

Наступного дня надійшли союзницькі армії. Згідно з таємною домовленістю, вони посіли Тюільрі й просто замкнули двері перед депутатами. Це й дало такий бажаний привід нібито заскоченому Фуше запропонувати колегам на знак протесту проти багнетів розпустити уряд. Одурені вхопилися за той патетичний жест — отож, як і домовлялися, трон раптом звільнився, цілий день у Парижі не було ніякого уряду. Досить було Людовіку XVIII серед вітальних гуків зраділої юрби, зібраної грошима його нового міністра поліції, підступити до брами, як його з захватом проголосили рятівником: Франція знову стала королівством.

Аж тепер збагнули колеги Фуше, як спритно він переграв їх. З «Монітора» дізналися й про те, за скільки продався. Тоді прорвався гнів у добропорядного, розважливого й невразливого (лише трохи обмеженого) Карно. «Ну, зраднику, куди ти зашлеш мене тепер?» — зневажливо гукає він новоспеченому роялістському міністру поліції.

Не менш зневажливо відповів йому й Фуше: «Куди хочеш, йолопе».

Цим лаконічним характерним діалогом двох колишніх якобінців, останніх, що zostалися після 9 термідора, скінчилася дивовижна драма нового часу, революція та її блискітлива фантазмагорія — Наполеонів похід крізь історію. Доба героїчних авантур минулася, настали міщанські часи.

Розділ IX

ПАДІННЯ Й НЕПАМ'ЯТЬ

1815—1820 рр.

28 червня 1815 року — минулися вже Сто днів Наполеонової інтермедії — в розкішній кареті, запряженій біли-

ми винохідцями, король Людовік XVIII знову дістався до свого міста Парижа. Прийняття було надзвичайне. Фуше таки добре попрацював. Захоплені юرمىська обступили карету, на будинках майоріли білі корогви, а де не було їх, там поквапом до ціпків поприв'язували рушники й скатертини, повистромлявши їх з вікон. Увечері місто запалало тисячами вогнів, від надміру радощів танцювали навіть з офіцерами англійських і пруських окупаційних військ. Ані жодного ворожого гуку, завбачливо розставлена жандармерія була просто непотрібною; справді, Жозеф Фуше, новий міністр поліції найхристияннішого короля, сумлінно подбав про свого нового господаря. В Тюільрі, в палаці, де ще місяць тому він шанобливо виказував себе найвірнішим перед імператором Наполеоном, герцог Отрантський чекає на короля Людовіка XVIII, брата «тирана», якого він у цьому ж будинку двадцять два роки тому прирік на смерть. Та тепер він низько й святобливо схиляється перед нащадком Людовіка Святого, а свої листи підписує так: «З шанобою найвірніший і найвідданіший підданий Вашої Величності» (так воно буквально й було десь у десятку його власноручних дописів). З усіх несамовитих стрибків його акробатичної вдачі на політичній линві це був найзухваліший, але й останній. На перший погляд справді може видатись, ніби почалось у нього все чудово. Доки король ще не всівся міцно на троні, він цупко тримається за такого собі пана Фуше. Та й потім: попервах ще можна скористатися цим Фігаро, що так ловко тямить жонглювати навсібіч. Спершу для виборів, бо ж треба забезпечити дворові надійну більшість у народному парламенті, і для цього «випробуваний» республіканець і представник народу послужив неоціненним загоничем. Крім того, треба залагодити всілякі невітнішні криваві справунки, — то чом не скористатися цією потертою рукавицею? Потім її можна викинути, не забруднивши своїх королівських ручок.

Один такий справунок був залагоджений просто в найперші дні. Ще на вигнанні король урочисто обіцяв, що дасть амністію й ніколи не переслідуватиме тих, хто під час Ста днів знову служив прийшлому узурпаторові. Та з-за столу чоловік підводиться вже іншим: рідко коли королі вважають себе зобов'язаними дотримуватися того, що обіцяли, будши претендентами на корону. Тепер, коли король уже міцно сидів у сідлі, найзапекліші роялісти, пишаючись власною вірністю, почали вимагати, щоб він покарав усіх тих, хто на Сто днів відпав від білої лілеї. Цупко затиснений вимогами роялістів, що завжди були більшими роялістами, ніж сам король, Людовік XVIII мусив, урешті, податися. А міністрові поліції припала марудна робота укладати проскрипційні списки.

Прикрим було це доручення для герцога Отрантського. Чи справді слід карати людей за такі дрібниці — правду кажучи, тільки за те, що вони вчинили найрозумніше й перекинулись до сильнішого, до переможця? Крім того, міністр поліції найхристияннішого короля згадує, що за всіма законами першим ім'ям у такому списку неблагонадійних має стояти ім'я герцога Отрантського, Наполеонового міністра поліції, отже, його власне ім'я. Господи, ну й прикра ситуація! Фуше відразу хитрощами намагається спекатись цього невтішного доручення. Замість списку, що містив би, як бажано, тридцять-сорок імен головних винуватців, Фуше, здивувавши всіх, приносить кілька великих аркушів, де було триста-чотириста, а багато хто казав, що й тисяча імен, і вимагає покарати всіх або нікого. На таке, сподівається він, король усе ж не наважиться, й таким чином буде кінець цій дратливій справі, та, на жаль, міністрів очолював такий самий лис, як і він, — Талейран. Той одразу прикметив, що Фуше ця пігулка гірко смакує, і тим ревніше заходився, щоб її таки проковтнули. Він безжально покреслив списки Фуше, аж поки залишилося сорок вісім імен, і доручає йому прикрий клопіт підго-

тувати й підписати своїм ім'ям накази про вигнання й смертні вироки.

Найрозумнішим для Фуше було б тепер узяти капелюха й зачинити знадвору палацні двері. Але тут ще виразніше проступило найслабше місце Фуше: його честолюбство мало всякого розуму, тільки одного бракувало — він не міг вчасно зректися. Фуше ліпше терпіти неласку, ненависть і злобу, ніж доброхіть підвестися з міністерського стільця. Отож з'явився, породивши загальний подив, список жертв, що містив найславетніші, найшляхетніші імена Франції і мав унизу підпис колишнього якобінця. Там був Карно, «l'organisateur de la victoire»¹, творець Республіки, маршал Ней, переможець у численних битвах, рятівник решток армії, що відступала з Росії, всі товариші Фуше з тимчасового уряду, останні товариші з Конвенту, його революційні сподвижники. Всі імена можна знайти в цьому страшному спискові, де сповіщалося про смерть і вигнання, імена всіх тих, що своїми діями впродовж останніх двадцяти років уславили Францію. Бракувало тільки одного ім'я — Жозефа Фуше, герцога Отрантського.

Або, власне, не бракувало жодного. Ім'я герцога Отрантського теж стояло на тому аркуші. Але не в тексті серед імен звинувачених і оголошених поза законом Наполеонових міністрів, а нижче, як ім'я королівського міністра, що всіх своїх товаришів посилав на смерть і вигнання, — як ім'я ката.

За такий страхітливий удар, що, розтоптавши власне сумління, зробив для нього колишній якобінець, король, звичайно, не міг бодай якось не віддячити. Жозефові Фуше, герцогові Отрантському, тепер засвідчили останню, найвищу шану. Бувши п'ять років удівцем, він вирішив одружитися знову — та ще й замислив той самий

¹ «Організатор перемоги» (франц.).

чоловік, що колись так люто жадав «крові аристократів», і собі поєднатися шлюбно з блакитною кров'ю, побратися з графінею Кастелян, родовитою аристократкою, отже, «членом тієї злочинної зграї, що має впасти під мечем закону», як залюбки свого часу проповідував він у Невері. Та відтоді — й цьому не бракує найрізноманітніших переконливих доказів — колишній Якобін Якобінович, кривавий Жозеф Фуше, ґрунтовно змінив свої погляди, бо якщо тепер, 1 серпня 1815 року, йде до церкви, все відбувається вже не так, як 1793-го, коли «ганебні символи фанатизму» — вівтарі та розп'яття — він розбивав молотком: разом зі шляхетною нареченою він сумирно чекає благословення від чоловіка в митрі, яку, нехай читач пригадає, 1793 року глумливо настромляли на осячі вуха. За давнім шляхетським звичаєм — таж герцог Отрантський знає, що воно годиться робити, одружуючись із графінею Кастелян, — шлюбний контракт підписали представники найзначніших вельможних родин. А першим свідком *mapu pporgia*¹ цей унікальний у світовій історії документ підписав Людовік XVIII, ставши найгіднішим і найнегіднішим свідком убивці свого брата.

Це вже багато, незмірно багато. І вже навіть занадто. Бо саме це крайнє зухвальство, коли «régicide», корольубивця, просить за шлюбного свідка брата гільйотинованого короля, породило в аристократичних колах величезне невдоволення. Цей жалюгідний перекинчик, рояліст з учорашнього дня, бурчали вони, поводиться так, ніби й справді належить до двору й аристократії. Навіщо, власне, послуговуватись отакими людьми, «*le plus dégoûtant reste de la révolution*», останнім найбруднішим покидьком революції, що плямує міністерство своєю огидною присутністю? Звичайно, він допоміг королю знов уступити до Парижа, підписав своїми продажними руками наказ, оголосивши найкращих людей Франції поза законом. А те-

¹ Власноруч (лат.).

пер нехай забирається! Ті самі аристократи, які тиснули на короля, що аж тупцяв з нетерплячки перед паризькою брамою, щоб той, аби ввійти до Парижа без проливу крові, неодмінно наставив міністром герцога Отрантського, — ті самі пани враз уже й знати не хочуть ніякого герцога Отрантського, а лиш уперто згадують про такого собі Жозефа Фуше, що гарматними залпами в Ліоні винищив сотні священиків та аристократів і вимагав смерті Людовіка XVI. Раптом зауважує герцог Отрантський, ідучи королівськими передпокоюми, що чимало шляхетних панів уже не вітаються з ним або з викличною зневагою повертаються плечима. Проти «Mitrailleur de Lyon» несподівано з'явилися і пішли по руках агітки, нове патріотичне товариство «Francs régénérés»¹ — попередник «Camelots du roi»² і «Молодої Угорщини» — на зборах уже прямо вимагає, щоб лілейна корогва нарешті очистилася від ганебної плями.

Та Фуше не піддається так легко, коли йдеться про владу, він міцно вхопив її зубами. В таємних повідомленнях шпигуна, що стежив за ним у ті дні, читаємо, що Фуше крутивсь навсібіч, аби десь учепитись. Зрештою, є ще в країні ворожі державці, вони можуть захистити його від цих надто закоролілих королівських слуг. Фуше ходить до російського імператора, цілі години щодня розмовляє з Велінгтоном та англійським послом, удається до найможливіших дипломатичних підкопів, щоб прихилити народ, підбуривши його проти чужоземних військ, і водночас залає короля, прибріхуючи в доповідях. Своім оборонцем до Людовіка XVIII посилає переможця при Ватерлоо, мобілізує банкірів, жінок і останніх друзів. Ні, він не хоче забиратись, він надто дорого заплатив сумлінням за посаду й тому борониться відчайдушно. І справді, кілька тижнів йому вдається, коли він, мов досвідчений пловець, то ляже

¹ «Оновлені франки» (франц.).

² «Королівських гайдуків» (франц.).

на бік, то перекинетесь на спину, триматись на політичній водoverті. Ввесь цей час, як повідомляє той шпигун, Фуше на позір має добрі надії на майбутнє, мабуть, вони й справді такі були. Адже двадцять п'ять років йому завжди щастило видряпуватись нагору. Якщо він упорався з Наполеоном і Робесп'єром, то навіщо перейматися кількома простакуватими аристократами! Віддавна зневажаючи людей, Фуше не боїться їх: адже він переграв і пережив найвидатніших діячів світової історії.

Та одного все ж не навчився цей старий кондотьер, цей витончений людознавець, — і ніхто не може цього навчитися: воювати з привидами. Одне він забув: королівським двором, наче мстива Ерінія, ходить привид минувшини. Це герцогиня Ангулемська, рідна донька Людовіка XVI й Марії Антуанетти, єдина з родини, що уникнула тієї страшної різанини. Хай там що, король Людовік XVIII ще міг пробачити Фуше; зрештою, цьому якобінцеві він завдячував королівський трон, а така спадщина часто полегшує (історія може засвідчити) братерне горе навіть серед найвищих верств. Йому вибачати легко, він не відчув на собі тієї моторошної доби, натомість герцогиня Ангулемська пам'ятає своє страхітливе й скривавлене дитинство. Її спогади незабутні, а ненависть незгасна, забагато вистраждала вона душею і тілом, щоб простити цьому якобінцеві, цьому страшидлові. Вона тремтить на згадку про страхітливий вечір у замку Сен-Клу, коли була ще дитиною, а юрба санкюлотів замордувала охоронців і, залишаючи криваві сліди, вдерлася до її батька-матері. Пережила вона й вечір, коли, запхані вчотирьох до карети — батько, мати, брат (пекар, пекариха й пекарчата) — серед глумливого й верескливого з'юрмиська, щомиті сподіваючись смерті, вони знову були доправлені в Тюільрі до Парижа. Пережила вона й 10 серпня, коли міська потолоч сокирами розчахнула двері до покоїв її матері, а батькові глузливо

начепили на голову червоного ковпака й пікою вперлись у груди. Вона пригадувала моторошні дні ув'язнення в Тамплі і страшні хвилини, коли заплилу кров'ю голову герцогині Ламбаль, приятельки їхньої матері, з розпущеними, злиплими від крові косами підняли на вістря піки й піднесли до вікна. Й хіба можна забути вечір прощання з батьком, коли того вели на гільйотину? А прощання з недорослим братом, якого в тісній камері кинули вошивіти й подихати? І як не згадувати приятелів Фуше в червоних ковпаках, що цілими днями випитували й мучили її, бо на процесі проти королеви вона мала засвідчити вигадану розпусту своєї матері Марії Антуанетти з її малим сином? І як стерти з пам'яті мить, коли з її обіймів видерли матір і підвода з нею погуркотіла бруківкою на гільйотину? Ні, донька Людовіка XVI й Марії Антуанетти, в'язень Тамплю, всі ці жахіття, на відміну від Людовіка XVIII, не вчитала з газет і не почувала з третіх вуст — усі вони недосажно глибоко запеклися в її переляканій, висхлій, змученій і сплюндрованій дитячій душі. Її ненависть до вбивць свого батька, до катів своєї матері, до страховидел з її дитинства — яacobинців і революціонерів — була неминущою і ще не відомщеною.

Таке не забувається. Вона присягнула ніколи й нізачо не подавати руки й не дихати одним повітрям в одному покої з міністром свого дядька, зі співубивцею свого батька — Фуше. Перед усім двором відверто й виключно виявляла вона міністрові свою зневагу і ненависть. Вона не ходить на жоден бал, на жодну виставу, де присутній отой королівбивця, зрадник власних переконань, і її неприхована, відкрита, глузлива й фанатична зневага до перекинчика мало-помалу, мов ударами батога, розбудила приспану честь усіх інших. Зрештою всі як один члени королівської родини вимагають від Людовіка XVIII, щоб тепер, коли його владі ніщо не загрожує, він із соромом і ганьбою вигнав із Тюїльрі вбивцю брата.

Неохоче, як ми пам'ятаємо, й лише тому, що він був конче потрібен, згодився Людовік XVIII взяти накинутого йому Жозефа Фуше міністром. З охотою, ба навіть із радістю дає він йому тепер, коли той уже став непотрібним, відставку. «Щоб бідолашна герцогиня не харапудилась, бачачи це мерзенне обличчя», — каже він сміючись про чоловіка, що й досі бездогадно підписується його «найвірнішим слугою». І Талейран, ще один перекинчик, отримує королівський наказ: дати втямки своєму товаришеві по Конвенту й Наполеоновій добі, що в Тюїльрі вже не бажана його присутність.

Радо береться Талейран за таке доручення. Бо й так було йому важко повертати вітрилом на стрімкому роялістському вітрі. Отож він сподівається, що, скинувши баласт, його щасливий корабель якнайліпше триматиметься на воді. А найтяжчим баластом у його кабінеті був королевбивця, його давній сподвижник Фуше. Жбурнути його за борт — цю нібито нележку справу він залагодив із чарівливим спритом світської людини. Не брутально і не врочисто сказав йому про відставку — ні, давній знавець манер, суверенний аристократ, обирає чудовий спосіб дати втямки, що нині дзигарі пана Фуше нарешті вже пробамкали дванадцятку. Цей останній аристократ XVIII ст. свої комедійні сцени та інтриги неодмінно ставив із салонними декораціями, тож і цього разу брутальну відставку він прибрав у найвишуканішу форму. 14 грудня Талейран і Фуше зустрілись у якомусь вечірньому товаристві. Люди собі їли, про щось говорили, базікали, й надто вже Талейран був у чудовому гуморі. Цілий гурт зібрався круг нього: вродливі жінки, поважні достойники, молодь — усі з цікавістю збилися до купи, слухаючи цього неперевершеного оповідача. І справді, сьогодні його мова була аж надто чарівною. Він згадував давноминулі дні, коли, тікаючи від наказу про арешт, підписаного Конвентом, мусив податись до Америки. Натхненно вихваляє він ту незвичайну країну.

Ах, як там добре: непрохідні ліси, споконвіку населені племенами червоношкірих, потужні, нездоланні річки, стрімкий Потомак і величезне озеро Ері; а серед того героїчного й романтичного світу нова генерація, гартована, діяльна й дужа, виплекана у війнах, залюблена у свободу. Тамтешні закони просто приголомшують, а можливостей народу уявити не можна. Там є чого вчитися, там у тисячі разів гостріше, ніж у нашій зужитій Європі, можна відчутти нове, краще майбутнє! Там треба жити, там треба діяти, — вигукує він у захваті, і, на його думку, жодна посада не така приваблива, як місце посла в Сполучених Штатах...

Раптом він уриває свій, здавалося, невдаваний захват і звертається до Фуше: «Герцогу Отрантський, а ви б не хотіли обійняти таку посаду?»

Фуше зблід. Він збагнув. Усередині все аж трусилося з люті — як спиритно і вправно, перед усім людом, перед цілим двором старий лис випхав за двері його міністерського стільця. Фуше промовчав. Та через кілька хвилин зібрався, поїхав додому й написав рапорт про відставку. Талеїран і досі не втрачав доброго гумору, а по дорозі додому з кривим усміхом довірився друзям: «Цього разу я нарешті скрутив йому в'язи».

Аби чим-небудь запнути перед народом те, як немилосердно вигнали Фуше, відставному міністрові pro forma запропонували іншу дрібну посаду. Тож у «Моніторі» не стояло, що «régicide», королевбивця, Жозеф Фуше пішов у відставку з посади міністра поліції, а можна було прочитати, що його величність король Людовік XVIII зволив його світлість герцога Отрантського призначити послом при Дрезденському дворі. Зрозуміло, всі сподівалися, що Фуше відмовиться від цієї цілком безвартисної посади, що вже не відповідала ні його становищу, ні місцю, яке він посів у історії. Та де там! Мавши бодай краплю здорового глузду, Фуше збагнув би, що для нього, королевбивці, остаточно й

без вороття скінчилося служіння реакційному королівству, що за кілька місяців навіть ті жалюгідні кістки вирвуть у нього з пащі. Але пекуча зголоднілість за владою зробила цю колісь таку зухвалу вовчу душу цілком собачою. Точнісінько, як Наполеон, що до останньої миті судомно чіплявся не тільки за трон, а й за просту принаду імператорського титулу, ба навіть іще принизливіше його слуга вчепився за якусь там мізерну міністерську посаду. Невідчепно, мов слиз, приліпивсь він до влади: одвічний служник і тепер послухався свого пана! «Ваша Величносте, я з удячністю приймаю посольство, яке Ви мені зволили надати», — впокорено пише п'ятдесятишестилітній чоловік, двадцятиразовий мільйонер до того, хто півроку тому з його власної ласки знову став королем. Пакує валізи і з усією родиною переїздить на крихітний дрезденський двір, улаштовується з князівською пишнотою й поводитьсь так, ніби довіку прагне зоставатися там королівським послом.

Але те, чого він боявся так довго, незабаром і сталося. Майже двадцять п'ять років Фуше розпачливо боровся проти повернення Бурбонів, керуючись непомильним інстинктом, що вони, зрештою, жадатимуть помсти за те однісіньке слово «смерть», яким він послав на гільйотину Людовіка XVI. Та, по-дурному сподіваючись одурити їх, перелізши до їхніх лав, він зодягає машкару сумлінного й відданого королю слуги. Але цього разу одурив не інших, а себе. Тільки-но поклеїли нові шпалери в його дрезденських апартаментах, ледь поставили стіл і ліжко, як у французькому парламенті вдарив грім. Уже й не згадували герцога Отрантського, всі забули, що достойник з таким ім'ям увів триумфально до Парижа їхнього нового короля Людовіка XVIII, мова йшла тільки про такого собі пана Фуше, «régicide» Жозефа Фуше з Нанта, що 1792 року стратив короля, про «Mitrailleur de Lyon», — і переважною більшістю 334 голосів проти якихось 32 того, хто «підняв руку на помазаника Божого», наперед позбавили всяких

амністії і довічно вигнали з Франції. Зрозуміло, це була ще й ганебна відставка з посади посла. «Пана Фуше» — вже не його світлість, не кавалера ордена Почесного легіону, не сенатора й не міністра, не значного достойника — нещадно, глумливо і зневажливо одним копняком потурили на вулицю, а саксонський король водночас офіційно натякнув, що навіть приватне перебування того пана Фуше в Дрездені вже не бажане. Той, що тисячі послав у вигнання, через двадцять років, як останній з борців Конвенту, сам за ними пішов услід, не маючи Батьківщини, проклятий і вигнаний. А оскільки він тепер безвладний і вільний, наче птах, ненависть усіх партій накинулася на Поваленого з тією ж одностайністю, з якою всі партії догідливо намагалися здобути ласку Найвладнішого. Не допомагають жодні хитрощі, ніякі протести, ніякі присяги: володар без влади, зужитий політик, обіграний інтриган — це найжалюгідніше на землі. Пізно, та з буйними відсотками оплачує тепер свої провини Фуше, — той, хто ніколи не служив ідеям, моральним почуттям людства, служачи тільки минуцим уподобанням доби і людям.

Куди ж тепер? Вигнаний із Франції герцог Отрантський попервах не переймається цим. Хіба він не улюбленець царя, не близький з Велінгтоном, переможцем при Ватерлоо, не приятель всемогутнього австрійського міністра Метерніха? Хіба йому не боргує вдячність Бернадот, якого він висадив на шведський трон? А баварські князі? Хіба він не знає добре — і скільки вже років — усіх дипломатів, хіба князі й королі Європи не пнулися, здобуваючи його прихильність? Та досить йому, гадає собі Повалений, лиш тихесенько натякнути — і кожна країна настирливо домагатиметься, щоб саме їй дістався привілей прихистити вигнаного Арістіда. Але до повалених історія ставиться зовсім не так, як до потужних! Незважаючи на численні натяки, з царського двору не прийшло ніякого запрошен-

ня, так само й від Велінгтона; Бельгія відмовила, в країні й так уже повно колишніх якобінців, Баварія обережненько ухилилась, і навіть давній приятель князь Метерніх був надто вже негостинний. Та все ж, хай там як, герцог Отрантський, коли дуже хоче й бажає, може податись на австрійські терени, з великодушності ніхто цьому не суперечитиме. Проте ні в якому разі не можна йому до Відня, ні, там він не потрібен, за жодних умов не можна також і до Італії. Щонайбільше, він може зупинитись (коли поводитиметься як слід) у дрібному провінційному містечку і, звичайно, ні, не в межах Нижньої Австрії, щоб не бути близько до Відня. Справді, не дуже він хапався, цей давній добрий приятель Метерніх; навіть те, що герцог Отрантський запропонував усе своє кільканадцятимільйонове багатство перевести на австрійський ґрунт або вкласти в австрійські державні папери й хотів віддати свого сина на службу в цісарську армію, не пом'ящило холодної стриманості австрійського міністра. Коли герцог Отрантський написав, що заїде до Відня, Метерніх чемно відмігся: ні, Фуше може собі тільки зовсім тихо, чисто приватно податись до Праги.

Отож без належного запрошення й шани — не вітали його, лише терпіли — Жозеф Фуше приволікся з Дрездена до Праги й оселився там. Почалося його четверте, останнє й найсуворіше вигнання.

Навіть у Празі були не в захваті від високого, чи, хай там як, так прикро сповзлого з височини гостя, надто вже родовита аристократія холодно повертала плечима до непроханого зайди. Бо шляхта в Богемії ще читала французькі газети, а саме тоді в них аж через вінця лилися мстиві й несамовиті напади на «пана» Фуше; щедро, ще й як докладно оповідалось про те, як цей якобінець 1793 року в Ліоні плундрував церкви, а в Невері вичищав каси. Всі ті дрібні писаки, що колись тремтіли перед дужим кулаком міністра поліції й мусили давитися гнівом, тепер нестримно об-

пльовували Безборонного. Колесо закрутилось із шаленою швидкістю. Той, хто колись наглядав за половиною світу, тепер сам опинився під наглядом; усі поліційні методи, розроблені його винахідливим генієм, його учні й колишні підлеглі тепер обернулися проти свого давнішнього господаря. Кожен лист до і від герцога Отрантського мандрував до чорного кабінету, де його розкривали й переписували, поліційні агенти дослухались і доповідали про кожну розмову, стежили за пересуваннями Фуше, пильнували кожного кроку; він відчував, що повсюди його вистежують, оточують, підслухають; його власне мистецтво, його власну науку з жахливою вправністю випробовували на тому найвправнішому, що винайшов оте все. Намарне шукав він рятунку від цих принижень. Фуше пише королю Людовікові XVIII, але той так само відповів Відставленому, як колись Фуше Наполеонові після зречення. Він пише князеві Метерніху, а той у найкращому разі передасть через підлеглих канцеляристів своє невдоволене «так» чи «ні». Мусить, отже, Фуше не борюкатись під різками, якими всяк його почастує, мусить, урешті, вгамуватись і не скаржитись. Якщо любив його кожен від страху, то, переставши боятись, кожен і зневажає: найбільший політичний гравець програвся.

Двадцять п'ять років цей невловний прогноза все вилизав від долі, що так часто от-от уже мала схопити його. Тепер, коли він урешті простерся на землі, доля безжально кинулась на Поваленого. Сконавши як політик, Жозеф Фуше в Празі, вже як приватна особа, зазнав іще однієї найбільшої Каноси: жоден романіст не знайшов би значнішого символу його морального приниження, ніж дав той дрібний епізод, що стався 1817 року. Трагічному тепер товаришила страхітлива карикатура будь-якого нещастя: сміховинність. Був принижений не тільки політик, а й шлюбний чоловік. Візьміть на себе клопіт здогадатися, що не кохання

пов'язало свого часу двадцятишестирічну гарну, мов нама-
льовану аристократку з п'ятдесятишестирічним удівцем з
облізлою головою й блідим обличчям мерця. Але 1815 року
цей малопривабливий наречений був другим за багатством
у Франції, двадцятиразовим мільйонером, світлістю, гер-
цогом і шанованим міністром його найхристияннішої ве-
личності, — тому й спокусилася добропорядна, але збідніла
провінційна графиня цілком обґрунтованою надією стати
однією з найблискучіших жінок Франції на балах при дворі
і в Сен-Жерменському передмісті. Справді, початок був
повен обіцянок: своєю високою персоною його величність
зволили самі підготувати шлюбний контракт, аристократія
і двір тиснулися з вітаннями; щоб мати герцогиню Отрант-
ську за господиню, змагалися між собою пишний палац у
Парижі, два маєтки й суто князівський замок у Провансі. За
такі розкоші й двадцять мільйонів честолюбна жінка про-
дасться й пісному, лискучому, жовтому, немов пергамент,
п'ятдесятишестирічному чоловікові. Та продала кваплива
графиня прекрасну свою молодість за чортове золото, бо ж
одразу після медового місяця з'ясувалося, що вона стала
не дружиною вельмишановного державного міністра, а
жінкою найбільш осміюваного й ненависного чоловіка
Франції, зацькованого й вигнаного з країни, зневаженого
всім світом «пана» Фуше — герцог з усією своєю пишнотою
зник, немов заклятий, їй лишилось озлоблене, жовчне старе
луб'я. Отож не було вже великою несподіванкою, що в Празі
між цією двадцятишестирічною жінкою й молодим Тібодо,
сином теж вигнаного старого республіканця, заснувалась
«amitié amoureuse», про яку докладно й не відомо, наскіль-
ки вона була лиш amitié, дружбою, й наскільки amoureuse,
любовною. Та дійшло до збурливих дій, Фуше закритий свій
дім для молодого Тібодо, і, на превеликий жаль, цей по-
дружній розбрат не залишився таємницею. Роялістські га-
зети, виглядаючи кожної нагоди оперіцити батою того,
перед ким тремтіли стільки років, опублікували злостиві

зауваги з приводу його хатніх розчарувань, ширили, чаруючи читача, грубу брехню, нібито в Празі молода герцогиня Отрантська від старого цапа скочила через пліт із коханцем. Незабаром, навідуючись у празькі товариства, герцог Отрантський помітив, що дами насилу стримуються від посмішок та іронічних поглядів, порівнюючи молоду квітучу жінку і його власну непривабливу постать. Тепер старий виробник пліток, одвічний ловець балачок і скандалів, на власній шкурі відчув, як воно зле, коли стаєш жертвою злісних наклепів, і що такі обмови здолати не можна, найрозумніше — просто втекти від них. Аж тепер, коли сталося лихо, він побачив незмірність свого падіння, і його празьке вигнання стало для нього пеклом. Знову він звертається до князя Метерніха за дозволом полишити нестерпне місто й переїхати куди-інде в межах Австрії. Та його ще змушують чекати. Нарешті Метерніх милостиво дозволив перебраться до Лінца. Туди покірно подався тепер розчарований і втомлений чоловік, ховаючись від ненависті й глуму колись підвладного йому світу.

Лінц — в Австрії завжди регочуть, коли хто згадує це місто, бо вираз «живу у Лінці я» несамохіть римується зі словом «провінція». Дрібні буржуа, що повиходили з селян, корабельники, ремісники, люди здебільшого бідні, лише кілька домів австрійського родовитого земельного дворянства. Вже нема, як у Празі, значних і славетних традицій, нема Опери, нема бібліотеки, театру, ніяких гомінких дворянських балів, жодних бодай малих свят — достеменно сонне селянське провінційне містечко, де тільки віку дожити. В ньому й оселився старий чоловік із двома молодими жінками, майже перевесницями: дружиною і дочкою. Він винаймив розкішний будинок, звелівши спершу опорядити його, чим дуже втішив лінцьких крамарів і постачальників, які досі в своїх мурах ніколи й не бачили такого мільонера. Кілька родин подбало, щоб зав'язати стосунки з цікавим і,

хай там що, але через купу грошей ще й видатним чужинцем. Зате дворянство дуже відчутно давало взнаки природженій графині Кастелян, що синові дрібного торгівця, тому «панові» Фуше аж тільки Наполеон (що й сам був для них авантюристом) начепив на висхлі плечі герцоґську мантію. Урядовці знов-таки мали таємний наказ із Відня якомога менше спілкуватися з ним, і колись такий ревний і невтомний діяч жив цілком ізольовано, майже відрубано від світу. Один сучасник у своїх мемуарах дуже пластично зобразив становище Фуше на якомусь людному балу: «Впадало у вічі, як вишукано вбрана герцоґиня, а сам Фуше — з недбальством. Він був середнього зросту, повний, але не гладкий, з бридким обличчям. На бали він неодмінно приходив у блакитному фракку з золотими гудзиками, в білих панталонах і білих панчохах. Мав на грудях великий австрійський орден Леопольда. Звичайно стояв самотою коло грубки й придивлявся до танців. Дивлячись, як самотньо й покинуто стоїть колись всемогутній міністр Французької імперії й радіє, коли хто з урядовців перекинеться з ним словом або запропонує партію в шахи, мені несамохіть набігали думки про минущість усієї земної влади й величі».

Єдине почуття аж до останньої миті живило непогамовного духом чоловіка: надія колись іще раз сягнути політичних висот. Утомлений, вироблений, трохи незграбний і вже навіть обрзклий, він ніяк не може позбутися свого божевілля, мовляв, його — з такими заслугами — знову мають закликати до роботи, знов, як уже не раз, доля витягне його з мороку й поверне до божественної світової політичної гри. Потаємці він невпинно листується зі своїми приятелями у Франції, старий павук і далі снує потаємні тенета, але на лінцьких горищах уже ніхто їх не бачить. Під прибраним ім'ям він публікує «Нотатки сучасника про герцоґа Отрантського», таке собі анонімне славослів'я, де його таланти і вдачі подані в найживіших, майже ліричних тонах, а водночас, щоб настрашити ворогів, у приватних

листах старанно наголошує, що герцог Отрантський пише мемуари, й буцімто їх одразу видасть Брокгауз, і вони будуть присвячені Людовікові XVIII. Цим він хоче нагадати через край знахабнілим, що в колишнього міністра поліції досі є кілька стріл у сагайдаку, та ще й зі смертельною отрутою. Але дивно: ніхто вже не боїться його, ніхто не випускає його з Лінца, ніхто не думає покликати чи взяти його, ніхто не прагне його порад і допомоги. І коли у французькому парламенті з якогось іншого приводу обговорювали питання про повернення вигнанців, то про Фуше згадали без ненависті й без цікавості. Трьох років, відколи він полишив світову сцену, вистачило, щоб забули великого актора, що неперевершено грав усі свої ролі. Над ним скляним катафалком виросло мовчання. На світі нема вже ніякого герцога Отрантського, а тільки старий, утомлений і озлоблений, самотній і чужий чоловік буркотливо шпацирує нудними лінцькими вуличками. Де-не-де який постачальник чи крамар люб'язно здіме капелюха перед згорбленим страдником — поза тим ніхто в світі вже не знає і не згадує про нього. Історія, той прокурор вічності, найжорстокіше помстилась чоловікові, що завше думав лише про минуще: вона поховала його живцем.

Такий був забутий герцог Отрантський, що ніхто, крім кількох австрійських поліційних урядовців, не помітив, що 1819 року Метерніх зрештою дозволив герцогові Отрантському перебраться до Трієста, знаючи з надійного джерела, що цю дрібну милість надано вмирущому. Бездіяльність більше змучила й зруйнувала того невпокійного чоловіка, що аж горів до роботи, ніж тридцять років підневільної праці. Почали відмовляти легені, суворий клімат був уже не для нього, тож Метерніх вибрав йому для смерті сонячну місцину — Трієст. Там іноді можна було бачити зруйнованого чоловіка, що важкою ходою дибав на відправу і, зчепивши руки, ставав попереду лав

навколішки: колишній Жозеф Фуше, що двадцять п'ять років тому власноруч розбивав розп'яття на вітварях, тепер з понурою сивою головою укладає перед «сміховинними символами забобону», а може, часом його навіть хапала туга за спокійними трапезнами його давнього монастиря. Десь там у ньому щось цілковито змінилося, давній боєць і честолюбєць прагне миру з усіма своїми ворогами. До Фуше навідуються й довірчо розводяться про минушину брати й сестри його великого супротивника — Наполеона, — теж давно вже випхані й забуті світом. Усі відвідувачі вражені лагідністю цього знесиленого діда. Нужденна тінь уже нічим не нагадує страхітливого й небезпечного чоловіка, що двадцять років баламутив світом і поставив навколішки наймогутніших людей своєї доби. Він прагне тільки миру, миру й доброї смерті. І справді, в свої останні години Фуше таки досягає миру з Богом і людьми. Миру з Богом: колишній войовничий атеїст, гонитель християнства, руйнач вітварів наприкінці грудня запрошує «гідомирного брехуна» (як називав він їх за буйного свого якобінства), тобто священика, і з побожно складеними руками приймає останнє причастя. Миру з людьми: за кілька днів до смерті звелів синові відкрити письмовий стіл і витягти всі папери. Розпалили великий вогонь, укинули туди сотні й тисячі листів, імовірно, й значну частину страхітливих мемуарів, перед якими тремтіли сотні людей. Було це слабкістю вмирущого або ж останнім запізнілим добром, страхом перед прийдешнім або глибокою байдужістю — хай там як, але все, що могло когось скомпрометувати, чим можна помститися ворогам, уже на смертному одрі він знищив з якимсь зовсім новим і майже побожним милосердям. Замість слави і влади, втомившись від людей і життя, він уперше шукає іншого щастя — забуття.

26 грудня 1820 року в Трієсті на березі південного моря скінчилося це незвичайне життя з такою мінливою долею,

почавшись колись у гавані північного моря. 28 грудня тіло невтомного погонича й вигнанця поклали на довічний спочинок. Звістка про смерть славетного герцога Отрантського відразу по тому не зворухнула значної цікавості у світі. Тільки легенький блідавий димок спогадів ледь знявся над його погаслим ім'ям і майже безслідно зник у роз'яснілому небі доби.

Та через чотири роки знову збурився неспокій. Пішла чутка, що публікуються мемуари Найстрахотливішого, і чимало всіляких володарів, чимало отих квапливих, що занадто зухвало кидались на Поваленого, аж здригнулися від холоду межі пліч: невже справді заговорять з могили ті страхітні уста? Невже з мороку полідійних шухляд на світ Божий вийдуть приховані документи, надто довірливі листи й компрометивні свідчення, виявивши свою вбивчу наклепницьку силу? Але навіть по смерті Фуше зберіг собі вірність. Мемуари, що їх спритний книготоргівець видав 1824 року в Парижі, були такі ж ненадійні, як і сам Фуше. Навіть з могили цей упертий мовчун не розповів усієї правди, навіть у могилі ревно береже свої таємниці, не розкрившись, а застаючись непевною, таємничою, присмерковою поstattтю. Проте саме цим ненастанно й приваблює інквізиторська гра, в якій він набув такої вправності: йдучи невловним слідом цілого й завершеного життя, простеживши мінливу долю, в цьому найвидатнішому діячі ми прозираємо духовну сутність політика.

ЗМІСТ

Передмова.....	5
Розділ I. Злет, 1759—1793 pp.....	10
Розділ II. Mitrailleur de Lyon, 1793 рік.....	38
Розділ III. Боротьба з Робесп'єром, 1794 рік.....	56
Розділ IV. Міністр Директорії і консульства, 1799—1802 pp.....	84
Розділ V. Імператорський міністр, 1804—1811 pp.....	121
Розділ VI. Боротьба з імператором, 1810 рік.....	148
Розділ VII. Вимушене intermezzo, 1810—1815 pp.....	165
Розділ VIII. Остаточна боротьба з Наполеоном, 1815 рік, Сто днів.....	182
Розділ IX. Падіння й непам'ять, 1815—1820 pp.....	215

Літературно-художнє видання

ЦВЕЙГ Стефан

ЖОЗЕФ ФУШЕ

ПОРТРЕТ ПОЛІТИЧНОГО ДІЯЧА

Переклад з німецької

Головний редактор *О. В. Красовицький*

Відповідальна за випуск *Л. І. Вакуленко*

Художній редактор *О. А. Гугалова*

Технічний редактор *Г. С. Таран*

Комп'ютерна верстка: *В. А. Мурликін*

Коректор *А. М. Гончаченко*

Підписано до друку 07.11.16. Формат 84×108 ¹/₃₂.
Умов. друк. арк. 12,60. Облік.-вид. арк. 12,28.
Тираж 2000 прим. Замовлення № .

ТОВ «Видавництво Фоліо»
вул. Римарська, 21А, м. Харків, 61057
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи
ДК № 3194 від 22.05.2008

Електронна адреса:
www.folio.com.ua
E-mail: market@folio.com.ua
Інтернет-магазин:
www.bookpost.com.ua

Надруковано з готових позитивів
у ТОВ «Видавництво Фоліо»
вул. Римарська, 21А, м. Харків, 61057
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи
ДК № 3194 від 22.06.2008